

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Bosznia-Hercegovina: a jugoszláv örökség

„A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története?

**A magyarországi cigány népesség
számának alakulása (1850–1910)**

**Cigány foglalkoztatás-politika
Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956)**

**„Nyócker” – egy városnegyed,
mint reprezentációs eszköz**

2009/4

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 20. évfolyam, 2009. 4. szám

BOSZNIA-HERCEGOVINA: A JUGOSZLÁV ÖRÖKSÉG

- UGO VLASAVLJEVIĆ
A jugoszláv kommunizmus és utána: az etnopolitika kontinuitása 3
- DŽELAL IBRAKOVIĆ
A nemzeti kizárólagosság, mint a szabadság tagadása 16

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÖRTÉNETÉRŐL

- BINDER MÁTYÁS
„A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? 35
- VÁRADI JÁNOS
A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910 60
- NAGY PÁL
Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében
(1951–1956) 82

MŰHELY

- GYÖRGY ESZTER
A „Nyócker” – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz 119

PRO ÉS KONTRA

ZILAHY LÁSZLÓ	
Helyreigazítási kérelem	135
PAPP Z. ATTILA	
„Teccettek volna korrektek lenni!”, avagy érvek mosolyhoz	137

KRITIKA

VÁRI ANDRÁS	
„...Ezt a területet osszuk szét a mi szlovák földműveseinknek...”	141
LÁZOK JÁNOS	
Gondolatok egy újabb Sütő-vita lehetőségéről – avagy teljes lehetetlenségéről	148

BOSZNIA-HERCEGOVINA: A JUGOSZLÁV ÖRÖKSÉG

UGO VLAISAVLJEVIĆ

A jugoszláv kommunizmus és utána: az etnopolitika kontinuitása*

A modern, illetve relatíve modern politikai élet létrejöttével párhuzamosan a szocialista Jugoszláviában a nyilvános életből kizárták a vallást, ami ugyanakkor az *etnikai* [szerbül *etnički*, ez az angol *ethnic* megfelelője – *a ford. megj.*] bizonyos mértékű visszahúzóásával is járt. Ám ma már, az etnikai tudat posztkommunista ébredése után, ez utóbbi jelenségről kétértelműen beszélhetünk. Kétségtávol szót ejthetünk a vallási identitás visszahúzódsáról – mely a kollektív identitás formájaként sokáig domináns volt – az igen erőszakos szekularizáció hatására, de ugyanígy beszélhetünk most a vallásnak a politikai életbe való visszatéréséről is mint a posztkommunista társadalom reetnicizálásával kapcsolatos eseményről. Mégis, e két jelenség közt, mely az előző rendszer kezdetét és végét jellemzik, nincs semmiféle etnikai üresség. Éppen ellenkezőleg. Ha az az érzésünk, hogy a vallási tudat ma magába szívja az etnikai identitást, az nem jelenti azt, hogy ez régen is így volt. Pont annak köszönhetően, hogy a vallás szerepe hol erősebb, hol gyengébb volt a politikai életben és az etnikai identitás formálásában, válik lehetővé, hogy a lokális etnikai identitás történelmi megalapozottságában található mély metamorfózisokat észrevehessük.

A délszláv népek újabb történelme két nagy *etnikai rekonstrukció*t szült. Az első a modern politikai identitásnak, a munkásosztály identitásának a megjelenéséből ered. Annak ellenére, hogy a vallási identitást

* Jugoslovenski komunizam i poslije: kontinuitet etnopolitike. *Status*, [Mostar] 2004. 2. sz. 118-123.

erőszakos ideologizálással nyomták el, az etnikai identitás továbbra is igen fontos szerepet játszott a jugoszláv társadalomban, noha másodlagos volt a bevett politikai identitáshoz képest.¹ A megörökölt etnovallási identitás új etnopolitikai identitássá vált, semmit sem veszítve ősisége látszatából. A modern politikai intézményrendszer első radikális beavatkozásának hála, ami a hagyományos kollektív identitásra irányult, az etnikai identitás az elnyomott vallási identitás helyére lépett, vagy éppenséggel ez utóbbi etnikai identitásként mutatkozott meg. Ha ragaszkodunk e helycsere megletéhez a specifikus jugoszláviai (politikai) modernizáció kontextusában, akkor azt állíthatjuk, hogy az *etnikai* a vallási identitás *manifeszt politikai formájaként jelenik meg* (a szekularizáció, illetve legelőször is a tömeges kommunista felvilágosítás korszakában, melyet az állam végzett el).

A modern politikai eszközök által interpretált és intézményesített etnikai vagy etnovallási identitás *nemzeti identitássá* vált. Jugoszlávia multietnikus ország maradt, ezért állítható az, hogy minden etnovallási identitást külön „nemzetesítettek”. Ezeket az identitásokat egyidejűleg, de külön-külön intézményesítették. Ezért leszögezhető, hogy lényegük kifejezetten etnikai volt, mivel nem engedte meg a közös nemzeti identitás, a jugoszláv létrejöttét, annak ellenére, hogy a szocializáció minden lehetséges eszközével ezen voltak, a közvélemény ilyen irányú megteremtésére törekedtek. Noha ez a projekt a közös *politikai* identitás megteremtésének militáns módja volt (valójában a munkásosztály osztálytutdata fejlesztésének nevezhető), nem törekedtek az etnikai identitás háttérbe szorítására, hanem azok újbóli összefűzését és egyesítését akarták elérni – saját logikájuknak megfelelően, ami a rokonsági viszonyok meghatározó voltának megőrzésére irányult.

Az etnikai elvet kezdetektől fogva az új politikai rendszer alapjaiba rakták le. S éppen az etnikai pluralizmus gyengítette meg a szocialista állam föderális berendezkedését. A köztársaságok uniója inkább az egyesült etnikumok valóságát tartotta fenn – vagyis a védelmi szövetséget –, semmint a proletariátus által vezetett egységes nép valóságát. Másfelől éppen a megteremtett politikai egység nehezítette a valódi föderális viszonyok fejlesztését.²

¹ A politikai identitásról, mint modern kollektív identitásról, és különösen a „kollektív identitás feltámadásának” modern jelenségéről lásd: Malek Chebel: *La formation de l'identité politique*. Editions Payot et Rivages, Paris, 1998.

² Akár az is állítható, hogy a kommunista országok, noha némelyik nem volt föderatív állam, voltaképpen képesek voltak a szövetségi viszonyok ápolására. Lásd

A nyilvános politikai szférában a vallás hiányával jellemezhető etnikai, ami tehát éppen lényegileg jellemezte, a kulturális valóság értelmét kapja, pontosabban a kulturális örökséget. Bizonyos értelemben az etnikai éppen azáltal jön létre etnikaiként, hogy a vallás háttérbe szorul a nyilvánosságban. Annak köszönhetően, hogy a *politikai* radikálisan beavatkozik a *társadalmiba*, az etnikai „kulturaként”, nem pedig vallás-ként válik láthatóvá, még ha az előbbi nem is sokkal több, mint a vallási kultúra. A modernizáció adott politikai, társadalmi és gazdasági kontextusában, ami a két jugoszláv állam [az első 1918–41, illetve a második 1945–91 között – *a ford. megj.*] révén valósult meg, az etnikai identitás mint a modern tudat jelensége akkor jelenik meg, amikor a vallást *politikailag* szorítják háttérbe a nyilvánosságban (még pontosabban: amikor a nyilvánosság modern formájában egyáltalán kialakul).

Éppen az etnikaival való összekapcsolódása révén, az egész szimbolikus megjelenésében látható, hogy a politika, ti. a kommunista ideológia és politikai intézményei lépnek a vallás *helyébe*. Mintha a történelem ezen órájában a vallás – az a vallás, amely az inkorporatív imperializmus évszázadaiban a közösség egységét és folyamatosságát biztosította – arra kényszerülne, hogy az etnikait mintegy átadja megőrzésre a politikainak (ami tradicionális, premodern formáját modern nemzetivé alakította át). Az, hogy a politika fontosabb lett a vallásnál, azonban nem jelenti azt is, hogy az etnikai bármit veszített volna jelentőségéből. Ha ezzel szemben az etnikai éppenséggel fontosabb is volt mind a politikánál, mind a vallásnál, akkor azt is feltételezhetjük, hogy a politika, átveve a vallás helyét, át kellett hogy vegye a vallás etnikai szerepét is: éppen azért, mert nem számíthatott a közös vallásosság, azaz a civil vallásosság minimumára sem.³ Csak ebben az esetben őrizhető meg a leghitelesebben az etnikai elem: az – úgymond – megöröklött formájában. Az etnikai ekkor a legmodernebb alakjában jelenik meg: ama helynek vagy keretnek a neve, amelyen belül a politika és a vallás kölcsönösen viszonyulnak egymáshoz.

Igaz, a kommunista forradalom után, miután a politika erőteljesen benyomult a társadalmi valóságba, az etnikai elv nem húzódott vissza a politika autentikus szférájából. Emiatt figyelhető meg a politikai

erről például: Will Kymlicka és Magda Opalsi: *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001, 365–366.

³ Lásd erről: Hans Maier: *Politische Religionen. Die totalitären Regime und das Christentum*. Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1995, 106.

és az etnikai közt az *egymás kiegészítésének logikája*.⁴ A forradalom mindenképpen a politikai modernitás megjelenésének az *eseménye* volt.⁵ Az ún. első Jugoszlávia sikertelensége után a politizálás új, életképebb hullámát jelentette ez, amely végre a társadalom modernizációját tűzte ki célul. Am a forradalomnak, hogy így mondjuk, nem volt meg a saját eseménye. Mert a forradalom eseménye ugyanakkor az *etnikai felszabadulás* eseménye is volt.⁶ A kommunizmus időszakában egész Kelet-Európában a II. világháborút és az antifasiszta harcot szocialista forradalomként értelmezték – talán leginkább polgárháborús jellege miatt, amely mindeütt megfigyelhető volt.

Az etnopolitika visszatérése az etnonacionalizmus formájában a kommunizmus bukása után annak az elemnek a törekénységére utal, amely alapján a modern nemzet más, premodern politikai egységektől különbözik – *a polgárságéra*. Éppen a nemzet polgári vagy republikánus koncepciójából kiindulva beszélhetünk „az egykori Jugoszlávia nemzeti gyengeségeiről”.⁷ Világos, hogy a kommunizmus „mindent átfogó doktrínájának” uralma semmiképpen sem teremtett megfelelő környezetet ahhoz, hogy a kortárs demokráciákra jellemző *politikai koncepciókat* és *kultúrát* alakítsanak ki.⁸ Az egyenjogú és egyenrangú polgárok közössége – mint a demokratikus nemzet társadalmi lényege – nem pusztán túlságosan ideologizált maradt, de sohasem vált eléggé deetnicizálttá. A modern politikai társadalom kiépítése a megfelelő polgárság létrejötte nélkül ment végbe.⁹

⁴ Erről a logikáról lásd: Jacques Derrida: *De la grammatologie*. Les éditions de Minuit, Paris, 1967, 59–61.

⁵ A politikai modernitás, éppúgy, mint a forradalmak kora, *eseményekkel* telített. Vö. Anne Amiel: *Hannah Arendt – Politique et événement*. PUF, Paris, 1996, 42–43.

⁶ Azért, mert a területi felszabadulás az etnicitás minden elemét magán viselte, főképpen az etnikai felvirágzásét. E terminus fontosságáról lásd: Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell Publishers, Oxford, 1986, 50–68. Az ún. népfelszabadító harcnak, mint kommunista forradalomnak a reinterpretációjának motívumairól és következményeiről lásd: Ugo Vlasavljević: *La constitution guerrière des petites nations des Balkans ou 'Qui s'agit-il de réconcilier en Bosnie-Herzégovine? Transeuropéennes*, [Paris,] 1988/1999, No 14/15. 125–141.

⁷ Dominique Schnapper: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Gallimard, Paris, 1994, 36–37.

⁸ John Rawls: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York, 1993.

⁹ A polgárok közösségéről, mint a modern nemzetek létrejöttének szükséges feltételéről lásd Dominique Schnapper, i. m., különösen 83–95.

Az etnikai olyannyira kitöltötte a jugoszláv politikát, hogy már akár azt is *etnopolitikának* nevezhetnénk. Már a titói politika leglényesebb definícióiban is benne kellett lennie – annak heterogén elemeként. De ennek a politikának mégsem sikerült igazából beépíteni magába az etnikai elvet, hogy azt nacionalizálja a szó szigorú értelmében.

A politikumnak e nem politikaival való kiegészítése az egész történelmi és társadalmi valóság etnopolitikai megkettőződését eredményezte. A történelemnek két fő szubjektuma volt: az egyik a tisztán politikai, a munkásosztály, illetve a népet az ezen osztály nevében vezető kommunista párt; és a másik, a jugoszláv etnikum, amely egy etnikum feletti korpuszt képezett e politikai projektumban, a nemzetek és nemzetiségek ún. testvériség-egységében. Két diskurzív univerzum létezett: a politikai ideológiáé és a háborús történetek, azaz a hősi cselekedetek és a nagy vállalkozások hagyományos elbeszéléseinek univerzuma. A létezésről két nagy mítosz jött létre: egy modern, politikai, vagyis a forradalomról szóló mítosz, és a hagyományos, eposzi, a meghódítottaknak az uralkodók elleni harcáról szóló mítosz. Az első szerint valójában a történelem csak most kezdődik, a másik viszont arról az utolsó eseményről szól, amely szerint a történelem az etnikai felszabadulásért folyó harc végén véget is ér. Röviden, egyszerre két történelmi idő volt érvényben: egy történelmi és egy nem történelmi, azaz ciklikus idő;¹⁰ s hasonlóképpen két fő politikai szubjektum volt jelen, a társadalmi és politikai cselekedetek legitimációjának két forrása, vagyis összességében két társadalmi, politikai, történelmi, szemiotikai stb. univerzum. Még pontosabban egy megkettőzött univerzum.¹¹

¹⁰ Mint azt Claude Lefort észreveszi, a demokratikus forradalom a kollektív emlékezetben inkább „teremtette meg a hasadék érzését, amely nincs többé ott az időben”, semmint hogy „elhelyezett volna bennünket az időben, mint olyanban”. Claude Lefort: *Essais sur le politique XIXe-XXe siècles*. Les éditions de Seuil, Paris, 1986, 251.

¹¹ Jean-François Lyotard éppen ezen a módon, hasonló felosztásban fogja szembeállítani egymással a republikanizmust és a totalitarizmust, mint korunk két nagy áramlatát: „Az emberiség univerzális történelméről szóló mese” szemben áll a mítoszokkal és azok narratív rítusaival, „az univerzális polgár koncepciója” szemben áll a *Volk* elképzelésével, a bizonytalan identitások közössége a saját nevünk őrzésének közösségével, az esemény a kerettel, az ítélet a meséléssel. Az ún. kommunista országok ezen kettős tendenciák összefonódottságát mutatják, s ilyképp a szocialista republikanizmus még valamelyest megmenthető attól, hogy totalitarizmusnak nevezzük. Jean-François Lyotard: *Le postmoderne expliqué aux enfants*. Galilée, Paris, 1988, 59–60. E kérdéseket részletesen körbejárja: *Le Différend*, Les éditions de Minuit, Paris, 1983.

Mindez azt teszi felismerhetővé, hogy miképpen halasztódik el a világ varázstalanítása.¹² Ez a gyarmati és a posztkoloniális társadalmakra jellemző, ahol megfigyelhető az ősi világ erőteljes ellenállása a modernizációval szemben.¹³ A modern politikai intézmény erőszakos és forradalmi bevezetése nem mehetett végbe forrongások nélkül és a hagyományos kultúrára, a premodern időkből megöröklött „organikus” társadalmi testre tett mély hatások nélkül.¹⁴ Az etnikai határozza meg e heterogén elemet – e premodern összetevőt a modern kontextuson belül –, melyet a lokális politika nem hagyhatott figyelmen kívül az alapozáskor. Egyfelől szüksége volt rá, hogy megerősítse e konstitúciót, másfelől, hogy hatását is csökkenthesse. Az etnikai az, ami felmutatja a politikum gyengeségeit és törekenységét, ugyanakkor veszélyt is jelent a megöröklött társadalmi szervezetre nézve.

Kiderült, hogy „a modernitás társadalmi hatása” a legpusztítóbb, hiszen az etnikai jelenti az ellenállás legerősebb formáját éppen „a tulajdon történelmi transzformációjával”¹⁵ szemben. A modernitás elleni ellenállás középpontjában a kollektivitás áll, a kommunitárius Tulajdon, amely ügyel arra, hogy ez ne lépje át a kívülről érkező, lényegi gazdasági és társadalmi változások határát (emlékezzünk vissza arra, hogy elsődleges formája így hangzott: *villamosítás plusz iparosítás*). Am előrehaladott iparosítás nélkül a polgárság – a modern politikai rendszer kiformalódá-

¹² Lásd Charles Taylor: *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press, Cambridge-London, 1991, 3–4.

¹³ A kelet-európai népek felszabadulását Nyugaton a dekolonizáció folyamatként látták. Lásd erről pl.: Pierre-André Taguieff: *L'impuissance de politique et l'effacement de l'avenir – mondialisation sauvage et réactions ethnonationalistes*. *Parcours*, [Toulouse,] No 17/18, 349. Egyes elemzők meglátása szerint a posztkommunista átmenet „sokkal inkább hasonlít a Harmadik Világ posztkoloniális tapasztalataira, semmint a korabeli Latin-Amerikára vagy Dél-Európára.” Valeria Bunce: *The Yugoslav Experience in Comparative Perspective*. In: Melissa K. Bokovoy–Jill A. Irvine–Carol s. Lilly: *State – Society Relations in Yugoslavia*. Macmillan Press LTD, 1997, 350. Balibar azt a tényt hangsúlyozza ki, hogy „a modern nemzet pályája teljességgel a kolonizáció és a dekolonizáció történelmében írható le”. Lásd Étienne Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'Etat, le peuple*. La découverte, Paris, 2001, 101.

¹⁴ Lásd Clifford Geertz: *The Interogative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States*. In Uő.: *The Interpretation of Cultures*. Fontana Press, Harper Collins Publishers, 1993, 253–310.

¹⁵ Az individualizáció szerepét az orosz kommunista rendszer kialakításában lásd: Pierre Clermont: *Le communisme f contre-modernité*. Presses Universitaires de Vincennes, Paris, 1993.

sának feltétele – nem láthatja meg a napfényt.¹⁶ Ily módon, e hiány miatt az etnikai helyett, hogy visszahúzódott volna a politikaiból, éppen ott intézményesült.

Tekintettel az etnikai ellenállásra és kitartó voltára, továbbá a politikai élet fő szubjektumainak elfogadott etnikumok száma miatt, az állítható, hogy a politikai centralizmus és az ideológiai monizmus ellenére a titói Jugoszláviában kifejezetten megvolt a pluralizmus. Ez a lényegében etnikai többszólalmúság azonban nem volt kevésbé politikailag meghatározott. Éppen ezzel az etnikai szerkezettel magyarázható az a tény, hogy a jugoszláv társadalom nem volt multietnikus a szó valódi értelmében.¹⁷

A jugoszláviai etnikumok bonyolult együttélése erős politikai programot igényelt. Ám kiderült, hogy ez a vállalkozás az erejét, legalábbis ami kiegészíti, az etnikai gyökerekben találta meg. Hogy valamiképpen kijöjjön az etnikai pluralizmussal, azt a politikai célt tűzte ki, hogy minél erősebb plurietnikus vagy interetnikus egységet kovácsoljon. Az etnikumok ilyes közeledése – a *testvériség* formájában – akár egy új etnikumot is eredményezhetett volna, persze a reszocializáció hosszabb folyamata révén, amely e célra a legerőteljesebb állami kapacitásokat vette volna igénybe. Ha a viszonyok ténylegesen testvériek lettek volna, akkor nem lehetett volna megkülönböztetni az interetnikus és intraetnikus viszonyokat. A több egymástól különböző etnikumból álló unió maga is egy etnikummá, makroetnikummá vált volna.

Az etnikai pluralizmussal szemben csak az etnikai monizmus vehette fel a kesztyűt, a politikai projektum által bebiztosítva. Az etnikai összekapcsolódás legerősebb formája az interetnikus testvériség, miközben az etnikai unió rekonstruált etnikumként jelenik meg (mint „az idevándorolt délszlávok” mitikus etnikuma, melyet a szerencsétlen történelmi körülmények már rég szétszaggattak és megsemmisítettek). A szocialista

¹⁶ Lásd Petar Wagner: *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. Routledge, London–New York, 1994, 8., 56. A modernitás e történeti-szociológiai bemutatásának, továbbá a dekollektivizációról szóló hipotézisnek a vezérfonala a mi kontextusunkban igen jelentős. Ugyanezen a nyomon beszél Claude Lefort „a társadalom lényegének elvesztéséről”, „a társadalmi test széteséséről”, „az egyén légiessülésétől”. Lásd könyvét: *L'invention démocratique*. Les éditions de Fayard, Paris, 1981.[1994] 172.

¹⁷ Ti. a területi-politikai identitás vagy a bevonás és mobilizáció szintje – amelyről Anthony D. Smith megjegyzi, hogy egyaránt nevezhető nemzetnek vagy nemzeti hovatarozásnak, ahogyan etnikainak is, mint a horvát vagy a szerb – ugyanúgy, véleményem szerint, etnikai alappal bír. Lásd i.m. 166.

szövetségek föderációja képezte a politikai keretet avagy az állami-intézményi modellt, amelyen belül a szétdarabolt etnikai testek újra élő egészzé nőnek össze, a „kificamodott” etnikai korpuszok etnopolitikai egységévé. A kommunista ideológia a szabad egyesülést és a humanista szocializációt ígérve nyújtotta minden meglévő etnoarcheológia általános célját: mint az etnikai egyesülés sajátos ortopéd gyógymódja.

A hivatalos ideológia, amely a munkásosztály hiányától szenvedett (mely igazán hatásos politikai szubjektum lehet), továbbá a fejlett ipari társadalom hiányától is, a megmentő *etnikai formulát* vetette be. Tito híres szállóigéje, a „testvériség-egység” nem csak az egyik leghasználatosabb politikai frázissá vált, de a kommunista rendszer etnopolitikai alapjának jelszavává is; etnikai töltetté, amely megalapozta a politikai valóságot.

A rég elveszített pre-etnikai egységet (melynek alapjai az illír testvériségben található meg, a jugoszláv projektum alapmítoszában) az igen mély kulturális különbségek ellenére is csak egy bizonyos politikai konstrukció hozhatta vissza. Elsősorban azért, mert a *politikum lényege* lehetővé tette azt, hogy minden etnikum olyan helyről szólaltassék meg, amelyhez egyik történelmileg megörökölt etnikum sem tartozik – de egyiknek sem idegen. Éppen egy ilyen helyről mondhatja azt valaki, hogy a „mi népeink” (ti. etnikumaink), így szólítva meg a jugoszláv állam társadalmi és politikai valóságának főbb szereplőit. Emiatt valaki először is egy politikai személy, mert az etnikai vissza-elsajátítás a politikai diskurzusban megy végbe, amelynek egyes egyedüli címzettje: a nép (*narod, people*). A politikusok nyilvános beszédeit hallgatva sohasem lehetett biztosan tudni, kihez is fordulnak igazából: a (politikai) néphez (*narod, people*) vagy az etnikumokhoz, mivel mindkettőre ugyanazt a kifejezést alkalmazták (*narod*). A *démosz* és az *etnosz* közti szemantikai falat egyedül az egyes és többes számmal jelezték: a mi népünk (*naš narod*) és a mi népeink (*naši narodi*). „A mi népünk” mindig feltételezte a „mi népeinket”, a „mi népeink” pedig mindig a „mi (egyedüli és baráti) népünk” is.¹⁸

E két forma felcserélhetősége folyamatosan és spontán módon járult hozzá egy egységes szubjektum diszkurzív létrejöttéhez – több elemből jött létre egy, és fordítva. Ily módon etnicizálódott át a politika, és politizálódott át az etnikai identitás. Az állandó politikai közbeavatkozások

¹⁸ Habermas az etnonacionalizmusban éppen azt a koncepciót látja, „amely megzavarja a 'démosz' és 'etnosz' közti hagyományos különbséget”. Lásd Jürgen Habermas: *The Inclusion of Other. Studies in Political Theory*. The MIT Press, Cambridge, 1998, 129.

miatt az etnikai pluralizmus ugyan redukálódott, de ez a politikai redukció lényegében etnikai maradt, mert a kitalált és még meg sem valósult délszláv pre-etnoszra redukálódott. A „mi népünk” egyes számban jelzett formája, amelyet csak a „mi népeink” plurális formájának helyettesítéseként használtak, azt az illúziót keltette e játéknak hála, hogy a délszláv etnikum társadalmi-történelmi konstituálódása már végbement. A pre-etnikus redukció bekapcsolhatóvá vált az absztrakt politikai redukcióba, mert a pre-etnikai tartalom, vagyis a *közös etnikai örökség* teljesen hiányos volt. Ám ez az örökség elegendő volt ahhoz, hogy a politikai elem etnikaivá váljék, s hogy a politikait az etnopolitika keretein belül tartsa, megakadályozván, hogy létrejöjjön annak éltető eleme: a polgárság.

Az etnikumok reintegrációja kitörölhetetlen különbséget jelent a politikai és az etnikai közt – miképpen ez észlelhető is a kollektív szubjektum szinguláris/plurális megnevezésénél, ahogyan kisajátítják a névmást: miénk, mieink [*naš, naši* – a magyarban az egyes szám, többes szám másképpen, a főnévben jelenik meg: a mi népünk, a mi népeink – *a ford. megj.*] A megosztott szubjektum vissza-, elsajátításának helyét az egyes etnikumok „mi”-jével szemben valójában a *politikai avantgárd* foglalja el (az egyetlen társadalmi erő, amely ténylegesen elhatárolódik az etnikaitól). Az általuk használt „mi, munkások” szóösszetételnek az összes etnikai „mi” terjeszkedését kell megakadályoznia. Ám ezen avantgárd „mi” törekénységét annak etnikai kiterjesztésével óvják, noha politikai alapállása szerint ezzel nem rendelkezhetne: „mi, délszlávok”. A politikai „mi” és a kollektív etnikai szubjektum között keletkezett különbséget az etnikai mezőbe írták be, mert az nem haladja meg az etnikai nem és az etnikai faj közti különbséget. Emiatt vonhatjuk le ama következtetést, hogy a modern valóság politikai konstitúciója, különösen e valóság szubjektumáé, az *etnikai konstitúció* absztrakt szintjén ment végbe.

Ilyképpen az etnikai belülről politizálódott át. A politikumnak minden órában, bármi legyen is aktivitásának tárgya, etnikai vonatkozása van. Voltaképpen alapmotívumai mindig is az *etnikai különbségek* voltak, tehát végső soron ez mindig is az interetnikus együttélés politikája volt, e különbségek kibővítésének és tompításának produktív módja. Ez a politika tette lehetővé az együttélést; az együttélést, amely etnikai alapú volt, nem pedig politikai a szó eredeti értelmében. Ezért is tűnt el a kommunizmus összeomlásával a közös etnikai identitás. A délszláv testvériség távoli rokonsággá, vagy még inkább hamis és rájuk erőltetett rokonsági viszonyvá vált.

Az etnikainak az új rendszerbe való visszatérte nem egyszerűen az etnikainak a visszatérte a politikai mezőbe, mert azt sosem hagyta el, annak ellenére, hogy a politikumot a *premodern társadalmi kontextusba* forradalmi úton vonták be.¹⁹ Ez valójában a „szub-etnikai” visszatérte, amely a szocializmusban az *etnikai alapmintázata* maradt, noha a politika a legmagasabb etnikai nívóra helyeződött. A rendszer bukása hozta magával azt a felfedezést, hogy a politikai problémák valójában etnikaiak – ami szöges ellentétben áll azzal a meggyőződéssel, amit a kommunista hatalomátvétel hozott magával: hogy minden etnikai kérdés voltaképpen politikai (ti. osztály- és szociális kérdés).²⁰

A jugoszláv szocializmus lényegében etnopolitikai karaktere azt követelte meg tőle, hogy ugyanakkor a narratív produktivitás rendszere is legyen (a nyilvános politikai diskurzusé, melynek alapjai a háborús történetek, a népfelszabadító eposzok), továbbá a materiális produktivitás rendszere is (a munka felszabadulásának előrehaladt voltáé és a mind nagyobb anyagi jólétéé). A minél nagyobb kudarcok úgy az egyik, mint a másik mezőben a rendszer összeomlását vetítették előre. Ezek a kudarcok immanens kritériumok révén váltak lemérhetővé: az egyik a kollektív emlékezet háborús valósága, a másik a „realista vizionárius” proletár avantgárd társadalmi-gazdasági valósága. Az emlékek mindjobban halványulni kezdtek, az ígéreteket viszont sohasem tartották be. Amit az egyik oldalon a narratív rendszer szemiotikus entrópiája véghezvitt (az emberek többsége előtt a háborús történetek elvesztették a legvalóságosabb valóság lenyűgöző hatalmát), azt tette a másik oldalon „a termelőerők felszabadításával” a gazdasági válság. A kommunista ideológia mind nagyobb sikertelensége, amely a valós nehézségekkel való szembesülés terén mutatkozott meg, ame-

¹⁹ Emiatt lehetetlen megítélni, ahogyan azt John B. Allcock megjegyzi, hogy a valósi kötődés gyors gyengülése vajon „a kommunista uralom negatív hatásának következménye a vallásra”, vagy talán inkább „a modernizáció folyamatának tágabb körű hatásáé”. John B. Allcock: *Explaining Yugoslavia*. Hurst and Company, London, 2000, 372.

²⁰ Mint Michael Walzer arra rámutat: „Ugyanakkor a marxista érvelésről, mint a hagyományos bölcsességgel szembeni legjelentősebb kihívásról kiderült, hogy téves. Az osztálykötődések sehol sem lettek erősebbek a nemzeti és etnikai csoportokhoz való kötődéseknél. Lásd erről írását: *Pluralism in Political Perspective*. In: *The Politics of Ethnicity*, melyben alkotótársként jelenik meg E.T. Kantowicz, J. Higham és M. Harrington (The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1982, 5.)

lyekkel szemben meg kellett volna mérettetnie hatalmát és legitimitását, hozták világhosszra a közös etnikai hovatarozás mesterségességét: mögötte az ingatag és összeomlóban lévő politikai konstrukció állt. Ime, a gazdasági fejlődés megtorpanása, de a hosszú ideje békében való élés és az enyhülés általános klímája miatt rengethették meg közvetlenül a kollektív identitást. Miután hirtelen kijózanodtak a „hamis etnikai közelség” mítoszából, rögtön az egy államban való tömörülésben találják magukat, egyszerismind a közös intézmények hálójának szorításában, kiteve magukat az asszimilációnak...

Az etnikai elv ma tapasztalható eszeveszett visszatérte, az etnonacionalizmus sérthetetlen uralma miatt egy voltaképpen cseppet sem népszerű belátást kellene szorgalmazni: az alapjaiban föderális politikai konstrukcióban volt a közös etnikai identitás. Ez az identitás a kommunista rendszer érájában másodlagos maradt. *Locusa* alapján ítélve ezen identitásnak még sokáig ilyennek kell maradnia, mert politikai célja éppen az volt, hogy az etnikumok együttélését „etnikumok fölötivé” tegye. Az etnonacionalizmussal ellentétben azt kellene megmutatni, hogy a posztkommunista, állítólagosan autentikus etnikai identitás alapjait tekintve szintúgy politikai konstrukció. Ez a dekonstruktív feladat azt implikálja, hogy az etnikai történetiségét hangsúlyozzuk ki, annak társadalmi-történeti gyártottságát: hogy a posztkommunista kollektív identitás tényleg posztkommunista.

* * *

Az előző korszak politikumát tehát az etnikaitól kezdve kellene elemezni, mégpedig a Jugoszlávia szétesésével létrejött kis nemzetek-államok etnicitását a politikum elemzésével. Ez a megszokott látásmóddal teljesen ellentétes lenne mindkét korszakkal ellentétben, és meggyőző csakis úgy lehetne, ha kimutatná az etnikai és a politikai reverzibilitását, amit az etnopolitika konstans uralma tett lehetővé.

Az etnikait a politikai elé tenni, hogy kiemeljük komplementaritásukat és azt, hogy egymást feltételezik, ebben az esetben annak javaslatát jelenti, hogy a jugoszláv kommunizmus genealógiájának feltérképezését ama kérdéssel kezdjük: egy bizonyos politika hogyan tudta pár etnikum *etnikai túlélésére* vonatkozó követeléseit kielégíteni – azon etnikumokét, amelyek kis demográfiai és területi voltak és geopolitikai kiszolgáltatottságuk miatt történelmük egész során a kiirtásnak, a törékenyebb békés

időkben pedig az asszimilációnak voltak kitéve.²¹ A követelések másik csoportja, mely minden hatalomra törekvő politikai opció előtt ott állt, a modernitásba való halaszthatatlan belépés: először is az iparosítás és a politikai intézmények kiépítése. Az etnikumok háborúban kötött szövetségének valósága előtt Tito mozgalma sikeres etnikai választ adott az etnikumok követeléseinek (melyek sorban mind posztimperialista tartalommal bírtak), és kellően erős politikai választ is a politikai követelésekre (amelyeket a modernitás kihívásaiból eredtek). A két világháború, mely e szövetség létrejöttéhez vezetett, kétségkívül meghatározták az etnikai konstitúció megvalósításának irányát a modern korban. Azoknak a viharos időknek a befejezéséről van szó, amikor a birodalmak uralkodtak a Balkánon, s amikor az etnikumok kialakulásának fő viszonyítási pontja, a kollektív Én kialakításához szükséges „jelentős Másik” a „teljességgel” idegen s halálos ellenség volt. (A szláv népek számára a német [*Nijemac*] mindig is par excellence az idegent jelentette: az, aki „a mi nyelvünkön” egy szót sem tud kimondani, „néma”).

Nehéz volna a délszláv *etnikai* közeledést elképzelni a birodalmak összeomlása és a világháborúk nélkül. Úgy tűnik, mindkét világháborúra és iszonyatos szenvedésekre volt ahhoz szükség, hogy az egymáshoz való közeledés a közös (meta)identitás megalkotásának jelentését is elnyerje. Ugyanúgy az európai politika második enyhülési szakaszára is szükség volt, ahogyan a blokkosodás végére, hogy lehetségessé váljék az *etnikai konstitúció második fordulata is*.²² Csak a külső fenyegetettség enyhülése tette lehetővé „a belső ellenzéknek”, hogy „külsővé” váljék. Az etnikai identitás kereteinek összehúzódása a birodalmi kulturális örökség átértékelésével járt együtt: ahol eddig főleg ellenségek voltak jelen, most megjelentek a barátok, és az autentikus kulturális kincs ott bukkanthatott fel, ahol mindezidáig csak az erőszakos akkultúráció tár-

²¹ „Nyugat-európai ember számára türes frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a 'nemzet haláláról', a 'nemzet megsemmisüléséről' beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de az egyik napról a másikra történő merőben politikai 'megsemmisülés' számukra csak fellengző kép, a kelet-európai nemzetek számára érezhető realitás. Itt nem kell kiirtani vagy kitelepíteni egy nemzetet, itt esetleg ahhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal kétségbe vonni, hogy létezik.” Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő. *Válogatott tanulmányok. II. köt.* Magvető, Budapest, 1986, 218.

²² Az etnicitás dinamikus karakteréről és modern rekonstrukciójáról lásd: Philippe Poutignat – Jocelyne Streiff-Fenart: *Théories de l'ethnicité*. Paris, 1995, 135–136.

gyai voltak láthatóak. Ám csak a háború, a kifejezetten helyi és etnikumok közti háború „gyárthatta le” az *etnikai különbségek alapjait*, amely képessé vált arra, hogy az interetnikus közelséget eltüntesse, vagy még a politikailag produktív közelséget is.

Az etnikai konstitúciója két típusa közti különbség megegyezik a háború két típusa közti különbséggel: a világháborúéval és a helyiével. Egyik s másik etnikai konstitúció is a háborús tapasztalatok, a háborús történetek végtelen korpuszának narratív feldolgozásán alapszik. Az etnikumok saját kollektív tapasztalatainak értelmezése mindkét esetben *az utolsó háború valóságának és az ellenség kollektív identitásának* interpretációja. A politika etnikaival való kiegészítettsége az etnonacionalizmus előtt is olyan fontos volt, hogy azt mondhatjuk, a jugoszláv politika addig maradt meg, amíg a „népfelszabadító harcról” szóló háborús történetek csodálatot váltottak ki a tömegekben, és amíg az idegen hódítóval szembeni harc legitimitást adott e politikának. A komplementer tézis, amely az etnikainak a politikaival való kiegészítettségét hangsúlyozza, szintén érvényes: a munkásosztály politikájának sikertelensége mint egy bizonyos etnikai koncepció, az új kollektív identitás megteremtésének sikertelensége jelent meg. A föderális politika összeomlása pedig a felszínre hozta a halálos ellenségeskedést, a végtelen és kibékíthetetlen etnikai különbségeket. Amelyek maguk sem tarthatnak ki a politikai mesterkedések és konstrukciók nélkül.

Fordította: Szerbhorváth György

DŽELAL IBRAKOVIC

A nemzeti kizárólagosság, mint a szabadság tagadása*

Bosznia-Hercegovinában a háború előtti korszakra átvett értékrendek, illetve azok háború alatti és utáni feltételezett változásai megteremtették annak lehetőséget, hogy az országban általánosan elfogadott moralitással kapcsolatban legalább háromféle „igazság” jöjjön létre. Eme moralitás megújítása és a lakosság általi őszinte elfogadása az alapfeltétele a bosznia-hercegovinai társadalom mentális felépülésének. A kizárólagosság szörnyű bűntettekhez vezetett Bosznia-Hercegovina területén; a nemzeti felsőbbrendűségen alapuló koncepció túlhaladásának előfeltétele ezen bűntettek felderítése (a háborús bűnösök elítélése) és megsemmisítése a kulturális beavatkozás eszközével. E terminust Sigmund Freud használta frankfurti előadásaiban, s alatta azt a folyamatot érti, melynek során a pusztító háború kitörését olyan kulturális jellegű indoklás előzi meg, amely magába foglalja a „másik oldal” hiányosságainak kiemelését, az ellenfél romlottságának kihangsúlyozását, ugyanakkor pedagógiai eszközökkel törekszik a konfliktusban való részvétel igazolására, mint például: a becsület megvédése, a népfelkelés kikiáltása stb. A pusztításra felszólító személyek kulturális, antropológiai, filozófiai, vallási, történelmi és egyéb „tudományos” érvekkel élnek. Ebben az értelemben a kulturális beavatkozás 2009-ben is tart, jelenleg is lövészárkok kiépítésére használják a kultúrát – a nemzeti kizárólagosság elfogadtatásának eszköze-

* Nacionalni ekskluzivizam kao negacija slobode. *Godišnjak*, [Sarajevo] 2008.

ként. A kultúra veszélyes fogalom a XXI. században, Bosznia-Hercegovinában csakúgy, mint bárhol a világon.¹

A kizárólagosság veszélye a fegyveres összecsapások befejeztével sem szűnt meg: a „tudomány”, a propaganda-csatornaként működő tájékoztatási eszközök, a kultúra és a kulturális alkotások, és különösen az oktatási rendszer átalakítása mind ugyanazt a célt szolgálják – az etnikai homogenitás erősítését és az adott népcsoport különlegességének bizonygatását mások ellenében (Bosznia-Hercegovina esetében a „másik” mellett beszélhetünk a „harmadikról” is).

A demokrácia a nacionalisták halálos ellensége, ezért harcolnak ellene.

A valódi demokratizálódás Bosznia-Hercegovina esetében továbbra is nyitott kérdés. A nacionalisták oldaláról erős ellenállás várható Bosznia-Hercegovina európai integrációjával kapcsolatban, mivel az Unió egyesítő jellege megsemmisítőleg hat a szeparációs törekvésekre, tekintettel arra, hogy az EU egyfajta multietnikus föderáció, méghozzá liberális demokráciák szövetsége.²

Hogyan válhat Bosznia-Hercegovina „normális” állammá (a többi európai államhoz hasonlóvá)?

A NATO- és EU-tagság felé törekedve, Bosznia-Hercegovina – a többi tranzíciós országhoz hasonlóan – azt akarja bizonyítani, hogy beillik e két nemzetközi szervezet keretébe, azaz, hogy nemzetállamként működik, mivel Bosznia-Hercegovina felvételének feltételei valójában a Nyugaton uralkodó nemzetállami koncepció követését jelentik. A tagállamok a saját működési modelljeik alapján szabják a feltételeket. Ezzel párhuzamosan minden elemző előtt ismert a tény, hogy Bosznia-Hercegovina esetében az ilyen feltételek teljesítése a bosnyákok hatáskörébe tartozik, hiszen a bosznia-hercegovinai horvátok jelentős része és a bosznia-hercegovinai szerbek többsége – más-más céljaik érdekében – gátolják bármiféle „hasonlóság”, „közösség” létrejöttét, szándékosan eltérve a megrajzolt normáktól. Ők is a nemzetállam elvét követik, de nem azon az

¹ Vrcan, Srđan: *Nacija nacionalizam i moderna država (između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija)*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

² Jović, Dejan: „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija”. Reč, časopis B92, broj 62/8, Beograd, 2001. 126.

országban belül képzelik el annak kialakítását, melyben születtek és élnek, s melyben valószínűleg leszármazottaik is le fogják élni életüket.

Ez nehéz feladatot ró a bosnyákokra és azokra a bosznia-hercegovinai szerbekre és horvátokra, akik velük együtt saját hazájukként élik meg Bosznia-Hercegovinát. Le kell mondaniuk a győztes mentalitásáról, de az áldozat szerepéről is, pedig ezt feltétel nélkül el kellene fogadniuk azoknak a polgártársaknak, akik saját nemzetállamaik segítségével vitték véghez az erőszakos cselekményeket. A bosnyákok arra kényszerülnek, hogy szellemi és fizikai tartalékaikat annak bizonyítására fordítsák, ők európaiabbak annál, amennyire a többi európai népnek európainak kell lennie. Pontosabban, minden tevékenységükkel bizonyítaniuk kell, hogy nem hasonlítanak a világban élő többi muzulmánra, különösen nem az arab származásúakra. A bosnyákokra az a feladat vár, hogy a keresztény Európában bebizonyítsák, hogy őshonosak, és a legszigorúbb feltételek mellett is megérdemlik, hogy maradjanak.

Az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke többek között tartalmazza a területi szuverenitás elvét, mely egyes szerzők szerint a nemzetállam létrejöttének politikai és jogi alapja. Régóta „megváltoztathatatlanak” tartjuk a nyugati nemzetállam modelljét (ennek változatai alakultak ki a Jugoszlávia széthullása után létrejött országokban is), miközben nyilvánvaló, hogy a „megváltoztathatatlanság” egyik pillére, a területi integritás elve jókora tekintélyvesztést szenvedett. A „posztnemzeti földrajz” világszerte elterjedt, és az ellenpéldák dacára valódi trenddé vált. Ebben a helyzetben is megjelenhetnek a lokalizmus, pontosabban a vidékiség különféle formái. A vidéki szubjektivitás alapját az egyéni világok alkotják, melyek kialakulása a relatív stabil léthez, a többé-kevésbé ismert közös történelemhez és a kollektíven belakott térhez kötődik. Az egyéni világok gyakran zavarólag hatnak az „általános kép” kialakulására. Ez különösen a nemzetállam kiépítésekor vehető észre. A nemzetállam koncepcióját ugyancsak veszélyeztetik a migrációs folyamatok, különösen a fiatalok egyirányú elvándorlása a fejlett államokba.

A nagyhatalmi törekvések mindeddig nem érték el alapcéljukat, Bosznia-Hercegovina felosztását, de sikerült lelassítaniuk, sőt megakadályozniuk egy bosnyák többségű nemzetállam megalakulását.

Az etnikai tisztogatáson kívül a bosnyákok tömeges elvándorlásához hozzájárulnak a daytoni egyezmény alkalmazása körüli nehézségek, és ebből eredően az elemi létfeltételek leromlása. Ezzel egyidejűleg az „etnikai projekt” (Dayton után is) egy külön szerb nemzet megte-

remtésén munkálkodik (a horvátországi szerbek és a Koszovóról elűzött szerbek Bosznia-Hercegovinában való tömörítésével).

Egy ország földrajzi kiterjedését két módon képzelhetjük el: a) „talaj”, b) terület. Bosznia-Hercegovinában a daytoni békeszerződés után az államalkotó nemzetek „talaj” alatt a konkrét, Bosznia-Hercegovinában található életteret értik, de az állam területéről, a „szülőföldről” szólva más-más elképzeléseik vannak a fogalomról. A téma különféle variációi – mint például: haza, hon, szülőföld, állam, ország – azt a célt szolgálják, hogy elválasszák egymástól a legitim államhatalmat és a nemzetről alkotott elképzelést. A nemzet fogalma a lojalitás és az összetartozás nyelvi, faji, vallási diskurzusa mentén határozható meg, legritkábban a területiális elv alapján.³

Bosznia-Hercegovina az etnokulturális heterogenitásban

Etnokulturális heterogenitás esetében szinte megoldhatatlan az etnikai konfliktusok kezelése.⁴ A problémával csak a XX. század elejétől kezdve foglalkoznak komolyabban az elméleti szakemberek. A leginkább Délkelet-Európában jelentkező etnikai konfliktusok hulláma miatt újult ki a témával kapcsolatos vita, melynek tanulsága legfőképpen az, hogy a rendszerváltozás nem a kívánt irányba halad. A kommunizmus megdöntésének kezdeti szakaszában (a berlini fal leomlásának idején) mindenki azt hitte, hogy a kommunizmus hamvain „normális” demokráciák sarjadnak. Mégsem így lett, és ennek okaként legtöbbször a „felolvadt” nacionalizmust jelölik meg. Ám a nyugati demokráciákban zajló események is arra figyelmeztetnek, hogy újra kell gondolni a nemzeti kérdést: Franciaországban, Nagy-Britanniában, Németországban, de az Egyesült Államokban is egyre erősebb a bevándorlókkal és a menekültekkel szembeni türelmetlenség. Az „őslakos” népek egyre növekvő elégedetlensége és politikai feléledése vezetett az ENSZ állampolgári jogokkal foglalkozó határozatához. A potenciális szecessziós törekvések állandó fenyegetést jelentenek még a legelőrébbmutató nyugati demokráciák számára is, gondoljunk csak a kanadai Québec, Skócia, Flandria vagy Katalónia példájára. Koszovó 2008-ban egyoldalúan kikiáltott függetlenségét a legfejlettebb országok

³ Appadurai, Arjun: *Suverenitet bez teritorijalnosti: Beleške za post-nacionalnu geografiju*. <http://alexandria-press.com/arhiva/on-line/NO-1/suverenitet.html>.

⁴ Kymlicka, Will: *Multikulturalno gradjanstvo. Dijalog*, 1–2, Sarajevo, 2001: 2.

ismerték el. A kommunizmusból való átmenet tapasztalatai és az etnokulturális heterogenitás Nyugaton is jelenlévő problémája arra készítette a teoretikusokat, hogy komolyan foglalkozzanak a kérdéssel.⁵

Az „etnokulturális semlegesség” mítosza a liberális hagyományból ered. Eme mítosz szerint a liberális állam ugyanúgy kezeli a kultúrát, mint a vallást, azaz magánügyként, az államnak semmi köze hozzá (azzal az egyedüli korlátozással, hogy a polgároknak tiszteletben kell tartaniuk mások hasonló jogát). Ahogyan a liberális állam nem ismer hivatalos vallást, kizárja a hivatalos kultúra, egy más kultúrákkal szemben privilégiumokkal rendelkező kultúra kiemelésének lehetőségét is. Egyes szerzők (például Michael Walzer) egyenesen azt állítják, hogy a liberalizmus elválasztja az államot és a nemzeti hovatartozást. Az állam semlegesen viszonyul az egyes etnikai csoportok nyelvéhez, történelméhez, irodalmához, programjaihoz. Ennek alapján megkülönböztetünk liberális „polgári nemzetet” (*civic nations*) és nem-liberális „etnikai nemzetet” (*ethnic nations*). Ez utóbbiak egy meghatározott népi-nemzeti kultúra és identitás reprodukcióját tartják legfontosabb feladatuknak. A polgári nemzetek ezzel szemben semlegesen viszonyulnak a polgárok etnokulturális identitásához: a nemzethez való tartozás kizárólag meghatározott, a demokrácia és a jog körébe eső elvek elfogadásaként definiálódik.

„A liberálisok elismerik a társadalmi kapcsolatok és a közösséghez való tartozás fontosságát, de azzal az előfeltevéssel, hogy az egyének szabadon elhatárolódhatnak a rájuk szabott társadalmi szerepektől, és elfogadhatnak, eljátszhatnak vagy éppen levetkezhetnek bármilyen szerepet (ha nem is mindegyiket, sőt valószínűleg nem is túl sokat egyszerre). Emiatt az egyén akarata, választása, reflexiója és értékelése kulcsfontosságú az egyén liberális felfogásában.”⁶ – Gyakran hivatkoznak erre a semleges hozzáállásra a kisebbségi jogok elutasításakor, mondván: nincs szükség semmilyen különleges jogra az általános, minden polgárnak kijáró jogokon kívül. A gyakorlatban azonban ez csak egy mítosz, melynek nincs reális alapja, mivel például az Egyesült Államok-

⁵ W. Kymlicka említi, hogy csak a múlt század kilencvenes éveitől indult be angol nyelven a téma taglalása, mint pl.: Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, 1995.; Charles Taylor: *The Politics of Recognition*, Princeton University, 1992.; Tamir Yael: *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, 1993. Kymlicka, Will: *Multikulturalno gradjanstvo. Dijalog*, 1–2, Sarajevo, 2000: 48–51.

⁶ Tamir, Jael: *Liberalni nacionalizam*. Filip Višnjić, Beograd, 2002.

ban ugyan nincs hivatalos nyelv, de ez nem jelenti azt, hogy ne tanulna minden gyerek angolul az iskolákban; az 50 évesnél idősebb bevándorlók csak az angol nyelv ismeretével kaphatnak állampolgárságot; a szövetségi államok elrendezkedése pedig olyan, ami lehetővé teszi az angol-szász többségnek, hogy mind az ötven államban többségben legyenek.

Amint az etnikai tartalom beszívárgott a politikai szférába, kérdéssé tette az egész nemzet politikai rendszerének működését: a reprezentációs mechanizmusokat és a legitimitás elveit. Pontosítva az előbbieket, az etnikai tartalom most agresszíven jelentkezik, de valójában soha nem is tűnt el a politikai és polgári szférából: „Nyilvánvaló, hogy a demokratikus nemzet (az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok mércéje szerint – a szerző megjegyzése) nem jöhet létre, ha kevés a formálisan viselkedő polgárok száma, mint ahogyan ez a helyzet egyes nem-nyugati országban... A demokratikus nemzet valójában a kollektív identitás, morál, szenvedély és tettek forrása: Norbert Elias szerint a nemzeti integráció különleges 'szociális habitust hozott létre'”.⁷ Ebben a kontextusban Bosznia-Hercegovina helyzetét szükséges külön megvizsgálni, ugyanis Bosznia-Hercegovina esetében fordított folyamat lenne kívánatos, a történelmi paradigmákból a nemzet redemokratizációjának kell következnie. A közös történelmi tapasztalat, szabadságharc, racionalitás, demokratikus döntéshozatal nem sokat jelent esetünkben, mivel minden nemzet rendelkezik a „saját történelmi tapasztalatával”, a saját „forradalmával” (felkelés, egyesülés stb.) A Bosznia-Hercegovina ellen elkövetett agresszió során jelentősen megváltozott a lakosság szerkezete, de a Daytonban megfogalmazott „mindenki térjen vissza a saját földjére”-elv megvalósulása után esély nyílik arra, hogy Bosznia-Hercegovinában a háború előttire hasonló nyilvánosság alakuljon ki. Az bizonyos, hogy semmi sem lesz ugyanolyan, hiszen a nacionalizmus újabb győzelmet aratott, oly sokadszor az emberi destrukció történetében. De ez mindenki számára pirruszi győzelem. A következő adatok arra mutatnak rá, hogy ugyan nehezen és lassan, de folyamatosan folyik a menekültek visszatérése, ami a homogenizációval és a kizárólagossággal ellentétes folyamat.

⁷ Schnapper, Dominique: *Zajednica građana (O modernoj ideji nacije)*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci–Novi Sad, 2006. 14–143.

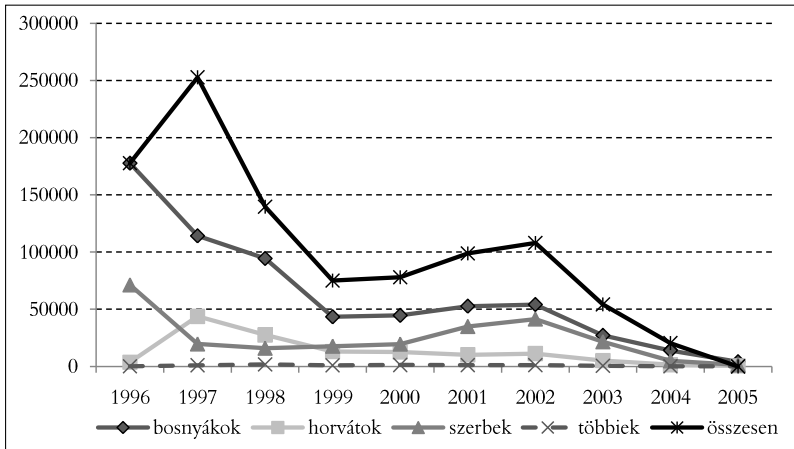
1. táblázat. A Bosznia-Hercegovinába visszatérők száma 1996. január 1-e és 2005. október 31-e között

	Visszatérők 1996–2005		Föderáció		Boszniai Szerb Köztársaság		Brčko		Ösze- sen	
	menekültek	%	256 876	91,74	22 973	8,20	149	0,05	279 998	63,35
bosnyákok	kitelepítettek	205 152	59,26	126 048	36,41	14 996	4,33	346 196	60,81	
	összesen	462 028	75,61	149 021	24,39	15 145	2,48	626 194	61,92	
horvátok	menekültek	74 995	88,58	7 858	9,28	1 806	2,13	84 659	19,15	
	kitelepítettek	39 778	89,32	2 815	6,32	1 940	4,36	44 533	7,82	
	összesen	114 773	88,84	10 673	8,26	3 746	2,90	129 192	12,78	
szerbek	menekültek	51 053	70,84	21 009	29,15	9	0,01	72 071	16,31	
	kitelepítettek	99 849	56,81	73 440	41,78	2 482	1,41	175 771	30,88	
	összesen	150 902	60,89	94 449	38,11	2 491	1,01	247 842	24,51	
többiek	menekültek	4 439	84,28	828	15,72			5 267	1,19	
	kitelepítettek	2 095	75,28	688	24,72			2 783	0,49	
	összesen	6 534	81,17	1 516	18,83			8 050	0,80	
összesen	menekültek	387 363	52,76	52 668	20,60	1 964	9,19	441 995	43,71	
	kitelepítettek	346 874	47,24	202 991	79,40	19 418		569 283	56,29	
	összesen	734 237	72,60	255 659	25,28	21 382	2,11	1 011 278	100,00	

Az összehasonlító elemzésből⁸

8 UPOREDNA ANALIZA pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. <http://www.mhrr.gov.ba/SektorZalzbjeglice.html# 2005, 209>.

1. ábra. Bosznia-Hercegovinába vissztelepülők nemzeti összetétel és a visszatérés éve szerint

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
bosnyákok	177787	114203	94395	43347	44577	52684	54103	27118	13952	4028
horvátok	3649	43759	27512	13059	12613	10204	11252	5119	1478	547
szerbek	71269	19588	15904	17647	19478	34889	41435	21505	4830	1297
többiek	75	1025	1759	982	1286	1088	1119	573	130	13
összesen	177787	252780	139570	75033	77954	98856	107909	54315	20390	5,885

Az összehasonlító elemzésből⁹

Az újbóli nemzetesítés (amit etnicizálásnak is neveznek, mivel a harmadik évezredben a „nemzeti” és az „etnikai” terminusokat gyakran összetévesztik), vagyis a társadalom nemzeti alapokon történő fragmentációja ellenére nyilvánvaló, hogy a mostanit megelőző prekolonialis, illetve prenacionalista társadalmak egy egész szétदारabolásából jöttek létre. Ennek az egésznek a darabjai pedig nem „mennyei tünetnyek”, hanem egy kapcsolathálóba, egy társadalmi kapcsolatrendszerbe illeszkednek. Ennek az állításnak nagyobb a valóságalapja, mint annak az elméletnek, mely az itt élő nemzeteket szigetnek, önmagukban állónak („mennyei”, kiválasztott), önmagukban zárt népeknek tartja.

⁹ I.m. 210.

2. táblázat. A Bosznia-Hercegovinából menekültek áttekintése a befogadó országok szerint

<i>Befogadó országok 1992–1995 között</i>	<i>Menekültek száma 1992–1995 között</i>	<i>Befogadó ország váltása</i>	<i>Vissza-települők 1992–1995 között</i>	<i>Menekültek száma jelenleg</i>
Ausztrália	15 000		800	14 200
Ausztria	86 500	5 500	10 100	70 900
Belgium	5 500		500	5 000
Csehország	5 000	1 000	1 000	3 000
Dánia	17 000		1 600	15 400
Franciaország	6 000	100	900	5 000
Görögország	4 000	400	600	3 000
Hollandia	22 000	2 000	4 000	16 000
Horvátország	170 000	52 000	56 000	62 000
Olaszország	12 100	2 000	2 000	8 100
Kanada	20 000	1 000	600	18 400
Magyarország	7 000	1 000	2 500	3 500
Macedónia	9 000	4 800	3 750	450
Norvégia	12 000	1 300	2 500	8 200
Németország	320 000	52 000	246 000	22 000
Más országok	13 500	1 200	1 100	11 200
USA	20 000	1 000	1 500	17 500
Szlovénia	43 100	23 200	15 000	4 900
Szerbia és Montenegró	297 000	50 000	110 000	137 000
Spanyolország és Portugália	4 500	1 000	1 000	2 500
Svédország	58 700		1 900	56 800
Svájc	24 500	2 600	11 000	10 900
Törökország	23 500	17 800	4 650	1 050
Nagy-Britannia és Írország	4 100	100	1 000	3 000
Összesen	1 200 000	220 000	480 000	500 000

Az összehasonlító elemzésből¹⁰

¹⁰ I.m. 48.

Az egykori Jugoszlávia kommunista irányítása tagadta a rendszer felállítását megelőző, történelmileg bizonyított kapcsolatok és az együttélés létezését, ezzel teremtve meg egy újfajta együttélés lehetőségét, mely a nemzeti egyenrangúságon alapult, a „testvériség-egység” ideológiai formájába öntve. Eme koncepció bukása után jelenleg a nyugati analitikusok is figyelmen kívül hagyják ezeket a régebbi keletű, a Jugoszlávia Szocialista Szövetségi Köztársaságot és a Jugoszláv Királyságot megelőzően létrejött és működő interakciókat (azzal az indoklással, hogy ezek a kapcsolatok rosszak voltak, hiszen, ha nem lettek volna rosszak, nem került volna sor az etnikai alapú konfliktusokra). Sőt, ideológiai okokból el akarják törölni azt a hatást is, melyet a „testvériség-egység” koncepciója tagadhatatlanul gyakorolt a hasonló (egymás között érthető) nyelveket beszélő népek közötti multilaterális kapcsolatokra. Bosznia-Hercegovina esetében ez azt jelenti, hogy a diszkontinuitást tartják kívánatosnak a tradicionális állapotok visszaállításával szemben, mintha a létrejött helyzetet a sorsszerűség kényszerítette volna ki, és ebből adódóan a legjobb megoldás a külön országokra való bomlás lenne az ország számára. Ilyesmi soha eszébe sem jutott egyik államalakulatnak sem, melyekben a történelem során Bosznia-Hercegovina találta magát.

A többnemzetiségű szocialista országok széthullásának kezdete óta nincs hiány „hasznos” tanácsokból. Van, aki azt mondja, hogy az a legjobb megoldás, ha az államalkotó népek államocskákat alapítanak, aztán együtt indulnak el az euroatlanti integráció útján. A Jugoszlávia szétesését követő események azonban inkább azt az elméletet igazolják, hogy minél nagyobb autonómiát élvez egy etnikai csoport, annál kevésbé akar a közös államban maradni.¹¹

Az etnikai heterogenitást „kibíró” államforma tökéletesítése a többoldalú kapcsolatokkal foglalkozó kutatók legfontosabb feladata, tekintettel arra, hogy a XXI. század elején gyakorlatilag nem találunk etnikailag „tiszta” országot. A kulturális pluralitás a modern társadalmak tartós jellemzőjévé vált, ezért meg kell találni és tökélyre kell fejleszteni az etnikai konfliktusok „gyógyszerét”. Rendkívül fontos annak megállapítása, hány ún. szocietális kultúrát találunk az adott társadalom keretein belül. Meg kell vizsgálni a közöttük fennálló viszonyt: kompatibilisek,

¹¹ Connor, Walker: *Ethnonationalism. The quest understanding*. Princeton University Press, Princeton, 1994.

együttműködésre vagy összeütközésre hajlamosak-e, illetve milyen a viszonyuk a környezetükhöz.

*Egy, kettő, három vagy több szocietális kultúra létezik
Bosznia-Hercegovinában?*

A kultúra túlélését leginkább meghatározó determinánsok egyike a nyelvhasználat köre: vajon a kultúra nyelve egyben államnyelv-e is, azaz alkalmazzák-e a közoktatásban, a bíróságokon, a törvényalkotásban, a szociális intézményekben, az egészségügyi rendszerben stb. Az anyanyelven történő oktatás állami finanszírozása elemi jelentőséggel bír, hiszen az biztosítja a nyelv és a hozzá kapcsolódó hagyományok átörökítését a következő generációkra. Demokrácia ide vagy oda, tény, hogy a kormányok rendelkeznek a nemzeti jövedelem több mint felével, az állami intézményekben használt nyelv határozza meg bizonyos nyelvi csoportok előnyeit és befolyását. Bosznia-Hercegovinában is ebből a szempontból kell vizsgálni a nyelvhasználat kérdését, mint a népek egyenjogúságának vizsgáját.

Míg a szerb és a horvát nyelv használatának joga megkérdőjelezhetetlen, addig a bosnyák nyelv használatának megalapozottságáról hosszú ideje vita folyik. A bosnyák nyelv használatának kérdése valójában a bosnyák nép elismerésének kérdése, ám eme kételynek mély történelmi előzményei vannak. A bosnyák nyelv el nem ismerése szerb és horvát részről valójában a bosnyákok kizárása nagy-állami törekvéseikből, ugyanakkor annak a durva nyelvpolitikának az öröksége, amikor a szerbhorvát nyelvet kiáltották ki államnyelvnek, melyet minden jugoszláviai népnek tanulnia és ismernie kellett. Ezzel nem is lett volna gond, ha a közös nyelv tanítását kiegészítették volna a szomszédok, azaz a többi jugoszláv nép nyelvének oktatásával. Ehelyett semmibe vették eme szomszédok nyelvét (a szlovént, az albánt, a magyart, a macedónt, vagy az ikavica- és kajkavica nyelvjárásokat). Ez már önmagában is durva kizárólagosságnak számít, miközben hatalmas transzparensen hirdették, hogy a nyelvi politika megfelel a multietnikus föderáció berendezkedésének. Ez egyfajta imperializmus volt, aminek az lett a következménye, hogy egyszerűen nem fejlődött ki „igény” a megértés és az alkalmazkodás iránt. Mintha azt akarták volna elérni, hogy a szerbhorvát/horvátszerb nyelvi közösség hatalmasabbnak érezze magát. Később

a szerb és a horvát nemzet így is kezdett el viselkedni. Például: a szerb és az albán fél közötti tárgyalások során szükség van fordítóra,¹² pedig ez a két nép évszázadok óta együtt él! A szerbhorvát/horvátszerb kizárólagosság miatt a többi nemzet (és nemzetiség) nem értette meg közvetlenül egymást, sehol sem tanítottak, még önkéntes alapon sem szlovént, macedónt vagy albánt. *A közoktatás nyelvről szóló állami döntés valójában arról szól, hogy melyik nyelvi közösség marad fenn (hosszú távon).*

A szocietális kultúra egy adott területen koncentrálódó kultúra, mely a közös nyelv szociális intézményekben való széles körű használatán alapul, úgy a magán-, mint a nyilvános szférában (iskolák, média, jog, államhatalom stb.) Ez a kultúra lefedi az emberek teljes tevékenységi körét, beleértve a szociális, művelődési, vallási, gazdasági és szabadidős életterületeket. A modern kor szocietális kultúrái szükségszerűen pluralisztikusak. Az együttélés, a közös élet elfogadtatása a közös nyelv használatán keresztül történik. Valójában, Gerald Johnson szerint, van valami történelmi irónia abban, hogy „a régi idők többnyelvű császárságai közül egy sem kényszerített egyetlen nyelvet a teljes lakosságra, mint azt a legliberálisabb demokrácia [az USA – *a szerző megjegyzése*] teszi, azon tétel jegyében, hogy minden ember egyenlőként született”.¹³ Ebből a szemszögből azzal is számolhatunk, hogy a mai Egyesült Államok megteremtői jól ismerték a „régidők többnyelvű császárságainak” történetét, melyek többek között éppen azért omlottak össze, mert nem dolgozták ki a kulturális identifikáció rendszerét a közös nyelv használatának segítségével. Természetesen a régi időkben az írástudók száma csekély volt, valamint nem működött a császárság különböző részeit összekötő kommunikációs hálózat. A szociális kultúra elterjesztése az egész ország területére a *Nation-building*, ahol nem csak a szó szerint vett nemzetépítésről, hanem inkább a nemzet „kiépítéséről és fejlesztéséről” van szó. Ezt az elvet a demokrácia építése miatt követik, nem imperialisztikus vagy etnocentrikus törekvésekről van szó (pl. az oktatás egységesítéséből következik az egyenjogúság – mindenkinek ugyanolyan esélye van a gazdaságban, egyenlő esélyekkel férnek hozzá a közös intézményekhez, valamint erősödik a szolidaritás az országon belül), inkább a közös

¹² Spahić, Besim: *Nacionalni marketing ex-Yu i Bosna i Hercegovina naroda*. VKBI, Sarajevo, 2001. 107–110.

¹³ Kymlicka, Will: „Etnički odnosi i zapadna politička teorija”. *Habitus*, br. 0, Novi Sad, 1999. <http://cmk.org.yu/linkovi/habitus/0/kymlicka.0.pdf>

identitás megvalósulása céljából, mely a modern államokban biztosítja a szociális egyenlőséget és a politikai kohéziót.

Minden nyugati állam, mely a nemzet „építésével és fejlesztésével” foglalkozik, ugyanolyan módon, a közös nyelv elfogadtatásával törekszik a hovatarozásról szóló köztudat, illetve a szociális intézmények előtti egyenjogúság elérésére. Vajon ez a semleges, neutrális hozzáállás nem igazságtalanság a kisebbségekkel szemben? Bosznia-Hercegovinában nem is titkolják, hogy a közös nyelv használatában rejlő igazságtalanság nagyon fontos eszköz a kisebbségek elnyomása terén, így fosztják meg őket jogaiktól és közlik velük, hogy nemkívánatosak az országban.

Ha egy országban létezik „hivatalos nyelv” (az állam részéről támogatott, meghatározott, jól körülírt nyelv és kultúra, amelyen alapul a gazdasági és a politikai élet), akkor ennek a nyelvnek a használói mérhetetlen előnyökkel rendelkeznek azokkal szemben, akik más nyelveket beszélnek.¹⁴

A háború, különösen a horvátok és a bosnyákok közötti konfliktusok idején, a bosnyák nép pusztta túlélése miatt intenzívebbé váltak az iszlám országokkal való kapcsolatok, gyakran az univerzális muszlim szolidaritás jelszavát követve. A boszniai muzulmánok (bosnyákok) számára anyagi és emberi segítség is érkezett. Ezzel megvalósult a háború egyik alapvető célkitűzése - minden államalkotó nemzet mögött felsorakozott a saját „szponzora”, támogatója, így relativizálódott a horvát és szerb fél nagyállami törekvése. Az iszlám országok univerzális ellenfélként jelentek meg, így sikerült feleleveníteni az oszmán megszállással kapcsolatos negatív történelmi emlékezetet. Bosznia-Hercegovina a meghibásodott időgépek és összetévesztett történelmi dátumok gyakorlóterévé vált. Ehhez illően viselkedtek a résztvevők is, akik mintha a sokszor látott filmekből léptek volna elő: usztasák és csetnikek marsíroztak, koncentrációs táborok bukkantak elő a földből, úgy gyilkolászta, erőszakoltak és gyújtogattak, mintha a legsötétebb horrorfilmben találták volna magukat. Voltak itt ferdeélű szablyákkal hadonászó turbános szakállasok, ukrán, görög és román deszperádók, orosz csavargók, idegenlégiós szökevények, elmegyógyintézetek páciensei és doktorai...

A daytoni egyezmény csak alátámasztotta azt az elvet, mely 1991-ben a harcok kitöréséhez vezetett. A polgári identitás helyett csakis az

¹⁴ Taylor, Charles: *Nationalism and Modernity*. In J. Mc Mahan and R. McKim (szerk.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, New York, 1997.

etnikai-nacionalista identitás került szóba, így mindenki görcsösen védelmezi a saját kis etno-terét, mely Bosznia-Hercegovina esetében mesterséges szülemény, hiszen a háború alatt hozták létre igazságtalanul, erőszakkal, tehát fenntarthatatlan módon. Ebben a kontextusban a hágai Nemzetközi Bíróság srebrenicai vérengzésről szóló ítélete, valamint az a határozat, mely július 11-ét a Srebrenicai Áldozatok Emléknapjává nyilvánította, egy olyan morális tőke, ami még fontossá válhat.

Megtörténhet-e, hogy Bosznia-Hercegovinában, Európa más részeihez hasonlóan a háború indítja be a modernizációt? A „védekező modernizáció” fázisán átesett Franciaország, Spanyolország vagy Törökország és Japán is. II. Mohamed Napóleon seregeinek betörése után kiirtotta a janicsárokat és központosította a hatalmat – ezzel megdöntötte a feudális rendszert és megszületett a modern Egyiptom. Az 1806-os jénauerstädti vereség kényszerítette a németeket a modernizációra, Nagy Péter Oroszországa pedig egy modern európai ország vágyának megvalósítására tett próbálkozás. Fukuyama szerint az orosz felvilágosodás szocialista forradalommal változott. A népek közötti hadiállapot és katonai versengés ellentmondásos módon őket egyesítő erővé válik. Még ha tönkre is teszi őket, a háború arra kényszeríti az államokat, hogy elfogadják a modern technikai civilizációt és az azt támogató szociális struktúrákat.¹⁵

*Bosznia-Hercegovina – a diktatúra áldozata
(a diktatúra, mint szokás)*

El kell gondolkodni a tényen, hogy Bosznia-Hercegovina egész történelme során, a középkori önálló államiságtól eltekintve, mindig a külső elnyomás valamilyen formája alatt állt. Talán az 1989–1991 közötti időszakban nyílt esély demokratikus fejlődésre, ám hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy eme esélyeket beárnyékolja az egyre erősödő „hazai diktatúra”. Egyetérthetünk Adam Michnikkel abban, hogy a diktatúrát a demokrácia gyengesége szüli,¹⁶ s ha nincs konszenzus a demokratikus jogállam szabályait illetően, káosz uralkodik. Azoknak, akik a konszenzust rombolják a társadalmi igazságosság, történelmi igazság vagy korrupció elleni harc jegyében, általában jó okuk

¹⁵ Fukuyama, Francis: *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Hrvatska sveučilišna, Zagreb, 1994. 151–155.

¹⁶ Mihnyik, Adam: „Sivo je lijepo”. *Dijalog* [Sarajevo], 1998. 5–6.

van erre. Ugyanígy akart az Oszmán Birodalom *biztonságot teremteni*, az Osztrák-Magyar Monarchia *megvédelmezni* a Boszporuszról érkező járványokkal szemben, Jugoszlávia pedig *egyesíteni* akarta a délszláv népet, a kommunisták a népfelszabadító harc élén *igazságot és egyenjogúságot* (testvériség-egységet) és radikális agrárreformot ígértek. A náci az anarchia, az elszabadult infláció és a munkanélküliség ellenpontjaként tűntek fel. Míg Kukanjac tábornok¹⁷ azt ígérte, hogy Bosznia-Hercegovinában senkinek sem görbülhet meg még a haja szála sem, de a fejekért már nem garantált, addig Milošević meg akarta őrizni a kommunista államot, s garantálta, hogy senki sem gyilkolászhatja a szerbeket.

„A diktatúra azt jelenti, hogy félelemben és biztonságban élni” – mondja Michnik. Diktatúrában az egyént megfosztják a választás lehetőségétől, mások hozzák a döntéseket, az emberi természet pedig olyan, hogy szeret megszabadulni a kockázat iszonyatától és a felelősség súlyától. Ezért vannak a káderek (sajnos), a feltétlenül megbízható pártemberek, akárhányszor is cserélődnek az emberek az egymás után sorjázó bosznia-hercegovinai választásokon. Hatalmon lenni és saját, engedelmes gárdát kialakítani, ez a célkitűzése minden politikai pártnak, attól függetlenül, hogy melyik oldalon áll, vagy milyen a nemzeti előjele.

Ez jellemző azokra, akik uralkodnak, és azokra is, akik felett uralkodnak.

A Dayton utáni helyzetről szóló elemzések kimutathatnák, hogy nem változott a hatalomban részt vevők száma – egyesek pártot váltottak, de a legtöbben be vannak betonozva a nemzeti pártokba, amelyeknek csak a csúcsovezetésében történnek időnként változások. Ez a „demokrata” pártokra ugyanígy érvényes: egy adott körön belül történik meg a hatalom átadása. Ez minden szinten, a Föderációban és a Boszniai Szerb Köztársaságban is, illetve Bosznia-Hercegovina egészét tekintve is így működik.

Átöröklődött az az évszázados gondolkodás, mely vonzónak találja a diktatúrát, amelynek a választási szabadság és prosperitás programja helyett a biztonság az alapvető argumentuma. A biztonság rejtett veszélyt feltételez, ezért az állami hatalmi szervek (a rendőrség, a titkosrendőrség és a hadsereg) mindent behálóznak.

Michnik esszéisztikus megfigyelései tökéletesen írják le a volt szocialista, jelenleg átmeneti országok lakosságának mentalitását. Az új

¹⁷ Milan Kukanjac tábornok 1992-ben a Szarajevói Katonai Körzet parancsnoka volt. (szerk. megj.)

helyzet (a demokrácia), az új társadalmi-politikai miliő tudatváltást követel. Bosznia-Hercegovina ugyanúgy, mint egész Délkelet-Európa a régi világtól megörökölte a diktatúra és a totalitárius rendszer iránti szimpátiát, mely most naivitássá és a biztonság utáni vággyá módosult. Ez az ismerős környezet, legyen akár szocializmus vagy nacionalizmus, a lényeg, hogy a „saját” embereink vegyenek körül bennünket, akikkel közös a nemzetről, a vallásról és egyebekről való meggyőződésünk. Kulturológiai szempontból alattvalói mentalitásról beszélhetünk, és, mivel még a XX. század végén és a XXI. század elején is a patriarchátus tekinthető uralkodó családmoddellnek, az alattvalóságra való hajlam az „apa” iránti vágyban reflektálódik (apa lehet: a nemzet, az állam, a bölcs öreg vezető...), ez pedig jó esély az erős kéz, a totalitárius kormány számára. Ezért van az, hogy a politikai csatározások nem a legjobb programokért folynak, hanem az „apa” vagy a „vezető” megüresedő helyéért, mindhárom bosznia-hercegovinai nemzet esetében. Ebből a szempontból kell vizsgálni a bosnyákok „első emberét” is.

Ezért vannak még mindig hívei a diktatúrának. A diktatúrát leginkább azokból a rejtett jelekből ismerhetjük fel, melyek ezrek számára vonzóak. Ilyen cél lehet egy forradalmi változás a hatalmi viszonyokban az „igazság” jegyében, a korrupció elleni harc „forradalmi eszközökkel”, külföldi tőke kitiltása, vagy éppen a focimeccsek nézésének betiltása. A diktatúra létrejöttének oka az ellenség léte, a régi rendszer emberei (Bosznia-Hercegovinában érdekes módon, rövid ideig minden választás után több „régis rendszer” van a választások győzteseitől függően, s új rendszer mindig az alkalmatlannak ítélt elődökkel számol le).

A diktatúrákat mindig ugyanaz a meggyőződés élteti: a nép megmentőjeként és a rend őreként látják magukat. De mi van a demokráciával? Vagy tagadják – valamilyen magasztos célok érdekében, mint a kommunizmus, a nemzeti szocializmus vagy a vallási állam –, vagy azt állítják, hogy a nép még „nem érett meg” a demokráciára.

A nacionalizmus elméletének kidolgozása és a nacionalizmus veszélyének felismerése ellenére éppen Európa volt az etnikai tisztogatások bölcsője (fasizmus és a kommunizmus). Minden háború, illetve minden békekötés után változott Európa térképe (a Pireneusi-félszigetet kivéve), az államok alakításának alapelveként az etnocentrizmust hirdetve. Manapság az etnocentrizmus Nyugaton a bevándorlókkal szembeni viszonyulásban érhető tetten, Keleten pedig a kommunizmus romjain létrehozott új államokon figyelhető meg. Az etnocentrizmus jelvénye

látható a nagyállami törekvéseken (Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország), de az etnocentrizmus jellemzi a daytoni békeszerződés végeredményét is: három államalkotó nemzet számára etnikai alapon két részre osztották az ország területét. Ez jelentősen lefékezi a bosznia-hercegovinai identitás fejlődését, illetve új feszültségeket szül.

A fennhangon hirdetett elvek: a multikulturalizmus, a multietnikus-ság, a többvallásúság (mindezeket a multilateralizmus fogalma alá sorolhatjuk), Európában jól ismert és nagy becsben tartott erények. A bosnyákok, akik Bosznia ős- (autochton) lakosainak tekinthetők történelmi viszonylatban, saját bőrükön tapasztalhatták meg az államalkotás kívánatos (uralkodó) elméleti modelljeinek valódi hatását. Mint az iszlám, azaz egy „nem-európai” vallás követői – amely nem ideológiai alapon, hanem egyetemes szabályok szerint írja le a követendő életformát – nem eurokonform álláspontot képviseltek a nemzetállammal kapcsolatban. Az Oszmán Birodalom egyik alapelve az autonóm vallási közösségek létrehozása volt, ezek a „millet”-ek, melyek nem területi alapú tagolódást jelentenek, és magukba foglalják a különbözőség és a multilateralizmus elvét. Erre a legjobb példa a Balkán-félsziget, amely az Oszmán Birodalom összeomlása után vált etnocentrikus konfliktusok égő harcmezéjévé. A bosnyákok, akik a Korán téziseiből indultak ki – „Emberrek, egy nőből és egy férfiből alkotunk benneteket, és nemzetekre és törzsekre osztunk titeket, hogy jobban megismerjétek egymást”¹⁸ – hosszú ideig keresztútban álltak: egyrészt a muszlim világszövetséghez, az Ummához tartoztak, másrészt viszont erős etnocentrikus erők vették őket körül, melyek vagy a területükre tartottak igényt, vagy asszimiláció útján megpróbálták őket visszaterelni a vallási, illetve nemzeti „istállóba”. Az iszlám szerzők gyakran figyelmeztetnek arra, hogy a nacionalizmus és a modernség erőszakolt modellje jelenti a legnagyobb veszélyt az Ummára.¹⁹ Bosznia-Hercegovina a középkorban, önálló államként valóban multilaterális entitás volt. Az imperialisztikus császárságok, az Oszmán Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia alatt ez a sajátosság nem veszett el, sőt, különféle formákban a Jugoszláv Királyság és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság idején is kifejezésre jutott. A legutóbbi háború során azonban a multilateralitás alapjaiban rendült meg.

¹⁸ Korán, XLIX, 13.

¹⁹ Nasr, Hossein Seyyed: *Tradicionalni islam u modernom svijetu*. El-Kalem, Sarajevo, 1994.

A nemzetet relatív történelmi kategóriaként kell szemlélni, melynek van eleje és vége, és gyakran a kulturális vívmányokat tartjuk egy-egy nép fő jellemzőinek. Ezért állítják a teoretikusok, hogy egy nemzet tagjait „szellemi princípium” köti össze, mely „közös létre” készíti őket.

Éppen a szellemi princípium az az elem, amely természetfeletti jellemzőket kölcsönöz egy népnek. A természetfelettiből következik az „örökkévaló”, az isteni nép elmélete. A bálványimádás az emberiség egyik legnagyobb hiányossága ősidóktól fogva. Ez a korszerű illúzió (a nemzet mint istenség) a XXI. század egyik legveszélyesebb képzelete. Sajnálatos módon, eme illúzióknak sokan behódolnak, a háborús veszteségek miatt egyre tragikusabb a „fejlődés”, az „evolúció” mérlege. A destrukció az emberi nem általános és lényegi jellemvonása, így nagy kérdés, hogy miként fog az etnocentrizmus a felszínre törni a jövőben – attól tartunk, hogy nincs olyan mód, amire azt mondhatnánk, hogy „lehetetlen”.

Éppen Bosznia-Hercegovina példája mutatta meg, hogy a XX. század végén, „Európa közepén” elég, ha csak egy kicsit is fellazulnak a morális szabályok, és máris újra megtörténik a „soha többé!” – ahogyan a II. világháború után megfogalmazták. Az etnocentrizmus veszélye a harmadik évezredben is fennáll, bármikor lángba borulhatnak az új csataterek. Ez nihilizmust és apátiát szül a fejletlen országokban, feleslegesnek érznek minden erőfeszítést a fejletté válásra, ugyanakkor olyan új válaszok születnek a problémára, melyek kiszámíthatatlansága emberek milliárdjait tartja félelemben világszerte. A szaporodó feszültségek azzal fenyegetnek, hogy újra bekövetkezik a „soha többé!”, idegengyűlölet, etnocentrizmus, rasszizmus stb. Csak egy jó alkalom kell arra, hogy az ellenséges indulatok felszínre törjenek a Másik és a másság megsemmisítésének legdrasztikusabb formáiban. Bosznia-Hercegovina, sajnos, csak egy „eset”, de nem az egyetlen. Ezt mutatta a XX. század véres fináléja, ami ugyanakkor a XXI. század félelemmel átítatott kezdete is.

Fordította: *Mirnic Gyula*

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÖRTÉNETÉRŐL

BINDER MÁTYÁS

„A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története?

Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól

Bevezetés. Elméleti és módszertani kérdések

Tanulmányomban a magyarországi cigányok/romák¹ történetével foglalkozó legfrissebb kutatások fontosabb eredményeinek és kérdéseinek áttekintésére teszek kísérletet.² Általános nézet, hogy a cigányokkal foglalkozó történeti kutatások eredménye és ismertsége elmarad más tudományterületek, főként a szociológia, néprajz, a zenetudomány vagy a kulturális antropológia hasonló irányultságú teljesítményétől.

¹ A cigány és a roma szó használata gyakorta viták tárgya, jelen tanulmányban a történeti kontextus a meghatározó, ezért többnyire a cigány terminust (esetleg korabeli megfelelőit), illetve az egyes közösségek önelnevezéseit használom. A roma kifejezést csak a 80-as évek végén kezdte használni a cigányokkal szolidáris értelmiség. A különböző elnevezések problematikáját (is) tárgyalja: Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 13–46.

² Mivel az egyes munkák vázlatos ismertetése is meghaladná a terjedelmi korlátokat, ezért írásom a fontosabb elméleti, módszertani kérdésekre fókuszál. Természetesen minden, az adott témához tartozó – általam ismert – szakirodalmi tétel feltüntetetek a lábjegyzetekben.

A „jelenség” háttérben jórészt elméleti és módszertani problémák, valamint tudománytörténeti, történelmi és társadalmi folyamatok állnak.³

Az elméleti és módszertani nehézségek a történeti kutatás tárgyának meghatározásával kezdődnek: „Ki a cigány/roma?”⁴ „Mi a cigány történelem?” Az előbbi kérdés kapcsán – Peter Vermeersch szerint – két alapvető megközelítés létezik a nemzetközi szakirodalomban. Az egyik (kevésbé elterjedt) megközelítés szerint a „roma” egy konstruált kategória, nem pedig egy létező entitás.⁵ Az ide sorolható szerzők a roma identitást nem a biológia, származás, életstílus vagy egyéb csoportkarakterek felől próbálják értelmezni, hanem klasszifikációs küzdelmek eredményeként (pl. Michael Stewart, Judith Okely, Ladányi János, Szelényi Iván).⁶

A másik, elterjedtebb megközelítés képviselői közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást. Ezen belül további három irányzat különíthető el: 1. a cigányok mint történelmi diaszpóra⁷ (több, magyarul is megjelent munka szerzője sorolható ide: Angus Fraser, Ian Hancock, Donald Kenrick); 2. az életstílusra

³ Elméleti és módszertani problémákra reflektáló tanulmányok: Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. (A NEKH és az MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata.) 1997. www.archiv.meh.hu/nehk/Magyar/nagyp.htm; Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.; Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121–132.

⁴ A kérdésnek gazdag irodalma van, melyre most nem térek ki.

⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes cigány/roma közösségek ne lennének „valódiak”. Vö. Okely, Judith: Ki merné állítani, hogy nincsenek cigányok? *Amaro drom* 1998. 9. sz.

⁶ A konstruktivista megközelítés az etnicitás és az etnikum meghatározásának egyik markáns irányzata a társadalomtudományokban. Lényege, hogy az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely ködös kifejeződése,” az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly elsősorban az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van. Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 1. sz. 3–25, itt: 3., Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 26–41.; Sokolovskii, Sergey – Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology*. Routledge, London, 2002. 290–295.

⁷ E megközelítés kritikáját magyarul lásd: Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. *Amaro Drom*, 2002. 4. sz.

és viselkedésre fókuszáló értelmezés; 3. a biológiai rokonságot előtérbe helyező megfogalmazás.⁸ Sajnos ez utóbbi két megközelítés is tetten érhető a hazai tudományos (vagy annak gondolt) munkákban.⁹

A cigány történelem értelmezése

A magyarországi történeti kutatások több eredménye – főleg Nagy Pál írásai¹⁰ – a konstruktivista megközelítés érvényességét támasztják alá a „ki a cigány” kérdés kapcsán. A cigányok (és persze más népek) eredetének egy szálon való visszavezetése alapvető módszertani probléma, emellett bármilyen közösség (történeti és jelenkori) vizsgálata torz eredményeket hozhat, ha a kontextusból kiemelve, önmagában szemléljük. Különösen fontos a holisztikus megközelítés a cigányok esetében, hiszen maga a „cigány kategória” a mindenkori cigányok és nem-cigányok viszonyának „terméke,”¹¹ a cigány kultúra, vagy inkább cigány kultúrák soha nem elszigetelten, hanem mindig a domináns, az egyes cigány csoportokat körülvevő társadalommal kölcsönhatásban jönnek létre és alakulnak át.¹²

Hasonlóan problematikus a cigány történelem mibenlétének a meghatározása. Nagy Pál – Thomas Acton nyomán¹³ – európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmáját különbözteti meg. Az alábbiakban teljes terjedelmében idézem Nagy meghatározásait, mert kulcsfontosságúnak érzem e kettőség feltárását és megismerését.

⁸ Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books, 2006. 13–15.

⁹ Vö. Dupcsik Csaba: „Cigánykép(telenség)ek” *Beszélő*, 2004. 2–3. sz. 74–86.; Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 2005. 255–282.

¹⁰ Vö. Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 2000. 8. sz.; Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. Előadás a Történelemtanárók (17.) Országos Konferenciáján 2007. október 13–14. 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf)

¹¹ Vö. Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Kiskönyvtára 9. Budapest, ELTE – IFA – OM, 2001. 1998. 29–52.

¹² Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio*, 1999. 1. sz. 156–177, itt: 157.

¹³ Acton, Thomas: Egység a különbségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 89–98.

„1. A szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története.

2. Az együttélési modellek változásának paradigmája. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.”¹⁴ (Nagy természetesen a második paradigma mellett tör lándzsát.)

Első ránézésre a szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma „uralma” jellemzi a 20. századdal foglalkozó komolyabb munkákat, melyek címében is főleg „cigánykérdés”, „roma sors” illetve „cigánypolitika” szerepel.¹⁵ A dolog háttérében azonban feltehetően különböző történeti okok állnak. Egyrészt valóban minden korábbinál több üldöztetés, atrocitás érte a cigányokat ebben az időszakban, másrészt a cigány közösségek

¹⁴ Nagy: Cigány csoportok..., i. m. 2.

¹⁵ A legfontosabb átfogó munkák az általuk tárgyalt időszak sorrendjében: Pomozyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.; Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai, Debrecen, 2004.; Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. L’Harmattan, Budapest, 2004.; Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.; Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.; Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.; Az egyetlen, minden korszakot átfogó dokumentumgyűjtemény címében és tartalmában is korának fő megközelítése tükröződik: Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.; Kritikáját lásd.: Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz. 10.

19. század végén kezdődő rohamos elszegényedése¹⁶ és perifériára kerülése¹⁷ következtében a cigányok helyzetének kérdése a hatalom szemében közigazgatási és rendőrségi ügygé, „cigányügygé” vált.

A korábbi kettős cigányképből („együttműködő, igyekvő, aláztos cigány” vs. „vad, kóbor, élsőködő cigány”) a 20. századra a negatív attitűd maradt fenn: a többség a cigányokra egyre inkább mint a vándorcigányokra¹⁸ és azok kulturális örököseire gondolt.¹⁹ Mivel a század első felében a „cigánykérdés” volt a központi „téma”, az államszocializmus időszakában pedig a „cigánypolitika” a meghatározó, ezért a témával foglalkozó kutatók – függetlenül attól, hogy milyen „interpretációs iskolához” tartoznak – először ezeket a kérdéseket vizsgálják.

Posztmodern értelemben²⁰ azt mondhatjuk, hogy a cigányok történelme megegyezik a róla szóló írárok, gondolatok összességével. Különösen a befogadók szemszögéből nem haszontalan ez a megközelítés:

¹⁶ Az iparosodás háttérbe szorította a cigány kovácsok és szegkovácsok mesterségét, a meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: teknők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), továbbá csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások iránt (üstfoltozás, drótozás, nádazás). A trianoni határváltozások következtében – a magyar társadalmi tudatban sajátos szerepet betöltő – cigányzenélés piaca drasztikusan beszűkült, noha teljes mértékben csak az 50-es években veszítették el megélhetésük alapját a zenész cigányok. Kemény István: Előszó In: Ugyanó (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA KI, Budapest, 2000. 9–37.; Csalog Zsolt: *A cigányság a magyar munkaerőpiacon*. *Szociológiai Szemle*, 1993. 1. sz. 29–33.

¹⁷ Csenyéte község esete jól szemlélteti ezt a folyamatot. A 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kisszámú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdték őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 56–58.

¹⁸ Annak ellenére, hogy az 1893-as cigányösszeírás szerint az ország cigánynak tekintett lakosainak mindössze 3,2 százaléka volt kóbor cigány és 7,2 százaléka pedig ún. „félvándor”. Hermann Antal (szerk.): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.

¹⁹ Zuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusknak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 656–678, itt: 660.

²⁰ Vö. Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2003. 11–53, itt: 16–17.

Milyen művekkel találkozhatnak a cigány/roma történelem „címszó” alatt?

Sajátos, de igen elgondolkodtató választ kapunk Dupcsik Csabától,²¹ aki – főleg 20. századi – cigánykutatásokban megjelent és frappáns tipológiába rendezett cigányképeken keresztül mutatja be a magyarországi cigány történelem egy lehetséges interpretációját. Tóth Péter szerint a magyarországi cigányoknak látszólag két történelme létezik. „Az egyik egyfajta *külső történet*, ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a környezet, a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik egyfajta *belső történelem*, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb.”²²

Tóth hozzáteszi, hogy a fenti felosztást nem ő, hanem „önjelölt” roma történészek, a „naiv tudomány”²³ képviselői találták ki, akik az egységes roma nemzeti tudat és kultúra megteremtésén fáradoznak.²⁴ A nemzeti kultúra építésének szolgálatába állított történetírás persze nem roma sajátosság, mondhatni egyetemes jelenség.

Modernizációs és nemzeti látószögben

Bár már a 18. század végén jelent meg a cigányok történetéről magyar nyelvű értekezés, a műkedvelő vármegyei táblabíró, Enessey György

²¹ Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Osiris, Budapest, 2009.

²² Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006. 3.

²³ Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet, *Kritika*, 1995. február. 31–34.; A „naiv tudósok” ténykedésének káros hatását a történeti kutatásokra lásd.: Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998. 7–10.

²⁴ Lásd.: Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. sz. 329–341.; Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2006. 61–81.; Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 77. sz. 130–160.

jóvoltából,²⁵ a 19. század végi és a 20. századi nagy országtörténeti szintézisekben nem vagy alig szerepeltek.²⁶ A cigányok a Magyarországról szóló történetírás fővonalán kívül kaptak csak helyet, valószínűleg nem annyira a rossz forrásadottságok és a speciális forráskritika vélt szükségessége, hanem elsősorban az uralkodó történelemszemlélet miatt.

A legutóbbi időkig a modern történettudományban – kialakulásával, intézményesülésével szoros összefüggésben²⁷ – lényegében két meghatározó paradigma jelölte ki a kutatás fő irányát: a „modernizációs elméleti látószög”²⁸ és a történelem „nemzeti látószöge”.²⁹ E két „látószög” lényegében olyan centrisztikus történelmi látásmódot eredményez, „amely arra törekszik, hogy a történelmi eseményeket mindig annak a „nagy változásnak” a nézőpontjából rendezze el a történelmi történés peremére, illetve centrumába, amelyet a modernizáció, az iparosodás, a városiasodás, valamint a bürokratikus intézmény- és nemzetállam létrejötte idézett elő.”³⁰

²⁵ Enessei György: *A Tzigán nemzetnek igazi eredete. [1798].* Hasonmás és mai átirat. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2002.

²⁶ Vö. Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11–12. sz. 129–144.

²⁷ Vö. Noirel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudományá válásától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 2001. 69–93.; „A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történeti munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye.” Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9. sz. 3–15, itt: 7.

²⁸ Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 62–109, itt: 75.

²⁹ Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 17.

³⁰ Medick: *Misszionáriusok...*, i. m. 64.; Hobsbawm szerint a múltban a történeti munkák túlnyomó része uralkodók dicsőítésére vagy akár gyakorlati célra készült. Hobsbawm, Eric: Történelem „odalentről”. In: uő. *A történelemtől, a történetírásról.* Budapest, Napvilág, 2006. 227–242. Kis túlzással ilyen „gyakorlati” hasznát tulajdoníthatunk azoknak a 16–18. századi munkáknak, melyekben a szerzők „egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.” Deáky Zita – Nagy Pál: *Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei.* In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *AUGUSTINI ab HORTIS Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest – Gödöllő, Györfly István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 5–28, itt: 22.

Valószínűleg a centrisztikus történelmi látásmód és a cigányok szerepének – jóindulatú, de történelmietlen – túlhangsúlyozása következtében kapnak kiemelt szerepet olyan események, melyek semmiképp sem tekinthetők a cigány történelem kulcskérdéseinek. A Beatrix királyné előtt, vagy a hatvani országgyűlésen (1525) zenélő, vagy akár a Dózsa György kivégzésében közreműködő cigányokról azért tudunk, mert a magyar történelem ismert alakjaihoz kapcsolódtak, és a különböző korokban élő szerzők szívesen forgalmazták ezeket a – sokszor minden alapot nélkülöző – toposzokat.³¹

A „történelem nélküli” népek, a „nemzeti makrotörténelemhez” nem kapcsolódó szereplők (nők, munkások, cigányok, szegények, „primitívek” stb.) nem képezték a hegeli filozófián alapuló történetírás tárgyát. Hegel felfogása szerint ugyanis: „csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.”³² „Mivel a cigányság nem az általánosat, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” – írta Marczali Henrik a 19–20. század fordulóján.³³

A 20. század második felében jelentek meg azok a történetírói irányzatok (mikrotörténet, történeti antropológia, új kultúrtörténet stb.), melyek témaválasztása a – fenti értelemben vett – történelem „alatti” jelenségekre, a mindennapi élet kutatására irányul.³⁴ A cigány történelem kapcsán Nagy Pál is a társadalomtörténeti szemlélet erősítése³⁵ mellett érvel, Majtényi György pedig felveti az új történetírói irányzatok alkalmazásának szükségességét, bár a forrásadottságok miatt tanulmányában ő is csak az állami cigánypolitika 1945 utáni történetét vizsgálja.³⁶

Ha nem a rendeletekben megnyilvánuló cigánypolitikát, az összeírásokból kiolvasható demográfiai és foglalkoztatási adatokat vagy a folklórszövegekben és korabeli tudományos munkákban megjelenő előítéleteket akarjuk vizsgálni, hanem a cigány közösségek mindennapjait, interetnikus viszonyait, szokásait, gazdasági stratégiát, akkor mindenképpen mikrotörténeti jellegű kutatásra van szükségünk. „Csak egy mikrovizsgálatban lehetséges a hit-, érték- és reprezentációs rendszerek és a társa-

³¹ Nagy: A magyarországi cigányok története..., i. m. 77–83.; Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Gondolat, Budapest, 1971. 50–52.

³² Id. Tóth: Gondolatok..., i. m. 37.

³³ Id. Erdős: Értelmezés..., i. m. 133.

³⁴ Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997. 1. sz.

³⁵ Nagy: A magyarországi cigányság..., i. m. 9.

³⁶ Majtényi: Állami..., i. m. 121.

dalmi hovatarozás kapcsolatát determinista redukció nélkül megérteni.” – írja Roger Chartier.³⁷ (Ez persze nem jelenti azt, hogy az előbbiekre irányuló kutatások ne lennének fontosak.)

A mikrotörténelem definíciószerűen egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység (esemény, faluközösség, család stb.) intenzív történeti vizsgálatát jelenti.³⁸ Ilyen értelemben nyugodtan mikrotörténetinek nevezhetjük például Tóth Péter miskolci cigányokról írott tanulmányát³⁹ vagy Mészáros Ádám barcsi beásokról szóló írását,⁴⁰ de utalhatunk Ladányi János és Szelényi Iván szociológusok – viszonylag ismert – csenyétei kutatásának társadalomtörténeti részére is.⁴¹

A tudatos mikrotörténeti (vagy történeti antropológiai) megközelítést nem a divatos címkék használata, hanem a „határozottabb” módszertani és elméleti keretek miatt tartom fontosnak. Másrészt az ilyen, cigányokra irányuló lokális történeti vizsgálatok talán nagyobb publicitást kaphatnak, ha az új társadalomtörténeti irányzatokat képviselő munkák közé kerülnek.

Forrástípusok, forráskiadás és forráskritika

Az „odamenti” történelem abban különbözik a hagyományos történeti kutatás legnagyobb részétől, hogy „nem áll rendelkezésre kész forrásanyag, amelyet csak fel kell dolgoznunk.”⁴² Az 1986-ban megjelent, átfogó igényű dokumentumgyűjtemény⁴³ sokáig „egyeduralkodó” volt a magyarországi cigányok történetére vonatkozó forráskiadványok terén. (Sőt, „teljes” áttekintésre vállalkozó kötet azóta sem jelent meg.)

³⁷ Id. Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2003. 494–513.

³⁸ Szijártó: A mikrotörténelem..., i. m. 494.

³⁹ Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX – XXXI*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.

⁴⁰ Mészáros Ádám: A beás cigányok korai története és megtelepedésük Barcon. In: uő. (szerk.): *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmányköte*. Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41–77, itt: 58–70.

⁴¹ Ladányi – Szelényi: A kirekesztettség..., i. m. 41–69.

⁴² Hobsbawm: Történelem..., i. m. 230.

⁴³ Mezey: A magyarországi cigánykérdés..., i. m.

Nem csoda, ha jó tíz évvel ezelőtt többen is a magyarországi cigányok történetének kardinális kérdéseként a rendszeres forrásfeltárást és a forráskiadást látták.⁴⁴ Nagy Pál már 1997-ben felhívta a figyelmet az ismert források újraértékelésének szükségességére is. Egy évvel később megjelent, hatalmas forrásbázison alapuló, alapvető fontosságú könyvében sok időt szentel egyes „kanonizált” források (pl. cigányok IV. Béla seregében, „zsigmondi menlevél”, Mátyás király cigány kovácsai) és túlértékelt forrástípusok (személynevek, helynevek, útleírások) szigorú kritikájának.⁴⁵

A cigányokra vonatkozó – feudális korú – forrásokat⁴⁶ Kardos Ferenc három csoportba osztja a források és a forrásokban szereplő cigányok viszonya alapján. 1. Vannak olyan forrástípusok, melyek nem igényelték a cigány közösségek semmiféle részvételét (pl. rendeletek, statútumok), így ezek a források elsősorban az országos és a helyi hatalom, a cigányok gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott képét tükrözik. 2. Vannak olyan iratok, melyek igényelték cigány személyek közreműködését, így valamivel „valósabb” képet alkothatunk általuk. Többek között két nagy forráscsoport tartozik ide: a cigányösszeíráások és a peres iratok. 3. A harmadik típusba a kérelmek, menlevelek sorolhatók, ezek azok, melyek a legközvetlenebb módon kapcsolódnak a cigány közösséghez, hiszen a cigányok megbízásából készültek.⁴⁷

Természetesen bármely forráscsoport hozzájárulhat a történeti rekonstrukcióhoz, nem csak ez utóbbiak. Például a cigányok, pontosabban egyes cigány közösségek társadalmi-gazdasági helyzetéről (és perese a helyi vagy az országos hatalom velük kapcsolatos elképzeléseiről) fontos információkat közölhetnek a különböző privilégiumok, menleve-

⁴⁴ Tóth: Gondolatok..., i. m. 40.; Nagy: A magyarországi cigányság..., i. m. 3.; Ettől függetlenül vannak figyelemre érdemes korábbi kísérletek is: Mészáros László: Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatistikai-demográfiai adatai. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. I. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975. 133–168.*; Mészáros László: A hódoltság latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, 1976. 3. sz. 474–489.

⁴⁵ Nagy: A magyarországi cigányok..., i. m. 28–82, 89–96, 117–118.

⁴⁶ A legfontosabb forráscsoportok a következők: peres iratok, szolgabírói vizsgálatok, kérelemlevelek, személyleírások, gyermekekre vonatkozó összeíráások, céhszabályzatok, inventáriumok (vagyonleltárak), uradalmi levéltárak, anyakönyvek, összeíráások. Részletezve lásd: Nagy: A magyarországi cigányság..., i. m. 3–15.

⁴⁷ Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: uő: *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 9–34, itt: 9–10.

lek, országgyűlési rendelkezések,⁴⁸ városi és megyei statútumok,⁴⁹ adókönyvek⁵⁰ vagy éppen cigány családokat adományozó fejedelmi oklevelek.⁵¹ Az egyes adatok természetesen csak a tágabb kontextusban válnak értelmezhetővé, önmagukban állva félreértelmezéseknek adhatnak teret.⁵² Például 1558-ban és 1560-ban az erdélyi országgyűlés 1 forintban állapította meg a cigányok évi fejadóját. A rendeletalkotók ez esetben is a magyar társadalomban élő szokásokhoz igazodtak. A jobbágyok 2 forintos adójához képest enyhébb adóteher ugyanis nem valamiféle „etnikai kiváltság” volt, hanem egyszerűen a gyengébb gazdasági helyzetűeknél szokásos könnyítés alkalmazása.⁵³

A „felülről” jövő rendeletek és a cigányok által írt (azaz általuk íratott) kérelemlevelek közti összefüggések is az adott politikai, gazdasági és társadalmi környezet együttes vizsgálatára hívják fel a figyelmet. Mint például a szomajomi (Somogy megye) cigányok 1774-ben a vármegyéhez intézett instanciája, melyben minél előbb iskola felállítást sürgetik gyermekeik számára. A kérelem megszületésének hátterében a felvilágosult

⁴⁸ Vö. Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent*. Budapest, Elte BTK, 1994. 237–245.;

⁴⁹ Vö. Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei* 26., Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989. 63–67.; Csurgai Horváth József: Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 92–101.; Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 123–135.; Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339–353.

⁵⁰ A gazdasági integrációval járó spontán asszimilációra jó példa a győri „iszkápások” (hajószeg készítő cigányok) példája. Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények* 34. Győr, 1995. 269–319.

⁵¹ Tóth: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 41–42.

⁵² A tágabb társadalmi és gazdasági környezet akár vázlatos bemutatása is nagymértékben hozzájárulhat a cigányok helyzetének megértéséhez. Az alaposabb elemzés során gyakorta kiderül, hogy nem „etnospecifikus” jelenségekről van szó. Lásd például Nagy Pál vagy Szomszéd András írásait. Szomszéd András: A nőgrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve. XIII.* Salgótarján, 1987. 157–187.; Szomszéd András: A nőgrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820–1850. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 20–36.

⁵³ Nagy Pál: *„Fárad népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)* Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004. 52.

abszolutizmus „átnevelő” programja állt, mely többek között előírta a 2–12 év közötti cigány gyermekek elvételét szüleiktől, hogy „keresztény morál szerint élő alattvalókká” váljanak. Ilyen kontextusban a kérelem elsősorban az integrálódott cigány családok adaptív válaszának tekinthető.⁵⁴

Hasonlóképpen a cigányok lótartását tiltó központi rendelkezések miatt fogalmaztak kérvényt a „*Sümege városában lévő új polgárok*”⁵⁵ 1763-ban: „(...) mély alázattal esedezünk az *Tekintetes Consilium színe előtt, méltóztassék siralmas panaszainkat atyáskodó szívére venni, és hogy lovakat tarthassunk kegyelmesen megengedni.*” A forrásból megtudhatjuk, hogy egyes sümegei cigány kovácsok földeket béreltek és lovakat akartak tartani, de az is kiderül, hogy volt pénzük egy írástudó embert megbízni kérvényük elkészítésével.⁵⁶

A cigány vonatkozású történeti forráskiadás a 90-es évek legvégén indult meg Magyarországon, elsősorban az öcsényi, illetve szekszárdi illetőségű Cigány Néprajzi és Történeti Egyesületnek,⁵⁷ és az egyesület által létrehozott Romológiai Kutatóintézetnek köszönhetően. Az Egyesület létrehozott egy „Ciganológiai” Gyűjteményt is, mely 2005-től a gödöllői Szent István Egyetemen kapott helyet. Fontos forrásközlések és történeti kutatások kapnak bemutatkozási lehetőséget a Pécsen 2003 óta megrendezésre kerülő *Cigánysors - A cigánység történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra* című konferenciákon.⁵⁸ A szekszárdi és pécsi „szakmai műhelyek” által rendezett tudományos tanácskozások gyakori vendégei vidéki és fővárosi levéltáros-történészek, akik – gyakran más tudományterületek képviselőivel együtt – fontos forrásokat, ismereteket tárnak fel a magyarországi roma közösségek történetéről.

⁵⁴ Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermek-sors Magyarországon a 16–19. században. *Romapage*, 2003. (<http://www.romapage.hu/hircentrum/article/71071/1596/>) Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.

⁵⁵ A Helytartótanács 1761-ben elrendelte a „cigány” népnév eltörlését és –többek között – a törvényhatóságok feladatává tette, hogy a kóborló cigányokat összeírják, letelepítsék és tiltsák el őket a lovak tartásától. Tóth Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 39–44, itt: 40.

⁵⁶ Kardos Ferenc: „*Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni*” *Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 350.

⁵⁷ Bővebb információ: www.ciganka.hu

⁵⁸ A konferenciákat – általában levéltárak és a Pécsi Tudományegyetem Romológia tanszékének közreműködésével – pécsi civil szervezetek rendezik: az Emberháza Alapítvány, az Erdős Kamill Cigánymúzeum, a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.

A konferenciák anyagait tartalmazó kötetek⁵⁹ jelen tanulmány elkészítésében is nagy segítséget jelentettek.⁶⁰ Az intézményi (egyesületi) háttér rövid áttekintése után, nézzük a konkrét kiadványokat.

A legelterjedtebb forrástípusnak a peres iratok⁶¹ tűnnek. Külön könyvbe szerkesztve jelent meg a hírhedt Hont vármegyei „ember-evő-per” iratainak nagy része.⁶² Mindenképpen hiánypótlónak tekintetjük e téren Nagy Pál munkásságát, aki nagyszámú forrást tett közzé időszakok szerint rendezve, az egyes köteteken belül pedig – többnyire – „olvasóbarát” tematikus bontásban.⁶³

⁵⁹ Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.; Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. (A Cigánysors II. c. kötetet 2009 szeptemberében mutatták be egy pécsi konferencia keretében. Lásd: http://www.mult-kor.hu/20090907_romatoriteneti_konferencia_pecsett) Megjelenés előtt áll a 2009. februárjában, a Szent István Egyetemen tartott konferencia anyaga a Magyar Néprajzi Társaság *Cigány Néprajzi Tanulmányok* elnevezésű sorozatában. (A konferencia programja: www.neprajzitorsasag.hu/doc/mnt_ciganykonferencia_meghivo.pdf) Sajnos a kis példányszámban megjelenő kötetek könyvesboltokban, antikváriumokban gyakorlatilag nem, de a nagyobb könyvtárakban is alig érhetőek el.

⁶⁰ Természetesen az említett két „szakmai kör” mellett még jó pár történeti tanulmány található, elsősorban néprajzi, szociológiai kiadványokban, illetve multidiszciplináris jellegű konferenciakötetekben.

⁶¹ A peres iratok sokféle értelmezési, felhasználási lehetőségéhez lásd: Soós István: *Cigányper Sopronban. Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolataához. Soproni Szemle*, 1987. 225–237, 320–329.; Perger Gyula: *Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai*. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 71–106.; Tóth Péter: *Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertöredék és tanulsága*. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére*. Győr, 2006. 161–167.

⁶² Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere*. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1998.; A perről lásd még: Hajdu Lajos: *Előítélet és ítélet. A honti emberevőper. Rubicon*, 1996. 6. sz.; Egy másik, „emberevő perként” ismertté vált eset részletes elemzését lásd: Nagy Pál: *Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929)*. In: Cserti Csapó Tibor: *„Tízéves a romológia” – PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet*. Pécs, PTE BTK NTI, 2008. 97–126.

⁶³ Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534–1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.; Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunán-túl. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.; Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715–1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék, 2002.; Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758–1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.; Nagy Pál: *Források a siklői cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.

Fontos forráscsoportot képeznek még a cigány összeírások, melyek főként a 18. századi felvilágosult abszolutizmus „cigánypolitikájának” köszönhetően készültek. Az ilyen összeírások ismertetésén alapuló tanulmányok⁶⁴ fontos információkkal szolgálnak a foglalkoztatási viszonyokról, a cigányok felekezeti megoszlásáról, társadalmi-gazdasági helyzetéről, vagy akár a névadási szokásokról. Értékes adatokkal találkozhatunk néhány megye cigány vonatkozású iratait közreadó kötetekben,⁶⁵ és az uradalmi levéltárak dokumentumait bemutató írásokban.⁶⁶ Gazdag iratanyag található a Magyar Országos Levéltárban is.⁶⁷

Az írott források egy másik csoportját alkothatják a különböző „interpretációk” (folklór, irodalom, költészet, sajtó vagy a tudományosság szövegei), melyek többek között az adott kor cigányképével, sztereotípiáival kapcsolatban, illetve ezeken keresztül az együttélés különböző dimenzióinak vizsgálata során szolgálhatnak hasznos adalékokkal.⁶⁸

64 Hermann: *A Magyarországon 1893...i. m.*; Mészáros: *Bács-Kiskun megye cigányságának...*, i. m.; Szomszéd: *A nógrádi cigányság...*, i. m.; Hudi József: *Adatok Veszprém megye cigányságának XVIII-XIX. századi történetéhez.* In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 102–110.; Bódi Zsuzsanna: *Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás.* In: uő. (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 25–52.; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő LXVII-LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.*; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században.* In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai. Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 186–194.; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.; Kardos Ferenc: *Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból.* In: Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai.* Nagykanizsa, 1995. 77–81.; Dominkovits Péter: *Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében.* In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 51–69.

65 Kardos: *„Veszedelmes habok...”* i. m.; Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Pécs, 2005.; *békés megyei?*

66 Novák Veronika: *Cigány oklevelek és kiváltságlevelek az Esterházy család levéltárában.* In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 7–23.

67 Katona Csaba: *A Departamentum Zingarorum működésének forrásai a Magyar Országos Levéltárban.* In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 45–49.

68 A teljesség igénye nélkül néhány ilyen jellegű forráskiadvány és tanulmány: Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]*

Ide kapcsolódik, hogy Tóth Péter a befogadó nép nyelvét és anekdota-kincsét is fontos forráscsoportnak tartja, mivel – szerinte – az anekdota mint műfaj tárgya a „más csoportokról észrevett tiszta realitás”, hiszen csak így válhat a humor forrásává.⁶⁹ Véleményem szerint – a csoportközi viszonyokban működő sztereotipizációs folyamatok miatt – lényegesen nagyobb fenntartással kell kezelni az ilyen jellegű forrásokat.⁷⁰

Sokan azt gondolják, hogy a cigányok kapcsán különleges forráskezelési technikákra van szükség, mert a források szinte mindig a nem-cigányok „termékei”. Egyetérttek Nagy Pállal, hogy ez nem csak a cigányokra érvényes jelenség, ugyanúgy szükség van gondos, kritikai megközelítésre, mint minden más „odamenti” történeti téma esetében,⁷¹ hiszen az ilyen források többé-kevésbé a „mindenkori hatalom pusztá öndokumentációi.”⁷²

Befejezés helyett: modellalkotási kísérletek, értelmezések, viták

Külön tanulmányba kívánkozna a cigány történelemre vonatkozó modellek, az antropológiai és szociológiai eredmények adaptálásával történő történeti rekonstrukciós kísérletek vagy a különböző értelmezések

Budapest-Gödöllő, Györfly István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.; Magyar László András (szerk.): *A cigányok. Három korai tanulmány*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 1998.; Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.; Sztíjjártó Csaba: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncárságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján)* Budapest, Masszi Kiadó, 2002.; Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Budapest, Mercurius, 2004.; Perger Gyula: „A czengár népfaj” Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 136–147.; Kovács János: *A cigányok Szegeden.. Ethnographia*, 1895. 3. sz.; Veres András: *Cigányok az irodalomban*. In: Kovalcsik (szerk.): *Tanulmányok...*, i. m. 277–291.; Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni hegedűjükről” *Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden*. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 171–188.

⁶⁹ Tóth: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 11–12.

⁷⁰ Vö. Bindorffer Györgyi: *Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban*. In: Bakó Boglárka - Papp Richárd - Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9–35.; Görög Veronika: *Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben*. In: Kovalcsik (szerk.): *Tanulmányok...*, i. m. 53–66.;

⁷¹ Nagy: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 9–10.

⁷² Gyáni: *A mindennapi...*, i. m.

és tematikus viták taglalása, elemzése, ezért e helyt csak néhány fontosabb „csomópontra” szeretnék utalni.

A mikro- és a makrotörténelem közti léptékváltás problémája általános jelenség, Clifford Geertz szerint arra kell törekednünk, hogy „jelentős következtetéseket vonjunk le jelentéktelen, ám igen sűrű szövéstényekből.”⁷³ Ezen az úton haladva Nagy Pál először a gazdasági és a kulturális ciklusok elméletével próbálta magyarázni a cigány történelem „különös ritmusát”,⁷⁴ majd a már említett együttélési modelleken alapuló történeti ívet rajzolt. Mint írja: „Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, jogi és erkölcsi feltételek komplexitása határozta meg.”⁷⁵ Havas Gábor szociológus a cigány közösségek két történeti típusát különbözteti meg a letelepedettség, az integráció függvényében.⁷⁶

Főleg a kulturális antropológiai cigány kutatások egyes eredményeinek segítségével próbálja meg értelmezni Nagy a cigány emberek 18–19. századi különös testi jegyeit,⁷⁷ Tóth Péter pedig Michael Stewart ismert kutatására támaszkodva elemzi 18. századi varázsló cigány asszonyok gazdasági stratégiáit.⁷⁸

A cigány történelem egyik „klasszikus” kérdése, vitája első magyarországi megjelenésük időpontja volt. Mostanra – úgy tűnik – konszenzus van kialakulóban, mely szerint a 14. század végén jelentek meg először cigány közösségek Magyarország területén. Az erre vonatkozó kutatások egyben felhívták a figyelmet a külföldi források és szakiroda-

⁷³ Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: uő.: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 2001. 194–226, itt: 222.

⁷⁴ Nagy: „Kicsinségemben...”, i. m.

⁷⁵ Nagy: Cigány csoportok..., i. m. 4.

⁷⁶ Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997. 90–108.

⁷⁷ Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Cigánológia*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89–126.

⁷⁸ Tóth Péter: A varázsló cigány asszony a XVIII. századi forrásokban. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltári évkönyve XII-XIII*. Miskolc, 2005. 61–68.; Véleményem szerint Tóth gondolatmenete némileg elnagyolt, hiszen a Stewart által kutatót oláh cigányok nem reprezentálják „a cigányokat”, másik (mai) cigány közösség esetén már lehet, hogy semmilyen analógia nem merülne föl. Másrészt pedig kontinuitást tételezni egy 18. századi és egy 1980-as évekbeli cigány közösség, az asszonyok gazdasági életben betöltött szerepe között, csak egy statikus és homogén etnikum, illetve cigány „képpel” lehet.

lom fontosságára is.⁷⁹ Szintén kérdés még a felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikájának mozzatórugói (cigányok növekvő száma vagy a centralizált állam társadalomszervező ideológiája áll inkább a háttérben) vagy például a beás cigányok eredetének és elnevezésének problematikája.

A 20. századi roma történelem értelmezésének nehézségére korábban már utaltam. A magyarországi roma holokauszt (Pharrajimos)⁸⁰ történeti kutatásának eredményei csak a 90-es évek közepén kaptak nagyobb figyelmet, nem kis részben annak a politikai, szakmai és érzelmi gyökerű vitának köszönhetően, mely döntően Karsai László történész és Bársony János, valamint Daróczi Ágnes kisebbségkutatók között zajlott, illetve zajlik. A polémia lehetne módszertani természetű is, például, hogy az adott tematikán belül miként lehetne összhangba hozni a levéltári írott forrásokat az oral history-val, de sajnos nem ez a jellemző. A vádaskodások két (szélsőséges) végpontjában lényegében a roma holokauszt, mint roma identitásépítő, legitimációs „eszköz”⁸¹ és a holokauszt „zsidó kisajátítása” áll.⁸²

Végül szeretnék visszautalni a tanulmány elejére: úgy tűnik, a cigánykérdés, holokauszt és a cigánypolitika „címkek” tematikusan lefedik szinte az egész 20. századot, az ettől eltérő megközelítések pedig „automatikusan” a néprajz, az antropológia vagy a szociológia területein kötnek ki. Itt szeretném felhívni még egyszer a figyelmet

⁷⁹ Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 15–19.; Nagy: „Fáraó...”, i. m. 14–15.

⁸⁰ Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*, 2005. 46. sz.

⁸¹ Bár a roma holokauszt „természetesen” fontos szerepet játszik a modern roma identitásépítésben, Bársonyék munkáiban talán nem annyira „legitimációs szükségletek”, hanem inkább a „szenvédtörténeti paradigmá” a meghatározó, minek következtében a roma holokauszt szinte kizárólagos okának a cigányellenes rasszizmust tekintik. Vö. Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) *Holmi*, 2006. június. 824–832, itt: 829.; A holokauszt és az identitásépítés kapcsolatához lásd: Kapralski, Slawomir: *Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. Nationalities Papers*, 1997. 2. sz. 269–284.; Binder: A roma nemzetépítés... i. m.

⁸² Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. *Regio*. 2006. 2. sz. 111–129.; Lásd még: Dupcsik: „...itt az alkalom...”, i. m. ; Bársony János: Roma Holocaust – tények és tagadások. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. Budapest, L’Harmattan, 2004. 187–192.; Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy „általában” a magyarországi holokauszt kapcsán rengeteg vita, értelmezés és érdeklődés található mindmáig. Vö. Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008. 6. sz. 91–104.

a mikrotörténeti vagy történeti antropológiai megközelítés jelentőségére. A cigányok történelmét kutatók számára új módszertani megoldások megismerése, a társadalomtörténet ezen irányzatait művelőknek pedig új kutatási terület felfedezése bizonyára erősítené a történettudomány társadalmi szerepét, mely nem más, mint hogy „más megvilágításba helyezze a kollektív emlékezetben megőrzött ismereteket.”⁸³

BIBLIOGRÁFIA

- Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest–Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.
- Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 123–135.
- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Bársony János: Roma Holocaust – tények és tagadások. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* Budapest, L'Harmattan, 2004. 187–192.
- Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.
- Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 1. sz. 3–25.
- Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2006. 61–81.
- Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 77. sz. 130–160.
- Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Minden napi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9–35

⁸³ Noirel: A történetírás..., i. m. 26.

- Bódi Zsuzsanna: Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás. In: uő. (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 25–52.
- Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 26–41.
- Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, 1993. 1. sz. 29–33.
- Csurgai Horváth József: Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 92–101.
- Deáky Zita – Nagy Pál: Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 5–28.
- Dupcsik Csaba: „Cigánykép(telenség)ek” *Beszélő*, 2004. 2–3. sz. 74–86.
- Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum, Budapest, 2005. 255–282.
- Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) *Holmi*, 2006. június. 824–832.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Osiris, Budapest, 2009.
- Enessei György: *A Tzigán nemzetnek igazi eredete. [1798].* Hasonmás és mai átirat. Magyar Mecuruius Kiadó, Budapest, 2002.
- Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11–12. sz. 129–144.
- Füzes Miklós – Márfi Attila – Rózsa András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Pécs, 2005.
- Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: uő.: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, Osiris, 2001. 194–226.
- Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.
- Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben. In: Kovalcsik Katalin

- (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 53–66.;
- Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997. 1. sz.
- Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest, 2003. 11–53.
- Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9. sz. 3–15.
- Hajdu Lajos: Előítélet és ítélet. A honti emberevőper. *Rubicon*, 1996. 6. sz.
- Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok.* Nyíregyháza, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997. 90–108.
- Hermann Antal (szerk.): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.
- Hobsbawm, Eric: Történelem „odacentrőről”. In: uő: *A történelemről, a történetírásról.* Budapest, Napvilág, 2006. 227–242.
- Hudi József: Adatok Veszprém megye cigánységának XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 102–110.
- Kapralski, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers*, 1997. 2. sz. 269–284.
- Kardos Ferenc: Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból. In: Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles emlétsénének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai.* Nagykanizsa, 1995. 77–81.
- Kardos Ferenc: „Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008.
- Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: uő: „Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 9–34.
- Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz. 10.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

- Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008. 6. sz. 91–104.
- Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni hegedűjükről” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 171–188.
- Kovács János: A cigányok Szegeden.. *Ethnographia*, 1895. 3. sz.
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet, *Kritika*, 1995. február. 31–34.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi könyvtár, Gondolat kiadó, Budapest, 2004. 13–46.
- Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon.* Budapest, Mercurius, 2004.
- Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121–132.
- Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.
- Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339–353.
- Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerés-módok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 62–109
- Mészáros Ádám: A beás cigányok korai története és megtelepedésük Barcon. In: uő. (szerk.): *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmányköte.* Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41–77.
- Mészáros László: Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatisztikai-demográfiai adatai. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. I.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975. 133–168.

- Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, 1976. 3. sz. 474–489.
- Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. (A NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata.) 1997. www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534–1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.
- Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 2000. 8. sz.
- Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89–126.
- Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunántúlon. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715–1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék. 2002.
- Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Romapage*, 2003. (<http://www.romapage.hu/hircentrum/article/71071/1596/>) Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.
- Nagy Pál: *Források a siklói cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758–1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14. 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf)
- Nagy Pál: Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929). In: Cserti Csapó Tibor: „Tízéves a romológia” – PTE BTK

- Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet. Pécs, PTE BTK NTI, 2008. 97–126.
- Noirel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 2001.
- Novák Veronika: Cigány oklevelek és kiváltságlevelek az Esterházy család levéltárában. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 7–23.
- Okely, Judith: „Ki merné állítani, hogy nincsenek cigányok?” *Amaro drom* 1998. 9.sz.
- Perger Gyula: Cigánykóvácok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények 34.* 1995. 269–319.
- Perger Gyula: „A czengár népfaj” Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 136–147.
- Perger Gyula: Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 71–106.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Osiris-Századvég, Budapest, 1995.
- Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio*, 1999. 1. sz. 156–177.
- Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből.* Csokonai, Debrecen, 2004.
- Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere.* Vác, Mikszáth Kiadó, 1998.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.
- Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Gondolat, Budapest, 1971.
- Sokolovskii, Sergey – Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology.* Routledge, London, 2002. 290–295.
- Soós István: Cigányper Sopronban. Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához. *Soproni Szemle*, 1987. 225–237, 320–329.

- Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent*. Budapest, Elte BTK, 1994. 237–245.
- Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.
- Szjijártó Csaba: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján)* Budapest, Masszi Kiadó, 2002.
- Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII.* Salgótarján, 1987. 157–207.
- Szomszéd András: A nógrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820–1850. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 20–36.
- Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. sz. 329–341.
- Szuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 656–678.
- Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajmosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*, 2005. 46. sz.
- Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei 26.*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989. 63–67.
- Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX-XXXI.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.
- Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.
- Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 15–19.

- Tóth Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 39–44.
- Tóth Péter: Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertöredék és tanulsága. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére.* Győr, 2006. 161–167.
- Tóth Péter: *A magyarországi cigánység története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium. Pécs, 2006.
- Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Tanítók Kiskönyvtára 9. Budapest, ELTE – IFA – OM, 2001. 29–52.
- Veres András: Cigányok az irodalomban. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 277–291.
- Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe.* New York–Oxford, Berghahn Books, 2006.
- Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. *Regio.* 2006. 2. sz. 111–129.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értesítő* LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.
- Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai. Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 186–194.

VÁRADI JÁNOS

A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910

A cigány népesség mélyreható demográfiai vizsgálata, akárcsak a meghatározás problematikája, érdekes és egyben nehéz feladat. Ez a két problémakör egybefonódik, egyik következik a másikból, s az utóbbi kérdéskör („*ki a cigány?*”) ellentmondásai fellelhetőek a népszámlálás néha igencsak eltérő adataiban is.

A demográfiai adatoknak három alapvető forrása van: a népszámlálások, az úgynevezett népmozgalmi statisztikák és a kérdőíves módszer, amelyet leginkább napjainkban alkalmaznak a felméréseknél.

Ezek közül a legátfogóbb képet a népszámlálási adatok szolgáltatják. Magyarországon az első népszámlálás 1784-ben történt. Majd azt követően, főként a nemesek ellenállása miatt már csak 1851-ben és 1857-ben hajtottak végre újabbakat, de ezek adatait nem szokták hitelesnek tekinteni. 1787 és 1847 között is történtek kísérletek a népességszám felvételére, de az 1802-ben elfogadott törvénynek¹ megfelelően a nemeseket és a papokat nem számolták bele. A nemesség úgy vélte, hogy jogai csorbulnak, ha részt kell venniük az összeírásokban, és degradálónak számított a katonaság számlálóbiztosként való jelenléte lakásukban. Így ezek nem népszámlálásnak, hanem ún. nem – nemesi összeírásnak tekintendők. A népszámlálások 1870-óta tízévenként mérték az ország lélekszám arányát – két kivétellel 1941-ben és 1949-ben.

¹ A törvényt a következőképpen fogalmazták meg: 1802. évi II. törvénycikk a nemes összeírásról „Ő felsége jóváhagyásával határozzák a karok és rendek, hogy a nem nemes nép megszámlálása az országgyűlésileg megállapított módon hajtsák végre.”

A magyar statisztikai szolgálat megalakulásának évszáma 1867. Ebben az esztendőben a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium keretében megalakuló statisztikai osztály első nagy feladata a népszámlálás lebonyolítása volt. Keleti Károly tervei alapján készült el az első hivatalos népszámlálás.

Tanulmányomban a magyarországi cigány népesség számának alakulását 1850-től 1910-ig vizsgálom. Választásom azért esett erre az intervallumra, mert a cigányokkal foglalkozó szakirodalom a megjelölt korszaknak máig sem tárta fel kellő mélységben a történeti demográfiai változásait. Legtöbb kutató az 1893-as összeírást elemezte, és vetette össze a korábbi, illetve későbbi népszámlálási adatokkal. A népszámlálásoknál problémát jelentett a nemzetiség fogalmának meghatározása. A nemzeti-ségi mivolt három alapvető tényezője: az élet különböző területein használt nyelv, a beszédképesség és ennek átörökítése a következő generációra. De ezek közül is a legfontosabb ismérv a nyelvi orientáció, vagyis az emberek egyes társadalmi színtereken történő nyelvhasználata.

Mocsáry Lajos is hangsúlyozta a nyelv fontosságát: „*Ahol nincs saját nyelv, nincs történeti múlt, nincs egészen saját nemzeti jellem... ott nemzeti-ség nem képzelhető.*”² De az anyanyelv ápolásán kívül fontosnak tartja az érzelmeket is, a valódi nemzeti érzést, amely annak érdekében szükséges, hogy egy népcsoport fennmaradhasson és megőrizhesse értékeit.

Thirring Gusztáv, a magyar statisztika egyik legillusztrisabb személyisége is fölvetette a nemzetiségi statisztikai problémát. Természetesen a nemzetiség meghatározásának problematikájából indult ki, s egyértelműen az anyanyelvet tekintette a legfőbb kritériumnak. Annak ellenére, hogy ezeket a népcsoportokat leginkább a közös eredet, a szokások és az erkölcsök kötik össze, mégis a nyelvet minősítette a leghitelesebb kiindulópontnak – mint ahogy azt tette az 1872-es szeptérvári kongresszus is.

A nemzetiség-definíciók pontatlanságából eredően a nemzetiségi statisztikák megbízhatósága is erősen vitatott. A már korábban kifejtett indokok következtében, csupán az anyanyelvre való hivatkozással nem könnyű dolog eldönteni a nemzeti, nemzetiségi hovatartozást. Az 1880 és 1890-es népszámláláskor azt tudakolták, hogy melyik nyelvet beszéli az illető személy legjobban és legszívesebben – és ahhoz a nemzetiséghez sorolták. Ha viszont valaki kétnyelvű volt, nem feltétlen ahhoz a nemzetiséghez tartozott, amelyet jobban beszélt.

² Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek*, Pest, 1858. 106. p.

Népszámlálások

Téves az a feltevés, miszerint II. József kora előtti időszakból nem állnak rendelkezésre Magyarország népességét bemutató statisztikai adatsorok.³ A 18. század folyamán hazánkban a demográfiai mozgások az úgynevezett lélekösszeírásokból voltak tanulmányozhatók, bár ezekből a felmérésekből hiányoztak a nemesség és a katonaság adatai. Mivel ezek az összeírások pontatlanok voltak, a helytartótanács 1784-ben egy újabb, egyszerűsített felmérést dolgozott ki. II. József másképp döntött: 1784. július 16-án adta közre ezt a rendeletét, és előírta az első hivatalos magyarországi népszámlálást.⁴ Ez a népszámlálás azonban nem felelt meg a modernkori állapotfelvétel követelményeinek, ugyanis nem egy meghatározott időpontra (úgynevezett eszmei időpont) jelölték ki a számlálás folyamatát. 1784-ben rendelte el II. József, amit 1785-ben sem fejeztek be, sőt még 1786-ban és 1787-ben is zajlottak a felmérések. Alapvető célkitűzése nem a demográfiai, hanem a katonai állapot felvétele volt, így a felmérés inkább a férfínépesség adatait vizsgálta részletesebben. A nőket egyetlen adatba kategorizálta, csak a létszámukat állapították meg, ezzel szemben a férfiakat életkor, társadalmi státusz és foglalkozás szerint is elemezte. Ezek az adatok relevánsak lennének, azonban a cigányságra vonatkozó részeket nem tüntették fel külön. Bár Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb a *Die Zigeuner* című munkájában, a korszakban a cigányság lélekszámát Magyarországon 50 000-re, Erdélyben 35–36 000-re, Bánátban 5 500-ra becsüli.⁵

Hogy mennyire reális ez az 50 000 lélekszám, azt jól mutatja, egy 1780-ban történt adatfelvétel számsora, mely szerint ekkor Magyarországon 43 609 cigány származású egyént regisztráltak, és ez a körülbelüli hétezres növekedés relatíve elfogadható. Bár van másik adat 1783-ból, amikor is 30 241 személy vettek cigány számba. A csökkenést nem a magas mortalitási aránnyal magyarázták, hanem azzal, hogy három év alatt közelítőleg 13 000 cigány települt le, s őket nem a cigányok közé,

³ Dr. Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966. 3. sz. 266–280. p.

⁴ Bár a legelső osztrák népszámlálásra 1754-ben, majd 1761-ben is sor került, ezeket azonban nem terjesztették ki Magyarországra. Bokor Gusztáv: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.

⁵ Vekerdí József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, 1982.

hanem az újmagyarok közé sorolták.⁶ Tehát kérdés, Grellmann milyen kritériumot állított fel a cigányság meghatározására.

Az 1851. és 1857. évi népszámlálás

Mindkét népszámlálást egy elnyomott időszakban, önkényuralmi rendszerben hajtották végre. Már ez önmagában is fenntartásokat és szkepticizmust váltott ki a szakemberekből az adatok megbízhatóságát és objektivitását illetően. Ráadásul a népszámlálási utasítások pontatlansága, bonyolultsága, illetve a korabeli közigazgatási állapot következtében a fentebb említett felmérések alulszámálást mutatnak az össznépesség számát vizsgálva, főként a magyar népesség volt alulreprezentált. A korabeli jogtudós, dr. Landerer Oszkár viszont azt az álláspontot képviselte, miszerint az 1850. és 1857. évi népszámlálás bír a legnagyobb hitelességgel.⁷ A korszak illusztris statisztikusa, Fényes Elek nézete szerint az 1851-es népszámlálás nem felelt meg a nemzetiségi felmérés szabályainak.

Az 1850-ben kiadott népszámlálási rendeletet, amelynek elsődleges célja szintén a hadsereg felmérése, valamint a belső államigazgatás és az általános országos felmérés volt, a katonaság hajtotta végre. A népszámlálás kérdőpontjai között szerepelt a nemzetiségi rovat is. A nemzetiségi hovatartozás szempontjából minden összeírt személyt, anyanyelvre való tekintet nélkül, olyan nemzetiségűnek vettek számba, amilyenek vallotta magát. Tehát a nemzetiség megjelölése eltérhetett az anyanyelvtől.⁸ A korábbi nemzetiségi felvételek ellentétben ennél a felmérésnél nem a nyelvtudás és az életmód szerint soroltak valakit a cigány nemzetiségűek közé, hanem önidentifikáció alapján. Maga az adatfelvétel időtartama elhúzódott egészen 1851-ig a porosz-osztrák háború miatt.

Az 1851-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása* (Pest, 1857) című könyvében ismertette. Ezek szerint a cigányok száma Erdélyben 60 000, Magyarországon 21 000, a Szerb Vajdaságban 12 000 volt. Ugyanakkor Schwicker a *Die Zigeuner*

⁶ Déry Gyula: *A cigányok Európában – monográfia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére.* Budapest, 1908.

⁷ Dr. Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. tcz. értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra.* Pest, 1869.

⁸ A magyar lakosság számát – a korabeli viszonyok miatt – valószínűleg alábecsülték.

in *Ungarn und Siebenbürgen* (Wien-Teschen, 1883) munkájában az 1851-es népszámlálás szerint Magyarországon 30 304, Erdélyben 52 265 cigány élt.⁹ A fentebb felsorolt adatokhoz képest eltérő tényekkel szolgálnak *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* című munka I. kötetében (Budapest, 1893) olvasható, az 1851-es felmérésre vonatkozó számadatok. Eszerint Magyarországon 18 864, Horvát-Szlavonországban 11 440, Erdélyben, így a teljes Magyar birodalom területén 52 665 cigány származású egyén élt.

1. táblázat. Cigány népességi elhelyezkedés öt kerületben, 1850

Ország rész	Számuk	
Kerület	Összes népesség	Cigány
Pest-Budai	1 538 904	11 652
Soproni	1 729 323	5 895
Pozsonyi	1 582 155	7 707
Kassai	1 374 367	8 373
Nagyvárad	1 434 402	13 982
Összesen	7 659 151	47 906

Még nagyobb eltérés figyelhető meg Dányi Dezső *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás* című könyvében, amely a cigányok számát Magyarországon 47 609 főben, Szerb Vajdaságban 12 121 főben, Erdélyben 78 906 főben állapította meg.¹⁰ Viszont az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően Erdélyben 78 885 cigány élt,¹¹ s ezt az adatot támasztja alá Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája* (Budapest, 1876) című munkája, amely szerint 1850-ben 78 902 cigány egyént regisztráltak ezen a területen. Az említett indokok következtében azonban nem tudhatjuk, hogy ezek az adatok mennyire hitelt érdemlőek, ám a különbségek meglehetősen szignifikánsak.¹² Továbbá statisztikai hibaként említhető meg az

⁹ Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* 1883. 75. p.

¹⁰ Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, 1993. 61. p.

¹¹ Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850–1941. Budapest, KSH, 1911.

¹² De a két népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Többek között Hermann Antal etnológus szerint 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban

a tény is, hogy a nemzetiségeket csak a honos lakosság körébe vizsgálták, sőt a tanulók nemzetiségi hovatartozását ignorálták – bár ez a mutató a cigányság körében elenyésző volt.¹³

Az 1857. évi népszámlálás kevésbé részletes, mint az elődje. Megbízhatóságát is kétségbe vonták, mivel számos alapvető problémát vettek a felvétel során. Az időpont kiválasztása sem volt alkalmas egy állapot felvételre, októberben jelentős volt a távollévő lakosság száma, sokan elutaztak, valamint nem mérték fel azokat a gyermekeket, akik december végén születtek. Szerencsésebb és indokoltabb lett volna december havát megjelölni. Hiányos a katonasághoz tartozó személyek összeírása, a vakokról és siketnémákról pedig nincsenek adatok.¹⁴ A nemzetiségi kérdést egyszerűen kihagyták. Ám ennek ellenére a hivatalos osztrák népszámlásokban mégis közöltek nemzetiségi számadatokat. Ez K. Czoernig munkásságának köszönhető, aki az 1851-es népszámlálás és az 1851–57. évi népmozgalmi statisztikából számolta a nemzetiségek arányát. Ám Dányi Dezső figyelmeztet arra a tényre, hogy a népmozgalmi statisztikákból nem lehetett kiolvasni a nemzetiségek növekedésének és csökkenésének arányát, ugyanis ezek a statisztikák nem tüntették fel a nemzetiségi születéseket és halálozásokat.¹⁵ Hoóz István is felhívja a figyelmet, miszerint a Czoernig-féle számítások nem igazán felelnek meg a valóságnak,¹⁶ és ő maga is Fényes Elek adatait használja fel, aki a nemzetiségi adatokat a vallásfelekezeti névtárakból gyűjtötte össze, ám az tudvalevő, hogy cigány nyelven sehol nem prédikáltak. Tehát ez a kép sem mutatja a valóságot, ráadásul munkájában¹⁷ a nemzetiségeket lélekszámuk alapján kategorizálta. És így a zsidókat, cigányokat, franciákat és az örményeket nem számította nemzetiségnek. A zsidók nem beszéltek saját, élő nyelvet; a Torontál megyében élő csekély számú franciák leginkább németül beszéltek; az örmények magyarnak érezték magukat, míg a cigányokat többnyire a magyarok, románok és a tótok közé sorolták.

143 ezer volt a cigányság lélekszáma. *A magyarországi romák*. Budapest, Szerk.: Kemény István, 12. p.

¹³ Dr. Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben*. Budapest, 1850.

¹⁴ Keleti Károly: *Népszámlálás*, Pest, 1869.

¹⁵ Dányi.: i.m. 1993.

¹⁶ Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In.: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1989.

¹⁷ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járáások szerint*. Pest, 1867.

Ezekre a tényekre hivatkozva Fényes nem tüntette fel az említett nemzetiségek számát részletesen. Számítása szerint Magyarországon 33 000, Erdélyben 58 000, a társországokban 4 500, a teljes Magyarország területén mindösszesen 95 500 cigány élt.

Dányi Dezső munkája szerint Magyarország öt kerületében 46 040, Szerb-Vajdaság-Temesi Bánságban 12 950, a Katonai Határőrvidéken 20, Horvát-Szlavón országban 1 660, Erdélyben pedig 82 480 cigányt vetek számba. Tehát összesen 143 150 cigány származású egyént regisztráltak.¹⁸

Az 1856-os felmérés szerint a cigány lakosság megoszlása az államtársadalmon belül a következő képet mutatta: Magyarországon 72 200, Horvát- és Tótországon 1570, Erdélyben 29 960, Határőrvidéken pedig 20 főt vetek lajstromba, összesen 103 756 főt. A számadatok közül a legszembetűnőbb az erdélyi cigányok arányának meglehetősen jelentős csökkenése, ami nem csupán a migrációval magyarázható. Valószínűbb az a feltételezés, mely szerint a kolerajárvány a cigányságot sem kímélte, és ezrek áldozatait szedte.¹⁹

A másik alapvető hiba, amíg az 1850. évi felmérés a tényleges lakosságot mérte fel, addig az 1857. évi csak a jogi lakosságot vette alapul. Konek Sándor azt az alapvető tévedést is megjelölte, hogy a nemzetiségi gyarapodás az általános népszámhoz hasonlított azonos arányban van feltüntetve a felmérésben, holott az vagy csökkenő, vagy növekvő tendenciát mutatott, de nem volt konstans. Meglehető volt számára a cigányok számának alakulása, ugyanis az 1846-os adatfelvételnél csupán 93 000 lélekszámot írtak össze,²⁰ és 11 évvel később majdnem kétharmaddal megnőtt a számuk.²¹ A cigányok számbeli növekedését nem lehetett kizárólag a természetes szaporodással magyarázni. Valószínű, hogy ebben a korszakban a román fejedelemségekből a cigányok több hullámban érkeztek Magyarországra.

Ugyanakkor ezt a népszámlálást már nem a katonaság, hanem a polgári szervek hajtották végre.

¹⁸ Dányi : i.m. 1993. 67. p.

¹⁹ Hunfalvy Pál.: *Magyarország Etnographiája* 1876. 517. p.

²⁰ Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*, Pest, 1857. 44. p.

²¹ Dr. Konek Sándor: *Magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*. Pest, 1865.

Az 1869-es népszámlálás

Hazánkban a magyar hatóságok először 1867-ben, az új független magyar kormány megalakulása után szerveztek népszámlálást, és előírták, hogy ezt tízévenként újra végezzék el.²² A hazai állami vezetők felismerték, hogy a társadalmi, gazdasági intézkedések elengedhetetlen alapja a számok és adatok pontos ismerete. Ezek az összeírások már nemcsak a népesség számát igyekeztek megismerni, hanem területi és társadalmi-gazdasági megoszlását, demográfiai struktúráját is (lásd a függelékben). A női népességet és a gyermekkorúakra vonatkozó adatokat is részletesebben számba vették. Ez az állapotfelvétel már megfelelt a modernkori népszámlálási feltételeknek.

Az osztrák felvételi metódust vették alapul, ami a lajstromos felvételi eljárást jelentette. Feljegyezték az illető személy nemét, születési évét, felekezeti hovatartozását, családi állapotát, foglalkozását, stb. Ugyanakkor az 1869. július 9-én elfogadott 1869. III. törvénycikk a nemzetiség vagy nyelv rovatot kihagyta,²³ a felmérés másik nagy hibája az volt, hogy az adatrögzítést gyakorlatlan szakemberek végezték. Bár érdekes módon az 1867. július 16-i ülésen még elfogadták a nemzetiségi, illetve a nyelv kérdésének szerepeltetését, de később politikai okokra²⁴ hivatkozva – valamint arra, hogy az osztrák népszámlálásban sem található effajta kérdés –, mégis kimaradt.²⁵ Így ez a népszámlálás semmit sem mondhat a cigányság létszámáról, akár az anyanyelvi, akár a nemzetiségi meghatározottságból indulunk is ki. Keleti Károly számításokat végzett a nemzetiségek arányának meghatározására (egészen pontosan az elemi iskolába járó tanulók

²² A hatóságok már 1868-ban le akarták bonyolítani az adatfelvételt, de ez két okból kifolyólag is a következő esztendőre tevődött át: egyrészt az előkészületek befejezetlensége miatt, másrészt alkalmazkodtak az osztrák gyakorlathoz, ahol az 1869. év utolsó napjára tűzték ki a népszámlálást. György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája. Történelem és fejlődése*. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.

²³ Keleti Károly: *Hazánk és népe – a közgazdasági és társadalmi statisztikai szempontból*. Pest 1871. 60. p.

²⁴ A kormány így érvelt: „...mindenkinek szabad akarátára kell hagyni, minek vallja magát, mire nézve a nemzetiségű rovatot lehetne ugyan használni, hanem szigorúan felülörkődni az összeírásnál – főleg a köznépnél arra, hogy a számláló megmagyarázván ugyan a kérdést, de se egyik, se másik irányban nyomást az egyes nemzetiségűekre ne gyakoroljon” Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*, Budapest, 1896. 140. p.

²⁵ Dr. Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői, I. rész*. Budapest, 1983.

anyanyelvére vonatkozó vizsgálatokat végzett), de ezekben a rovatokban a cigányokat az „egyéb” kategóriába helyezte el, ide azonban nemcsak a cigányok kerültek, hanem a vend, örmény és más egyéb nemzetiségűek is. Am mindezek ellenére, ha 1869-ben nem is, de 1867-ben Fényes Elek 95 500 főben állapította meg a hazai cigányság számát (Magyarországon 33 000, Erdélyben 58 000, horvát-szlavón területeken 4 500 fő). Ez az adat az 1857-hez (143 150) viszonyítva meglepően kevésnek bizonyul. Az valószínűtlennek tűnik, hogy egy nép tíz év alatt ilyen mértékben megfogyatkozott volna. Elfogadhatóbb a meghatározás problematikájából eredő pontatlanság. Amíg 1857-ben a nemzetiség fogalmát önidentifikáció alapján határozták meg, 1867-ben inkább a nyelv volt a kiindulópont. A cigányokra jellemző volt, hogy átvették a környezet nyelvét, ezáltal is jobban alkalmazkodtak a többségi társadalomhoz.

Mindezek ellenére úgy vélem, hogy az 1867-es adat nem megfelelő. Az 1864-es esztendőben ugyanis dr. Konek Sándor jegyezte le a magyar birodalom cigányság számának alakulását. Eszerint Magyarországon 67 610, Horvát-Tótországban 1 760, Erdélyben 86 300, a Katonai- Határőrvidéken 30 cigány ember élt. Mindösszesen 155 700 fő.²⁶ Ez a számadat már közelebb áll az 1857-es népszámláláshoz.

Az 1880. évi népszámlálás

A Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium 1871-ben létrehozta az Országos magyar királyi Statisztikai Hivatalt, majd 1874-ben az országgyűlés elfogadta az első statisztikai törvényt. Így a következő népszámlálásra 1880-ban került sor, amelynek tervezetét már egy szilárdabb alapon álló statisztikai szervezet terjesztett elő. Ebben már hivatkoztak a szentpétervári VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (1872) határozatára: valamennyi európai ország egyidőben, „O”-ra (nullára) végződő évek utolsó napján tartson népszámlálást. Ez a népszámlálás már figyelmet fordított a népesség nemzetiség szerinti megoszlására is. Megkülönböztette a tényleges és a jogi népességet. Tényleges népességhez azokat sorolják: „...a népszámlálás napján az ország határai között tényleg jelenlévő helybeli és idegen népesség összegét értjük, tekintet nélkül hova

²⁶ Dr. Konek Sándor: *Az ausztriai-magyar monarchia statisztikai kézikönyve*. Pest, 1868.

valóságra.” Jogi népesség: „...az állam közületéhez tartozók összege foglaltatik, az tehát a jelen –és távollevők helybeliekből áll elő”.²⁷

A felvétel során a nemzetiségi hovatartozást nem közvetlenül a nemzetiségi rovattal jelölték, hanem az anyanyelv alapján közelítették meg, ki milyen etnikumhoz tartozik. Továbbá megkérdezték, az anyanyelven kívül milyen hazai nyelvet beszél még. Bár anyanyelvként a cigány nyelvet is meg lehetett jelölni, a közlemények egy részében nem közölték külön a cigány anyanyelvűek számát, hanem csupán az „egyéb” anyanyelvűek között tüntették fel őket. További problémát jelentett az is, hogy a cigányok jelentős részének nem cigány volt az anyanyelve, hanem az országban beszélt valamilyen más nyelv. Mivel a cigányok döntő többsége két vagy több nyelvet beszélt, választhatott, melyiket jelöli meg anyanyelvként.

Ennek a felmérésnek az eredményeit az 1893. évi cigányösszeírást tartalmazó kötet, valamint Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálása alapján* című munkája közli. A két tanulmány eltérő számadatokat mutat, a differencia viszont nem túl magas. Az 1893-as tanulmány szerint a cigány anyanyelvűek száma 78 759 volt, és 18 858 nem cigány anyanyelvű tudott cigányul. Ennek alapján – ha eltekintünk attól, hogy a cigányul is tudó nem cigány anyanyelvűek között nem cigány etnikumúak is lehettek – összesen 97 617 cigányról beszélhetnénk Magyarországon. Ebből a számból azonban mindenképpen hiányoznak mindazok a cigányok, akik sem anyanyelvként, sem második beszélt nyelvként nem említették a számláló biztosoknak a cigány nyelvet. A közel százezer cigányul beszélő között 14 480 személy volt, aki csak cigány nyelven tudott.²⁸

Keleti Károly 75 911 főben²⁹ állapította meg a cigány anyanyelvűek számát, az eltérés kevesebb, mint 3 000. Ezek közül 18 128 volt olyan cigány (az előző adathoz képest az eltérés már minimális), aki beszélt magyarul is és 14 480 cigány származású személy csak cigány nyelven tudott. Az utóbbi adat megegyezik az 1893-as felmérés mértékével. Keleti is figyelembe vette a korábban említett összeírás által jegyzett

²⁷ Dr. Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1882. 20. p.

²⁸ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal*. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kír. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. 18. p. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.

²⁹ Ez a számadat azonban nem vette figyelembe a Horvát-Szlavón (1 499) és a volt Határőrvidék (1 983) területeit, ahol összesen 3 482 cigány élt 1880-ban. Dr. Szolcsány: i.m. 1882. p.

problémákat, és számításai szerint pontosan 94 769 személy volt sorolható a cigány kategóriába.

A cigányok területi elhelyezkedését vizsgálva, megállapítható, hogy a cigányság döntő többsége Erdélyben élt, a számuk 46 460 volt, ami a Magyarországon élő cigány etnikum 61,8%-át képezte. Azon belül a legnépesebb cigány lakta megye Nagy-Küküllő volt – 6 814 cigány származású egyént regisztráltak itt. A következő nagyobb földrajzi egység a Tisza-Maros szöge volt. Számuk egyre inkább csökkent az ország közepe fele haladva. Legkisebb létszám a Duna-Tisza közén volt megfigyelhető.

2. táblázat. Kormegoszlás, 1880-as népszámlálás

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
0–2	1 938	2 031
3–5	3 157	3 072
6–10	4 087	4 035
11–15	3 900	3 845
16–20	3 675	4 263
21–30	6 684	7 483
31–40	5 954	5 597
41–50	4 100	3 705
51–60	2 682	2 343
60 éven felüli	1 747	1 331
Ismeretlen korú	43	59
Összesen	38 147	37 764

{75 911}

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882. 52.p.)

A 75 911 összeírt cigány közül a *férfi-nő* arány majdnem 50-50%-os megoszlást mutatott, egészen pontosan 38 147 férfi és 37 764 nő élt Magyarországon. Általában egy népcsoport esetében inkább a női személyek többsége volt a jellemző, ezért is meglepő a cigány férfiak számbeli fölénye a nőkéhez képest, noha a különbsége nem szignifikáns. Minden esetben hangsúlyozva az anyanyelvi kiindulópontot! Az *életkor* alapján a cigányok életkora az átlagosnál alacsonyabb volt. Az életmódjukból fakadó viszontagságos élet és a mentalitásukból eredő rossz egész-

ségügyi helyzetük miatt kevesen érték meg a felnőtt kort, ami együtt járt a nagy mortalitási aránnyal is.

Am az életkor felvételénél is figyelembe kell venni a hibaszázalékot. Ugyanis előfordulhat olyan eset is, hogy a megkérdezett személy nem tudta a pontos életkorát, illetve többet vagy kevesebbet vallott be.

A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel.

Az asszimiláció miatt a cigányok általában azon felekezethez tartoztak, amelyet az őket körülvevő lakosság döntő hányada követett. Legtöb- ben mégis a katolikus vallást, illetve a görög-keleti vallást jelölték meg.

3. táblázat. Felekezet, 1880-as népszámlálás

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Római- katolikus	9 948	9 693
Görög-katolikus	11 813	11 847
Örmény katolikus	3	3
Görög keleti	10 988	10 541
Örmény keleti	7	6
Ágostai evangélikus	826	805
Helvét evangélikus	4 585	4 426
Unitárius	445	416
Más keresztény	–	1
Zsidó	3	–
Mohamedán	–	–
Egyéb nem keresztény	8	3
Hitfelekezet nélküli	19	21
Még nem keresztelt	1	2
Ki nem deríthető	1	–
Összesen	38 147	37 764

{75 911}

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 50–51.p)

Ha viszont elfogadjuk Fényes Elek 1867-es összeírás alapján közzé- tett eredményét, amely szerint ekkor a cigány népesség száma a törté- nelmi Magyarország területén 95 550 fő volt, akkor az 1893-as kötet ada- tai közelebb állnak a valósághoz, mint Keleti Károly számításai. Hiszen

a cigányságra inkább a szaporodás volt a jellemző. De számuk nem csak emiatt növekedhetett, hanem a migráció is hozzájárulhatott számuk emelkedéséhez.

A cigányság területi eloszlása 1880-ban a következőképpen nézett ki:

4. táblázat. A cigányság területi elhelyezkedése, 1880

Országrés	Összes jelenlévő népessége	Cigány
Duna bal partja	1 757 552	5 256
Duna jobb partja	2 562 355	1 760
Duna-Tisza köze	2 340 959	1 329
Tisza jobb partja	1 441 541	6 697
Tisza bal partja	1 820 855	6 233
Tisza-Maros szöge	1 721 312	8 176
Erdély	2 084 048	46 460
Összesen	13 728 622	75 911

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882. 40–41. p.)

Az ország fejlettebb, nyugati részén a cigány lakosok száma még mindig csekély volt. Valószínűleg itt magasabb képzettséggel lehetett csak érvényesülni, ellentétben az ország keleti felében és főként Erdélyben, ahol feltűnően sok cigány egyént regisztráltak. Ám az is elképzelhető, hogy a Duna jobb partján túl fekvő megyékben már annyira polgárosultak az ott élő cigányok, hogy őket már nem vették cigány számba. Ez nem feltétlenül jelenti kizárólag az életmód megváltozását, figyelembe kell venni az anyanyelv elvesztését is. A zenészművészek, akik már polgári életmódot folytattak, nem kerültek be a népszámlálási lajstromba cigányokként, annak ellenére, hogy döntő többségük még mindig beszélt a romani nyelvet. Ugyanakkor az 1880-as népszámlálás csak azokat sorolta cigányok közé, akik beszélték a nyelvet.

1890-es népszámlálás

A népszámlálás hazánkban fokozatosan fejlődött, korszerűsödött, mind szervezési, mind gyakorlati szempontból. A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium és a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi

Minisztérium ipari és kereskedelmi részlegéből a Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe került a Statisztikai Hivatal. Az 1890-es népszámlálás projektumát a Magyar Tudományos Akadémia ülése vitatta meg, és kisebb változtatásokkal hagyta azt jóvá.

Ez a népszámlálás még jobban megfelelt a nemzetközi előírásoknak, sőt egyetemes tekintetben példamutatónak is számított foglalkozási és vállalati felmérésekben. Millenniumi ünnepségekhez közeledve megnöttek a statisztikai tevékenységek.

Ez a népfelvétel a cigány anyanyelvűek számát 91 611 főben állapította meg,³⁰ a *Történeti statisztikai idősorok* című könyvben pedig 91 604 főt regisztráltak. A hivatalos magyar királyi statisztikai hivatal 1891-es adataiban³¹ Magyarországra vonatkozóan 91 603 lelket jelölt meg, a teljes Magyar birodalomban, Fiumében, Horvát-Szlavonországban összesen 96 497 cigány lelket írtak össze.

5. táblázat. A cigányság száma, illetve százalékos megoszlása

Év	Mo		Fiume		Horvát-Szlavón		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1880	78 759	0,57	–	–	3 482	0,18	82 241	0,52
1890	91 603	0,61	1	0	4 893	0,22	96 479	0,56

A két népszámlálás (1880. és az 1890. évi) közötti differenciát aligha lehet csupán azzal magyarázni, hogy anyanyelvét minden állampolgár maga vallotta meg. Pomogyi László³² úgy véli, hogy a kérdőívek összeállításában vagy a népszámlálást végző számlálóbiztosok munkájában is található olyan okok, amelyek ezekre az eredményekre vezetnek. A különbség a számbavétel módjával is magyarázható. Ugyanis 1880-ban sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, és így az oláhok, azaz a románok kategóriájába sorolták őket. Az 1890-es népszámlálás alkalmával viszont a helyzet megfordult: azon állampolgárok, akik oláh vagy

³⁰ Déry Gyula: i.m. Budapest, 1908. 46. p.

³¹ *A magyar korona országában az 1891. évben végrehajtott népszámlálás eredményei, általános leírás I. rész.* szerk: Országos magyar királyi statisztikai hivatal, Budapest, 1893.

³² Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest, 1995.

más nem cigány nyelvet vallották anyanyelvüknek, de cigányul is tudtak, a cigányok sorába jegyezték fel.³³

A két népösszeírás között volt még egy jelentős eltérés, ami inkább országos mértékben volt számottevő, de a cigányságot kisebb mértékben érintette. 1880-ban a beszélni nem tudó gyerekeket külön kategóriába sorolták, míg a következő népszámlálás alkalmával a beszélni nem tudókat már a szülei anyanyelve szerint osztályozták.

Az 1893-as cigányösszeírás

Ez az összeírás a magyarországi cigányok egyik legfontosabb dokumentuma. Hazánkban a mai napig nem történt ehhez hasonló, kifejezetten a cigányok számba vételét célzó kutatás.³⁴ Szakszerűségét tekintve a korszak Európájában is egyedülálló volt ez a kísérlet. Kivételt Franciaország képezett, ahol 1895-ben összeírást végeztek a „nomádok, cigányok és csavargók” körében. Bajorországban 1899-ben állították fel azt a hivatalt, amelynek célzottan a cigányok nyilvántartása lett a célja. 1905-ben ez a hivatal adta ki a *Zigeuner-Buch* c. kiadványt, hogy segítse a rendőrséget „a cigányprobléma leküzdésében”.

Az elgondolás Hieronymi Károly belügyminisztertől származik, aki 1892. decemberében megbízta az országos magyar királyi statisztikai hivatalt a magyarországi cigányok összeírásával, amelyet 1893. január 31-én végre is hajtottak. A hazai cigányok ügye már régóta országos és gyökeres rendezésre várt. A probléma megoldásának elengedhetetlen feltétele volt a cigányok számának és demográfiai helyzetének megfelelő ismerete. Az adatok felvétele mindhárom nagyobb csoportra kiterjedt:

A meglelepült cigányok: azok, akik állandó tartózkodási hellyel rendelkeztek. Területi elhelyezkedésük vizsgálata abból a szempontból történt, hogy az egyéb lakossággal külön vagy együtt éltek-e. (243 432 fő – az össz cigányság 89%-a).

A községben huzamosabb ideig tartózkodó, de le nem telepedett cigányok: leginkább foglalkozásuk – teknővájás, aranymosás stb. – végett tartó-

³³ *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új folyam. IX. kötet.

³⁴ 1971-ben Kemény István próbálkozott hasonló felméréssel. Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* Bp., 1976.

kodtak hosszabb ideig egy településen. Esetükben fontos volt a foglalkozás megnevezése (20 406 fő – a népesség 7%).

A *vándorcigányok*: akik családotstul, sátrastul vándoroltak településről településre kimutatták karavánjaik, sátraik, kocsjaik, lovaik számát (8938- a cigányság 3%-a). A három cigánykategória ilyen módú megkülönböztetése természetesen nem vezethetett egészen pontos eredményekhez, adatokhoz.

Kiindulópont volt, hogy ki tekinthető cigánynak? Az adott korban erről így vélekedtek: „A cigány származás és eredet rendszerint nem ütközik tulságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszeren igen biztos evidenciában tartja a cigány eredetüket, s ezeknek elég határozott ismerve az anthropológiai jelleg, inkább mint a nyelv...”³⁵ Tehát nem csak azokat írták össze, akiknek az anyanyelve cigány, illetve akiknek életmódja eltért környezetük nem cigány lakosságától, hanem mindazokat, akiknek cigány voltát, származását valamilyen módon megismerték.

Azonban az adatgyűjtés során a városok között sem volt teljes egyetértés. Szabadka, Székes-Fejérvár mellett Pécs például ezt hangoztatta: „Pécs sz. k. város rendőrbiztosa az általános kimutatásban nem tud állandóan letelepedett, sem huzamosabb ideig tartózkodó cigányról és csak vándorcigányokról ad számlálólapot.”³⁶ Budapest főváros álokoskodással elérte, hogy a belügyminiszter felmentette az összeírás alól. Az indok az volt, hogy a fő- és székvárosban kóbor cigányok nem tartózkodnak. A miniszteri felmentésnél figyelembe vették, hogy Budapest területén tartózkodó cigányok nem nomád életmódot folytatnak, hanem lakással rendelkeznek, családi életet élnek és polgári foglalkozással bírnak. „...sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők.”³⁷ Ezt az állítást cáfolja többek között az 1881-es népszámlálás, amely szerint ekkor 25 cigány származású egyén élt a fővárosban.³⁸

A hibaforrások elemzése után a szakirodalom a mellőzötteket is beleszámolva, a magyarországi cigányok számát 280 000 főben állapította meg. Az összeírt cigányok száma 274 940 volt, tehát a „kimaradt” cigányokat 5 000 főre becsülik. Az adatgyűjtési hibahatár nem érte el a 2%-ot, ami országos felmérésnél kielégítő, és szinte kifogástalan összeírást jelent.

³⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. 1895. 18. p.

³⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. 1895. 15. p.

³⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. 1895. 18. p.

³⁸ Kőrösi József: Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint. Budapest, 1882. 21. p.

A cigányok száma az 1893-as összeírásban háromszorosa az 1890. évi népszámlálás eredményének, amikor csak a cigány anyanyelvűeket vették számba. A cigány anyanyelvűek létszáma viszont 10%-kal kevesebb az 1893-as felmérésben szerepeltetteknek, mint 1890-ben volt. Felmerül a kérdés, ennyivel csökkent volna a cigányul beszélők száma? Valójában nem redukálódott a számuk, minden bizonnyal az asszimilálódás hatására alakult ki ez az arány. Viszont az 1880-as népszámláláshoz képest a cigányul beszélők rátája 16 %-kal nőtt! Itt a számbavétel metódusával is magyarázható a növekedés: 1880-ban sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, ennek következtében az oláhok közé sorolták őket. Ugyanakkor az 1890. évi népszámlálás alkalmával már cigány anyanyelvűnek vették fel sok olyan cigány, aki oláh anyanyelvű volt.

Ezt az összeírást számos nézőpontból lehetne még elemezni – foglalkoztatási, vallási, tankötelezettség, letelepedettség stb. szempontból. Mellesleg a szakirodalmak döntő többsége csupán ezzel a felméréssel kísérli meg érzékeltetni, bemutatni a cigányok népesedési folyamatát és a társadalomban elfoglalt helyüket az asszimiláció következtében. Mondhatni eléggé alaposan körbejárták a témát. Épp ezért úgy vélem, fölösleges volna sokadik szerzőként még részletesebben tárgyalni.

Az 1900. és 1910. évi népszámlálás

A századfordulóra megszületett a Statisztikai Hivatal új alaptörvénye (1897. évi XXXV. Törvénycikk), amely elősegítette a népszámlálás fejlődését. A törvény értelmében a kérdőíveket már az országgyűlés hagyta jóvá, illetve a magánszemélyek adatszolgáltatása is kötelezővé vált.³⁹

Ez a népeségfelvétel sem tért ki külön a nemzetiségi kérdésre, csak anyanyelv szerint különböztette meg a különböző nemzeteket. „*Anyanyelv gyanánt a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magának vall és legtökéletesebben beszél.*”⁴⁰ Az anyanyelvet illetően két fontos kiegészítést is megemlít ez a népszámlálás: egyrészt az anyanyelv nem minden esetben egyezik meg a gyermekkorban az édesanyától elsajátított nyelvvel, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a beszélni még nem tudó csecsemőket és a némákat ahhoz a családi

³⁹ *A magyar népszámlálás előkészítése és publikációi 1869., 1990*, Budapest, 1995. Szerk.: dr. Kepecs József, 1995.

⁴⁰ Dr. Thiring Lajos: im. 1893. 98. p.

nyelvhez kell lajstromozni, amelyet otthon használtak. A felmérés szerint 1900-ban 54 449 cigány anyanyelvű személy élt Magyarországon. A területi megoszlása a következő képet mutatta:

6. táblázat. A cigányság területi elhelyezkedése 1900-ban

<i>Ország rész</i>	<i>Összes jelenlévő népessége</i>	<i>Cigány</i>
Duna bal partja	2 038 263	5 798
Duna jobb partja	2 923 401	5 650
Duna-Tisza köze	3 284 233	1 932
Tisza jobb partja	1 674 241	6 519
Tisza jobb partja	2 336 214	3 115
Tisza-Maros szöge	2 054 712	10 227
Királyhágón túl	2 476 998	21 208
Összesen	16 799 300	54 449

Érdekes kép rajzolódik ki a cigányság számának alakulásáról (egyszermind nagy ellenmondásáról is), ha összevetjük az 1900-as népszámlálás eredményeit az 1880-as és az 1910-es cigány népesség adataival.⁴¹

7. táblázat. A cigány népesség területi eloszlása anyanyelv alapján

<i>Ország rész</i>	<i>1880</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>
Duna bal partja	5 256	5 798	11 903
Duna jobb partja	1 760	5 650	10 906
Duna-Tisza köze	1 329	1 932	4 019
Tisza jobb partja	6 697	6 519	15 401
Tisza bal partja	6 233	3 115	6 572
Tisza-Maros szöge	8 176	10 227	17 151
Erdély	46 460	21 208	43 683
Összesen	75 911	54 449	108 825

⁴¹ Az 1890-es népszámlálás nem közöl területi megoszlást a cigányokról.

Az 1880-as népszámláláshoz képest 1900-ban és 1910-ben a cigányul beszélők, pontosabban anyanyelvként használók, területi eloszlása keveset változott. Számuk azonban folyamatosan nőtt. Ez a folyamat ellentmond az asszimilációnak, hiszen nem csökkent a cigány nyelvet beszélők aránya, sőt inkább jelentős mértékben növekedett. Itt a felvétel metódusával lehet magyarázni ezt a paradoxon állapotot.

A legnagyobb változás 1880 és 1900 között Erdélyben következett be: 46 460-ról 21 208-ra csökkentek a cigány anyanyelvűek. Ez a redukálás nem magyarázható a migrációval, aligha települtek vissza Romániába, illetve távoztak innen idegen országba. Legvalószínűbbnek a beszélt nyelv problémáinak összessége tűnt, amely az oláh és a cigány nyelv megjelölésében keresendő.

A cigány népességszám megjelölése is problematikus. A korabeli népszámlálások is már nehezen kezelték a nemzetiségi kérdést, ami magával vonta számuk, arányuk pontos megjelölésének kérdését is. Kiindulópontjuk jobb megoldás híján a nyelvismeret volt, ez a legtöbb Magyarországon élő kisebbség esetében viszonylag megbízható számadatokat nyújtott, bár a cigány nyelvet nem vették, nem ismerték el hivatalosan, beszélt nyelvnek. Csak tolvajnyelvként beszéltek róla. Így a népszámlálásoknál az egyéb kategóriába kerültek a cigányok, és csak más szerzők – Fényes Elek, Dányi Dezső, Czoering, Schwicker, Thirring Lajos, Keleti Károly – munkásságainak köszönhetően maradtak fenn olyan adatok, melyeket ők is külső adatok alapján becsültek meg.

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állat kimutatásával a földesmívelésügyi-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi minisztérium megbízásából.* Szerkesztette és kiadja az országos magyar királyi statisztikai hivatal, Budapest, 1882.
- A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* I. kötet. Általános népszámlálás. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1893.

- A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990.* III. kötet, Budapest, 1991. szerk.: dr. Kovacsics József
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. 18. p.=Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása* III. kötet. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.
- A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása* III. kötet. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1914.
- A magyarországi romák.* Budapest, 2000. szerk.: Kemény István
- Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH, Budapest, 1993.
- Az 1906. évi népszámlálás eredményei.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, Bp., 1914.
- Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* KSH, Budapest, 1960. szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán
- Az első magyarországi népszámlálás. In.: dr. Kovacsics József: *Tanulmányok a településdemográfiáról és történeti demográfiáról.* Budapest, 1998. 224–231. p.
- Balázs József – Horváth Róbert: *Bevezetés a demográfiába.* Szeged, 1992.
- Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.
- Braun Róbert: Pusstul-e a magyarság. *Századok*, 1933. 252–256. p.
- Dr. T. H. Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbrüger.* Wien und Tetschen, 1883.
- Cserti Csapó Tibor: A nemzetközi kisebbség védelem alapkérdései. In.: *Romológia–ciganológia.* Szerk: Forray R. Katalin, Budapest–Pécs, 2000.
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993.
- Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika. *Valóság*, 23. 1980. 8. 87–101.
- Déry Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben. A cigányügyi mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére.* Budapest, 1908.
- Dr. Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966. 3. sz. 266–280. p.
- Dr. Konek Sándor: *Az ausztria-magyar monarchia statisztikai kézikönyve.* Pest, 1868.

- Dr. Konek Sándor: *Magyar birodalom országainak statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1875.
- Dr. Konek Sándor: *Magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*. Pest, 1865.
- Dr. Kozák Istvánné: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: *Cigányok honnét jöttek – merre tartanak*. Szerk.: Szegő László, Budapest, 1998., 102–123. p.
- Dr. Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. t. cz. Értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra*. Pest, 1869.
- Dr. Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben*. Budapest, 1850.
- Dr. Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1885.
- Dr. Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. rész, Budapest, 1983.
- Erdély 1850. évi népszámlálása*. Budapest, KSH, 1996.
- Erdély 1857. évi népszámlálása*. KSH, Budapest, 1992.
- Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850–1941*. Budapest, KSH, 1911.
- Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857.
- Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma a vármegyék és járások szerint. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. I. 1867–1870. Pest, 1873. IV. szám 1–77. p.
- Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest, 1867.
- György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája. Történelem és fejlődése*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.
- Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1989.
- Hoóz István: Népszámlálás és nemzetiség. In: *Kárpát – medencei önismertet. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*. Szerk.: Cholnoky Győző, Budapest, 2001.
- Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája*. Budapest, 1876.
- Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe – a közgazdasági és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1871.

- Keleti Károly: *Népszámlálás*. Pest, 1869.
- Keleti Károly: *Szent-István Korona Országainak népessége a területek, lakviszonyok és a háziállatok kimutatásával*. Budapest, 1882.
- Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998.
- Kovacsics József: *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963.
- Kőrösi József: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881–diki népszámlálás szerint*. Budapest, 1882.
- Kőrösi József – Dr. Thirring Gusztáv: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben*. Budapest, 1895.
- Magyarország népessége és gazdasága*. KSH, Budapest, 1996.
- Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek*. Pest, 1858.
- Népszámlálások Magyarországon – népszámlálási kézikönyv*. Szerk.: Pehák Aranka és Rózsa Gábor, Budapest, 2000.
- Óri Péter – Dr. Pálházy László: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. In: *Statisztikai Szemle* 67. évf. 1989. (8–9 sz.) 801–813. p.
- Pomogyi László: A cigányság és cigánykérdés a dualistakori Magyarországon. In: *Fiatal oktatók műhelytanulmányai*. Budapest, 1998. Szerk.: Mezey Barna – Dunay Pál et al. 96–112. p.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995.
- Thirring Gusztáv: *A nemzetiségek számbavétele*. [kézirat gyanánt] Budapest, 1940.
- Történeti statisztikai idősorok 1867–1992*. I. kötet – Népesség – népmozgalom. KSH, Budapest, 1992.

NAGY PÁL

Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956)

Bevezetés

A magyarországi cigánykutatásokban az utóbbi három-négy esztendőben erősödött fel az érdeklődés az államszocializmus korszakának cigányügyi problémái iránt, dominánsan politikai tematikával, ám a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések még nem kaptak kellő hangsúlyt.¹ E korszakon belül az 1945 és 1961 közötti másfél évtized a magyarországi cigány csoportok történetének egyik legfontosabb időszaka. Az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új modellje a cigány kulturális önszerveződésre épülve sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre.² Ezt a folyamatot véglegesen elvágta az 1961. évi párthatározat, amely nem véletlenül került a kutatók érdeklődésének fókuszába, és lett domináns témája az erről az időszakról szóló tanulmányoknak.

Ha tovább szűkítjük a kronológiai határokat, akkor szembesülünk azzal, hogy fél kezünkön megszámálhatjuk a kifejezetten a cigányok

¹ Pl. Márfi-Kosztics 2005. több tanulmánya (Majtényi György, Füzes Miklós, Márfi Attila). A kötet folytatásában (Márfi-Kosztics 2009) pedig Szabó Csaba, Bana József, Nagy Pál, Mikó Zsuzsanna, Márfi Attila, Békési András tanulmányai. Legújabbban Dupcsik 2009: 138–240.

² Erről az időszakról l. Sággy 1996.

1950-es évekbeli történetével foglalkozó szaktanulmányokat. Az egyetlen nagyobb lélegzetű, összefoglaló igénnyel készült munka³ némileg átdolgozva két változatban⁴ is megjelent, különösebben nem téve hozzá érdemi eredményeket az első változathoz. Ehhez jön még további három, 2001 óta napvilágot látott tanulmány és egy könyvfejezet.⁵

A magam részéről elsősorban nem politikai és ideológiai érdeklődésből, nem is az aktuálpolitikai kapcsolódások miatt csatlakozom az említettekhez. Célkitűzésem, hogy történeti szaktanulmányokat írjak a Roma Évtized Programban is prioritásként meghatározott foglalkoztatásról. Ennek első lépéseként dolgoztam fel az 1947–1948. évi szatmár-beregi elképzeléseket, és a Népjóléti Minisztérium körül akkor kikristályosodó országos koncepciót.⁶ Második lépésként jelen tanulmányban az 1950-es évek első felének megyei foglalkoztatás-politikáját vizsgálom Szabolcs–Szatmár példáján, alapvetően komparatív nézőpontból, azaz igyekszem összehasonlítani a megyei koncepciót az országos léptékű tervekkel, más dimenzióban pedig a jelenleg lehetséges módon és a terjedelem szabta kereteken belül szembesíteni a hétköznapi élet realitásaival.

Távol akarom magam tartani az említett tanulmányok többségében érvényesülő retrospektív oppozíciótól, azaz a jelennel értelmezett múlt koncepciójától (a történettudomány 20. századi fejlődésének egyik lényegi momentuma éppen ennek meghaladása volt) és a szenvedéstörténeti paradigmától. Az értelmezés keretét a Thomas Acton által kidolgozott modell nyújtja számomra, amit más helyen már kifejtettem és az együttélési modellek változásának paradigmája megnevezéssel illetttem.⁷

Szabolcs–Szatmár kiválasztásának elsődleges indoka nem az ottani cigány népesség aktuális helyzete volt, hanem a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárában található kivételes forrás-gyűjtes.⁸

³ Sággy 1996.

⁴ Sággy 1999. és Sággy 2008.

⁵ Purcsi 2001., Feitl 2008., Mikó 2009: valamint Dupcsik 2009. 138–172.

⁶ Nagy 2009.

⁷ Nagy 2008.

⁸ Szabolcs–Szatmár Megyei Tanács VB. Egészségügyi Osztályának Szociálpolitikai Csoportja iratai. XXIII. 23. b. 2–9. és 12. doboz. Köszönet a levéltárnak, vezetőinek és munkatársainak szívélyes és hozzáértő segítségükért. Ebbe a fondba az 1960-as években gyűjtötték össze az 1950-es évek legfontosabb cigányokra vonatkozó forrásait. Az iratok nincsenek darab szinten rendezve, nincsenek kronológiai rendben és nincsenek paginálva, egy részük fogalmazvány, vagy másolat,

A megyei cigánypolitikának a tanulmány témáját képező foglalkoztatás-politikai aspektusainak részleteit 1951 és 1956 között készült jegyzőkönyvek, jelentések és levelek alapján követhetjük nyomon. Ebben az öt évben a megyei vezetés előtt fokozatosan tárult fel, hogy az, amit „cigánykérdés”-nek neveznek, nem egyszerű hatósági probléma, hanem összetett társadalmi kérdés, amit nem lehet megoldani a történelmi-társadalmi meghatározottságoknak, a cigányság rétegzettségének, a lokális feltételeknek, a kulturális tradícióknak és sok más fontos tényezőnek a figyelmen kívül hagyásával. A megye politikai vezetői és hivatalnokai szembesültek a politikai és ideológiai célkitűzéseik realizálását befolyásoló, a hétköznapi együttélés praxisából származó valóságos feltételekkel, s azzal is, hogy mennyire keveset tudnak a cigányokról.

Rendteremtő, hatósági politika (1951–1953)

A magyarországi közigazgatás 18. század óta ismétlődő dilemmája volt, hogy a cigányok helyzetével külön foglalkozzanak-e, vagy pedig más csoportok hasonló természetű problémáival együtt. Ezzel összefüggő, először ugyancsak a 18. században felmerült kérdés volt, hogy a cigányok ügyeinek rendezését centralizálják vagy decentralizálják, azaz szükség van-e akár országos, akár megyei léptékben a cigányokkal foglalkozó külön intézmény(ek)re. Mindezzel 1947-ben egy tárcaközi értekezleten még érdemben foglalkoztak, különösen azzal, hogy szociális kérdésekben tegyenek-e különbséget cigányok és nem-cigányok között. A ruha- és cipőhiány miatt az iskolából elmaradó szegény zsellér és cigány gyermekek megsegítésének külön kezelése pl. indokolatlannak tűnt.⁹

Az 1950-ben megszülető új közigazgatási (ún. tanács)rendszerrel együtt létrejött Szabolcs-Szatmár megyében (és ismereteim szerint más megyékben) fel sem merült az említett dilemma, magától értetődően külön foglalkoztak a közigazgatás egyes szintjein a cigányok helyzetével, s az oda tartozó kérdéseket nem központosítva, hanem jellegüktől függően szakmapolitikákhoz, azaz a megyei és járási tanácsok illetékes

amelynek a tisztázata valószínűleg egy másik, a keletkezése szerinti fondban található, bár az ennek ellenőrzésére irányuló kutatás az esetek többségében negatív eredménnyel járt. A tanulmányban elemzett és idézett, a XXIII. 23. b. jelzetű fondban található iratokról a dobozszámnál részletesebb hivatkozás nem adható.

⁹ Nagy 2009: 123.

osztályaihoz (csoportjaihoz) rendelve intézték, nem vonták azokat össze egyetlen hivatali egység alá. A cigányok helyzete külön történt kezelésének magyarázatát abban kereshetjük, hogy a megye cigány népességének zöme a települések központjától 1–3 km távolságra levő szegregált telepeken élt, életmódja és szociális helyzete feltűnően eltért a nem-cigány népességétől.

Ugyanakkor, az 1940-es évektől ebben is jelentősen különbözően, a cigányok helyzetének rendezésére irányuló kezdeményezések, politikai elképzelések mindig felülről, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságától indultak ki. A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) az 1950-es években két évente újra tárgyalta a cigányok helyzetét. Ezek a két éves időszakok tipikusan hasonló módon teltek el: a Megyei Tanács napirendre tűzte a cigányok helyzetének tárgyalását, a VB-ülésein határozatokat fogadtak el, azokat ellentmondásosan és felületesen hajtották végre, a járási és községi közigazgatásban a napi munka beépített eleme volt, hogy legalább egy megyei sürgetést bevártak, a sürgetésre nagy hirtelenséggel elkészültek az aktuális jelentések a számottevő eredményekről és számos nehézségről számolva be, az utóbbiakkal egyúttal azt is indokolva, hogy miért termelődnek újra ugyanazok a problémák és miért kell a cigányügynek újra és újra nekifutni.

Visszatérő momentum a megyei politikában, hogy a cigányok helyzetét megoldhatónak tartották egyetlen hatósági akció keretében. Ezt mutatja pl. az is, hogy a határozatok végrehajtására, a különböző felmérések lebonyolítására és jelentések megtételére rendkívül szoros, általában néhány hetes vagy legfeljebb egy-két hónapos határidőt szabtak. A VB-üléseken ugyanazok a standard kérdések kerültek újra és újra napirendre: a cigányok munkába állítása, iskolázottság, közegészségügyi és kommunális helyzet, lakásviszonyok és házhelyhez juttatás, a cigánytelepek felszámolása.

Amikor 1951. február 10-én a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága első ízben tárgyalta a cigánykérdés rendezését, a megyei vezetők felületes, féligazságokat tartalmazó, sztereotípiákból felépülő ismeretekkel rendelkeztek az akkor 16 ezer főre becsült cigány népességről, melynek nagy része a szatmári területeken élt elképesztő nyomorban. Erre vonatkozóan a vezetők ismeretei, ha nem is alaposak, de reálisak voltak. A cigányok állapotait az ülés jegyzőkönyve szerint a következőkkel jellemezték a résztvevők: a cigányság „túlnyomó többsége” koldulásból, házalásból, házi és mezei lopásból él; továbbá lehetetlenek az életkörülményeik, sok

közöttük a tetves, tüdőbajos, nemi beteg; a házalás révén betegségeket, a dögevés miatt pedig állatbetegségeket terjesztenek. Utóbbiról részlet Fábián Lajos megyei VB-titkár¹⁰ hozzászólásából: „...az állati hullákat étkezésre összeszedik, sőt a dögkútból is kiássák sokszor, s az állati hullarészeket tarisnyájukban házról-házra hordva fertőző betegségeket terjesztenek.”¹¹

A cigányok tetemes költségeket jelentettek a megye számára. A közgyógyoszer-ellátásra 1950-ben átlagban előirányzott 300 ezer Ft-ból 80%-ot költöttek a cigányokra (1951-re 364 ezer Ft volt ez az összeg). A fertőző betegségek elleni védekezésre évente átlag 100 ezer Ft-ot terveztek, ennek szintén 80%-át a cigányokra fordították: tetvetlenítés, tífusz elleni oltás. A megyei politikai célkitűzés az lett, hogy a „rendes életre” neveléssel, munkába állítással, a közegészségügyi helyzet javításával pénzüsségeket szabadítsanak fel, és azokból a cigányoknak házakat építsenek.¹²

1951 februárjában a VB-ülésem az alábbi határozatokat hozták:

1. Egészségügyi dolgozók és pedagógusok közreműködésével mérjék fel a cigányok pontos lélekszámát és helyzetét. Ennek részeként ki kellett mutatni a munkabíró, de rendes foglalkozással nem rendelkező férfiak és nők számát, továbbá, hogy közülük hányan alkalmazhatók ipari segéd munkásként, mezőgazdasági munkára, vályog- és téglavetésben, hulladékgyűjtésben (vas, rongy, papír), szerves trágyagyűjtő vállalatnál, valamint kosárfonó, gyékény és tengerihéj feldolgozó szövetkezetekben.
2. A munkába állítás terén külön meghatározott feladatok: az arra alkalmas cigányok toborzása ipari munkára, a mezőgazdasági munkára alkalmas személyek elhelyezése állami gazdaságokban nem nagy csoportokban, más cigányok felkészítése a vályogvető, kosárfonó, gyékény- és tengerihéj-feldolgozó szövetkezetben történő munkavállalásra.

A munkavállalás érdekében a házalást és a koldulást a községi tanácsok „minden eszközzel akadályozzák meg”, továbbá „a munkaképes személyek munkára szorítása érdekében a munkavállalásra nem jelentkező, illetve a felajánlott munkát visszautasító és rendes kereseti forrással nem bíró egyéneket a korlátozottabb mértékben adható árucikkek kiadásánál szorítsák hátrányba”, illetve „a felajánlott munkát visszautasító, rendes megélhetést biztosító munkát nem vál-

¹⁰ 1950 előtt Szatmár-Bereg megye főjegyzője.

¹¹ A VB-ülés jegyzőkönyve, 7. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

¹² A VB-ülés jegyzőkönyve, 8. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

láló munkaképes személyek ellen mint munkakerülők ellen a rendőrséggel karöltve járjanak el”.¹³

A megyei tanács több osztályának tervet kellett kidolgozni február 28-ig a magaspítő, vagy a tatarozó- és építővállalat keretében vályogvető és tégláegető részleg kialakítására, ha ez nem lehetséges, akkor ilyen szövetkezetek létesítésére, továbbá arra, hogy hol és milyen méretben lehetne leggazdaságosabban kosárfonó, gyékény- és tengerihéj-feldolgozó szövetkezetet létrehozni. Ilyen terv megszületésének nincs nyoma az iratokban, több ekkor tárgyalt kérdésre a következő VB-ülésen is visszatértek.

Az 1950-es évek elejének megyei politikai kontextusában a cigányok úgy jelentek meg, mint embertelen, egyszersmind tűrhetetlen életmódba kényszerült csoport. Katasztrófális léthelyzetük oka egyfelől a társadalmi kiközösítettség miatt az iskolázatlanság és a tudatlanság, másfelől, „*hogyan megszokták a munkanélküli, kolduló és vándorló életmódot*”, ami a korábbi politikai rendszer (a Horthy-korszak) következménye. Az 1950-es évek első felében ez lett a cigányok helyzetét magyarázó ideológiai toposz. A cigányok nyomorúságos és hátrányos helyzete kiválóan alkalmas volt arra, hogy a korábbi rendszert ezen keresztül is politikai gonoszként¹⁴ jelenítsék meg (és ez, ha nem is a korszak egészére, de a nyilas uralomra feltétlenül igaz is volt), egyidejűleg arra is, hogy az új rendszer (az államszocializmus) ellentmondásairól, sikertelenségeiről, erőszakosságáról elvonják a figyelmet, illetve, konkrétan a cigányügyben, elhárítsák a felelősséget. A két politikai rendszer oppozíciója a cigányügyön keresztül azt is lehetővé tette, hogy a pártállam, illetve egy megyei vezetés, önmagát filantropnak, az elesettek, nyomorúságban élők védelmezőjének, sorsa jobbitójának állíthatta be. Látni fogjuk, hogy voltak is a cigányok helyzetének javulását hozó eredmények, még ha nem is feltétlenül a gondoskodó pártállam jószágának köszönhetően, miként az előző fél évszázad negatív folyamatai sem kizárólag az akkori politikai rendszer sorsrontó gonoszságának, hanem a gazdaság mozgástörvényeinek voltak a következményei.

1951. június 6-án a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ismét tárgyalta a cigánykérdés rendezését. A hozzászólásokban két foglalkoztatási aspektus merült fel.¹⁵ Az egyik, hogy a cigányok jól értenek a vályogvetéshez, ezért szervezzék őket kisipari szövetkezetekbe. Ezzel az a megfontolás helyeződött szembe, hogy már nem lehet cél vályogházak

¹³ A VB-ülés jegyzőkönyve, 9–10. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

¹⁴ Vö. Mezei 2009: 32–34

¹⁵ A VB-ülés jegyzőkönyve, 8. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 165/1951.

építése, téglaházakat kell építeni, tehát a cigányokat a tégláégetésnél kell hasznosítani. A másik momentum, hogy a vállalatokhoz belépő cigányoktól, akik egyébként a vállalati vezetők szerint jó munkaerőt jelentenek, a többi munkás idegenkedik betegségeket okozó „*tisztátalanságuk*” miatt, pedig őket is ugyanúgy megvizsgálják a munkahelyi belépkor, mint bármely más munkást.

Itt két újabb, a korábbi időkben gyökerező és máig jellemző dilemma jelenik meg. Az egyik a modern társadalomszervezés és a tradicionális életforma lehetséges viszonya, szembenállása, amit a vályog(ház) és a tégl(ház) szimbolizál. A másik a munkavállalást befolyásoló vélt vagy valós kulturális különbségek megléte, vagy éppenséggel csupán annak előfeltételezése az élet valamely területén. A cigányok „*tisztátalansága*” valóságosságának és veszélyességének, s ezzel a nem-cigány munkások idegenkedésének indokoltóságában a VB-ülés résztvevői nem értettek egyet. A szembenállást a „*tisztátalanság*” fogalma szimbolizálta, amit ebben az esetben (is) határozottan el kell választanunk a némely cigány közösségekben használt hasonló jelentésű, de más értelmű „*tisztátalanság*” (*marrhimé*)-fogalomtól.¹⁶

Az, hogy 1951 júniusában megismételték a toborzásra vonatkozó határozatot, azt mutatja, hogy a februári elképzeléseket nem sikerült következetesen megvalósítani. Határoztak továbbá arról is, hogy a Megyei Tanács mezőgazdasági és építési osztálya mérje fel, hogy hol és hány cigányt lehetne bevonni a tégláégetésbe, vagyis ezen a téren is patthelyzet volt.¹⁷ A korszakban egyedülálló, az országos politikát másfél évtizeddel megelőző határozata volt ennek a VB-ülésnek a járási tanácsoknak szóló utasítás a cigánytelepek „*fokozatos elsorvasztására*” irányuló tervezet kidolgozására.

1953. március 26-án a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a szociális kérdések között a cigányok átnevelésével is foglalkozott. A cigány családok életkörülményeinek megjavítása érdekében hozott határozatok között általánosságban említik, hogy a munkára nevelést és munkába vonást fokozni kell.¹⁸ Főleg üzemekben, háziipari szövetkezetekben akarták a cigányokat látni. Vagyis még mindig ott tartottak, mint két évvel korábban. Nem munkatörténeti adat, de jól jellemzi a megyei politika ekkori szűklátókörűségét és öncélúságát ennek a VB-ülés-

¹⁶ Vö. Wilhelm 1993.

¹⁷ SZSZBML. XXIII. 2. 165/1951.

¹⁸ A VB-ülés jegyzőkönyve, 10. oldal. SZSZBML. XXIII. 2.

nek néhány más határozata: a folyó év, azaz 1953 végéig (!) a kommunális osztállyal és a mezőgazdasági osztály földbirtokrendező csoportjával meg kell oldani, hogy minden cigány családnak telke és háza legyen, s ehhez a tanácsok révén és társadalmi úton segítséget kell nyújtani (faanyag, ajtó, ablak stb.). Ebben a határozatban tetten érhetjük a magyarországi cigánypolitika hosszú időtartamban jelenlévő újabb ellentmondásait: a megye politikai vezetése fikarcnyit sem volt tisztában azzal, hogy amit akar, az időigényes folyamatot feltételez, a terheknek a községek beszolgáltatással agyonterhelt és felbőszített lakosságára hárítása pedig konfliktusokat gerjeszt a helyi társadalomban.

Tervezés, egyensúlykeresés, hétköznapi realitások (1954–1955)

A megyei cigánypolitika 1954-től rugalmasabbá vált. A korszak irataiban soha nem esik szó az országos változások hatásáról, de nyilvánvalónak tűnik, hogy az 1953. évi változások, a nehézipari beruházások ütemének visszafogása, a beszolgáltatás enyhítése a megyei politikában is éreztette hatását (az 1953. márciusi VB-ülés pl. elfelejtődött). 1954–1955-re a cigánykérdés rendezésében a hangsúly az egészségügy felé tolódott el, hasonlóan az 1940-es évekhez. 1954-ben az Országos Szociálpolitikai Központ az Egészségügyi Minisztérium egyik főosztálya lett, s feladata volt, hogy a cigánykérdésben javaslatokat készítsen a minisztertanácsnak. 1954 áprilisában volt egy komplex hivatali vizsgálat, s megállapították, hogy a cigánykérdés országos jelentőségű.¹⁹ Az országos orvosi értekezlet tanácskozásán is a cigánykérdéssel foglalkoztak, nem először.²⁰ A cigánykérdéssel „országos viszonylatban is Szabolcs-Szatmár megyei Tanács Végrehajtóbizottsága foglalkozott legelőször”.²¹

1954-ben a megyei tanácson is az Egészségügyi Osztály és annak Szociálpolitikai Csoportja lett a cigányügy intézésének adminisztratív magja, meghatározó alakja pedig a kiváló szakmai felkészültségű Gaál Ibolya, a Szociálpolitikai Csoport vezetője. Felvette a kapcsolatot azokkal az értelmiségiekkel (főként orvosokkal és pedagógusokkal), akik

¹⁹ A Megyei Tanács Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportnál készült 1954-es titkosított jelentés fogalmazványában említik. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

hivatásuk körében már 1950 előtt is igyekeztek segíteni a lakóhelyükön a cigányoknak, köztük Kiss Imre ököritófülpösi és Ésik Károly kántorjánosi körzeti orvosokkal.

1954 nyarától, részben a cigánykérdést ismételten napirendre tűző, 1955 februárjában tartott VB-ülések előkészítéseként, részben az akkori határozatok nyomán, a korábbiaknál komolyabban és alaposabban fogtak neki újra, hogy rendezzék a cigányok helyzetét. A korszak természeténél fogva a hatalmi politika és az ideológia ellentmondásai nem tűntek/nem tűnhettek el egyik pillanatról a másikra, de – ebben az időben egyedülálló módon – megjelent az a belátás, hogy a közigazgatási cselekvés mélyebb ismereteket és szakszerűséget igényel, s 1955-re a cigányokról való gondolkodás jelentősen megváltozott.

Az 1955. februári VB-anyagban található, keltezetlen és aláírás nélküli, „*Tervezet a cigánykérdés megoldását célzó munka elkészítéséhez*” című feljegyzés²² szerint a következő feladatokat akarták elvégezni:

1. A cigányság eredetének feldolgozása.
2. Felszabadulás előtti életük leírása. Kitaszítottként a munkából is kiszorultak.
 2. a) Saját nyelvet beszélő és kevertvérű (korcs) cigányok jellemzése.
 2. b) A cigánykérdés, mint szociális probléma.
 2. c) A cigánykérdés, mint egészségügyi probléma.
 2. d) A cigánykérdés, mint oktatási probléma.
 2. e) A cigánykérdés, mint vagyonbiztonsági probléma.
 2. f) A cigánykérdés, mint rendészeti probléma.

A tervezet 3–11. pontjában azt sorolták fel, hol kell külön tanulmányozni a helyi viszonyokat, esettanulmányokat készíteni: Mátészalka, Győrtelek, Ököritófülpös, Tiszabecs, Tyukod, Porcsalma, Csenger, Hodász, Kántorjánosi, Tarpa, Tiszamogyorós, Paszab, Eperjeske, Nyíregyháza. A levéltár, a múzeum, pedagógusok, orvosok, szociális előadók közreműködésére számítottak. Külön felmérni tervezték: a vidéki cigányok életét, milyen munkát végeznek szívesen, milyen arányban szívódnak fel az iparba és a mezőgazdaságba, milyen munkalehetőségek felé kell őket irányítani, helyi munkalehetőségek biztosításával lakásviszonyaik miként rendezhetők.

²² SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

A terveket nem valósították meg szisztematikusan. Az egyes feladatokra felkért személyek feltehetően adtak be tanulmányokat, de ezek közül csak Kiss Imre és Ésik Károly írásai találhatóak az iratok között. A többi megjelölt területről nincsenek önálló feldolgozások, de bizonyosan készültek valamilyen résztanulmányok, mert azoknak az eredményei kimutathatók a Megyei Tanács Egészségügyi Osztályán készült jelentésekben, tervezetekben és tanulmányokban. A községi esettanulmányoknak nyoma sincs, vagy nem születtek meg, vagy olyan fond(ok)ban találhatóak, amelyeket még nem néztem át.

Kiss Imre „Hozzászólás a cigánykérdés rendezéséhez” c. tanulmánya 1954. július 31-én készült.²³ A szociális beillesztést tartotta a legfontosabbnak. Abból indult ki, hogy a cigányság rétegződött, és életmód alapján különítette el csoportjaikat:

1. Akik bekapcsolódnak a termelő munkába, bányákban, építkezéseknél, tsz-ekben.
2. Akik régi életet élnek, de dolgoznak, ám csak bizonyos munkaterületeken, főleg vályogvetésben, tapasztásban.
3. Akik vándorolnak, vásárokra járnak, kupeckednek, teknőt, jószágot árulnak és vesznek.
4. Akik koldulásból, alkalmi lopásból élnek, „dolgozni nem akarnak”. Ezek „sem magukkal, sem családjukkal nem sokat törődnek”. „Tisztátalanok, elhanyagoltak, gyermekeiket iskolába nem járatják. Ruházatuk nem kielégítő, így az elősdiék állandó lakók náluk.”

Javaslat, hogy azokat a családokat, akik becsületesen dolgoznak, gyermekeiket iskolába járatják, tiszta és rendezett az otthonuk, ruházódásuk, be tudnak illeszkedni, emeljék ki a telepi környezetből. Ennek módja a házhelyhez juttatás. Ökörítőfülpöst említi példaként, ahol mindezt megcsinálták, eredményesen. A telepről való, életmódbeli feltételekhez kötött fokozatos kiemeléssel a cél a telepek felszámolása. A gyakorlati megvalósítás két alapeleme az életmódváltozás és a házhely.

Nem sokkal Kiss Imre után Ésik Károly is készített egy kéziratot 1954. augusztus 17-i keltezéssel, „Elmélkedés a cigánykérdés körül” címmel.²⁴ Ésik, hasonlóan Kiss Imréhez, elsősorban a lakóhelyén, azaz Kántorjánosiban szerzett tapasztalatait foglalta össze.

²³ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

²⁴ Uo.

A ma ismert csoportkategóriákat nem használja (és nem használták a korabeli közigazgatásban sem, még a csoportelkülönüléssel sem voltak kellőképpen tisztában), de szóhasználatában felfedezhető a mai szakirodalomban romungróként, illetve oláh cigányként ismert csoportok megkülönböztetése. A saját nyelvet beszélő marhakereskedő kupecceket, valamint a „*kevertbőrű*” (!), cigányul nem beszélő vályogvetőket különbözteti meg. Mindkét csoport életmódját jellemzi, rövid szociografikus és etnografikus rajzot ad, a fő hangsúly azonban az egészségügyi helyzeten van.

A marhakereskedők 100–150 db marhát is elhajtottak akár Tokajig, Szerencsig a vásárookra. Fejből tudják, mikor hol van országos és heti vásár. Egy-egy ilyen „*vásárportya*” hetekig is eltartott. A következő akcióig ittak és pihentek, de nem mondhatók iszákosnak. Nem egyértelmű, hogy 1954-ben jellemző-e még a marhakereskedés, mert Ésik a jelen és a múlt időt keverve használja. Az 1947–1948. évi adatokban még ott van a marhakereskedés, de az '50-es években nincs.²⁵

A vályogvetők Ésik szerint keveredtek és keverednek a „*hozzájuk lezüllött fehérbőrűekkel*”. Ezek sem szeretnek dolgozni, bicskáznak, verekszenek, lobbanékonyak. A másik csoport elkerüli őket, a falu másik végén telepszik meg. „*Ha egyáltalán munkára szánja magát, akkor az ellenkező szélsőségbe csap át és a legnehezebb munkát: sármunkát választja. Talán azért mert itt pár napi munkával sokat tud keresni, de annak aztán egy-kettőre a nyakára hág a korcsmában.*”²⁶ Gyakran élnek lopásból, tyúkot lopnak és kamrákat törnek fel. Egy részük a vályogvetés mellett zenélésből is él, „*de a vásári lopásoknak túlnyomóan ők a tettesei*”. Télen, amikor nem lehet sármunkát végezni, vessző- és gyékényfonással foglalkoznak. A „*kevertbőrűek*” nem élnek olyan zártan, mint a saját nyelvüket beszélő cigányok, hajlamosabbak a beolvadásra.

A cigányok helyzetének rendezése a demokrácia feladata, „*amelynek tantételei eo ipso szükségképpen írják ezt elő*”. „*Ami eddig történt csupán a gazdasági helyzet következménye volt, de nem volt céltudatos cselekvés.*”²⁷ (Sic!) A megoldás két kulcsmomentuma szerinte a cigányok közegészségügyi helyzetének javítása, és a „*szociális szanálás*”, amiben a hatóságoknak és

²⁵ Vö. Nagy 2009: 128.

²⁶ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

²⁷ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

a pedagógusoknak van főleg feladata. „A megoldás a helyi adottságok szerint más és más, éppen ezért minden egyes telep pontos helyi tanulmányozást kíván.”²⁸

Az általános szempontok:

1. A megoldás nem lehet imperatív, a ránevelés lehet megfelelő, amely tekintettel van a cigányok tradicionális tulajdonságaira, évezredek karakterére.
2. Meg kell őket győzni, hogy jót akarnak nekik. Nem tehetnek róla, de „alaptermészetük a gyanakvás”.
3. Be kell nekik bizonyítani, hogy anyagi hasznuk lesz.
4. Tisztelni és növelni kell emberi önérzetüket.

Gyakorlati szempontból házhely és 1 hold háztáji juttatását tartja fontosnak. Itt is megfogalmaz bírálatot és ellene mond a megyei tervezeteknek, jelentéseknek, amelyek kikerülték vagy felületesen érintették a földreformot. Ésik így ír: „a legtöbb helyen a 45-ös földosztás, minden erőfeszítésünk ellenére nagyon mostohán bánt el velük, mert azt a minimális házhelyet sem kapták meg, ami nélkül tisztán sem lehet őket tartani”.

A foglalkoztatásról az a véleménye, hogy legyen sokágú és ne kényszerű. Helyi szociális központokban gondolkodott, ahol a cigányok kollektíven dolgoznának egyéni teljesítmény szerinti jutalmazással, s e szövetkezetek mellé iskolát, óvodát és orvosi rendelőt is felállítanának. A foglalkoztatást össze kell kapcsolni a népneveléssel és az egészségügyi gondozással. Itt némileg az 1947–1948-as elképzelésekhez tér vissza.²⁹

Úgy gondolta, hogy azokat, akik már gyárakban dolgoznak, maradhassanak ott, de a családtagjaik itthon vegyenek részt a kollektív foglalkoztatásban. Összességében és alapvetően azonban annak a híve, hogy a cigányok meglévő képességeit, tudását és mesterségeit kell hasznosan kifejleszteni. Ennek területei:

- Sármunka és tégláégetés;
- Gyékény- és vesszőfonás;
- Bizonyos famunkák (fatalak, etetővályúk, fakanalak készítése);
- Bizonyos vasmunkák (tűzhely, vödör, tepsi, edényjavítás);
- Zene (belátva, hogy már nem ad állandó megélhetést).

²⁸ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

²⁹ Vö. Bársony, 2008., Nagy 2009.

Ésik a sármunka és a tégláégetés technikai előnyeit ecsetelte, Kiss Imre pedig megemlítette, hogy megnőtt falun a házépítések száma.³⁰ Tegyük hozzá, hogy az '53-as változások hatására a beszolgáltatási terhek alól mentesülő parasztok kedvezőbb anyagi helyzetbe kerültek, s ez alapvetően meghatározta a cigányok megélhetési lehetőségeit. A hétköznapi élet realitásai nem engedelmeskedtek a modernizációs ideológiának, a cigányok ekkoriban főleg vályogot vetettek, hiába szorgalmazta a megyei VB fentebb említett határozata a tégláégetést.

Kiss Imre és Ésik Károly tanulmányai után, de még az 1955. februári VB-ülés előtt készült, feltehetően a Szociálpolitikai Csoportban, az az agyonjavított, áthúzásokkal teletűzdelt, keltezés és aláírás nélküli, titkosan kezelt jelentés, amely példázza a politikai tendenciózus-ságot és mutatja az ideológiagyártás módszereit is. A történeti bevezető után a cigányok csoportjairól szól egy rész, átvéve (de nem megemlítve) Ésik felosztását.³¹ Tőle és Kiss Imrétől is szó szerinti mondatok vannak beépítve a szövegbe, a kritikát megfogalmazó szövegeket viszont kihagyták, illetve azzal ellentétesen fogalmaztak. A jelentésben arról beszélnek, hogy a felszabadulás után a cigányok szociális, egészségügyi, kulturális helyzetének megjavítására irányuló intézkedések egész sorozata indult meg. (Ésik nem volt ennyire elégedett).

A földreformról és annak hatásáról Ésikkel teljesen ellentétesen szól a jelentés: „... a hatósági intézkedések megkezdődtek a földosztás során, amikor több községben az arra érdemes cigányok közül többen házhelyhez, sőt két-három hold szántóföldhöz is lettek juttatva. Így pl. Eperjeske községben több cigánycsalád részére lett szántóföld juttatva. Már a házhelyosztás során is arra törekedtek, hogy a cigányságot ne szorítsák ki a falu végére, illetve a házhelyek végére, hanem a többi házhelyek között szóróványosan nyertek elhelyezést. A házhelyhez való juttatás után a családok igyekeztek rendes kis lakóházat felépíteni, s hogy lakóházat felépíthesse, önkéntesen is igyekezett ipari munkába elhelyezkedni. Az ipari munkába való elhelyezkedést a hatóság is nagymértékben elősegítette a toborzásokkal. A munkába való felszívódásuk nemcsak az ipar felől indult meg, hanem megindult a mezőgazdaság felől is...természetesen nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben az kívánatos lett volna. A munkába való elhelyezkedések

³⁰ „Hozzászólás a cigánykérdés rendezéséhez” c. kéziratában. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³¹ Ez az eljárás pontatlanságokhoz és ellentmondásokhoz vezetett, mert a Kántorjánosiban jellemző állapotot általánosították az egész megyére.

során [régí alaptermészetük továbbra is kiütközött]³², mert a munkahelyet igen gyakran változtatták, sőt igen gyakori volt azoknak a száma is, akik a munkába eltöltött rövid idő után a munkahelyet önkényesen elhagyták.³³

Az 1951-es felmérésre hivatkozva a megye cigány népességének akkori számát 17721 főben adták meg, az aktuális (1954. évi) népességszámot pedig 18 ezerre becsülték. A munkaképesek számát 9360 főre, a munkában állókét 8210 főre, ennek alapján a foglalkoztatottságot 85%-ra (egész pontosan 87%-ra) tették.³⁴ Beszámolták azokat is, akik egyéni gazdánál napszámban dolgoztak, valamint azokat, akik vályogot vetettek, vagyis a nem rendszeres munkavégzéseket is. A vályogvetés fellendülését ebben a jelentésben is a magánépítkezések fellendülésével hozzák összefüggésbe.

Az 1951 után létrejött tömörülésekről is áttekintést adtak:³⁵

Tiszalök: 1952-ben tömörülés jött létre a téglaegetésre, de nem járt sikerrel. Kiégettek 10 ezer téglát, de folyamatosan különféle igényekkel álltak elő a cigányok (legyen rádió, közös konyha, nagyobb összegű előlegek), ráadásul a téglá mintegy 40–50%-ban rossz minőségű volt, és a Tatarozó Vállalat nem vette át, illetve nem volt hajlandó tovább biztosítani a nyersanyagot sem. Végül a szövetkezet nem bizonyult életképesnek.

A *csengeri járásban* 9 téglaegető tömörülés működött. A termelőszövetkezetek számára állították elő a téglát. Itt életképes volt a kollektív munka.

A *nyíregyházi Háziipari Szövetkezetnél* is működőképesnek bizonyult a 10 fős teknővájó, *Tiszadadán* pedig a kosárfonó részleg.

Mátészalkán 1952-ben háromhetes háziipari tanfolyamot szerveztek, kosárfonás, tengericsuhé- és gyékényfonás. A három hét alatt a nyersanyagot és a résztvevők étkeztetését a megye biztosította. Amikor erre

³² Ezeket a szavakat pirossal kihúzták. Feltehetően a csoportvezető vagy az osztályvezető.

³³ Idézet a jelentésből. A jelentés cím nélküli, nem iktatott fogalmazvány. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³⁴ Uo. Nem egyértelmű, hogy a számításokat milyen adatok alapján végezték. Az iratok között található 1951. évi táblázatos kimutatás szerint az akkor telepeken élő népesség 17563 fő. 1954-ben ennél 158 fővel többet mondanak. 1951-ben a rendes kereső foglalkozásúak száma 2995 fő, férfiak és nők együtt. A munkabíró, de rendes foglalkozással nem rendelkezők száma pedig 6097 fő (3005 férfi, 3095 nő). Mindösszesen a munkaképesek száma 9092 fő. Vagyis a foglalkoztatottság akkor 33%-os volt. Ha az 1954. évi adatok helytállóak, akkor a munkában állók száma három év alatt 5215 fővel, azaz 54%-kal nőtt.

³⁵ Uo.

már nem volt lehetőség a hitelkeret kimerülése miatt, a résztvevőknek csekély hozzájárulást kellett volna fizetni, de nem voltak hajlandók. A kereseti lehetőségek egyébként is rosszabbak voltak, mint az iparvidéken, a cigányok elmentek oda. Végül a szövetkezetet nem tudták megalakítani.

Egy másik, szintén titkos, az előzőt felhasználó, aláírás és pontos keltezés nélküli jelentés, ami ugyancsak az 1955. február 22-i VB-ülés anyagához tartozik, bővebb.³⁶ A foglalkoztatottság kapcsán kitér néhány kényesebb kérdésre is.

Sok esetben nem sikerült elérni, hogy a cigányok megmaradjanak munkahelyeiken. Ugyanakkor kifejezetten jó munkaeelő is volt köztük, pl. az ópályi Patály Zsigmond sztahanovista oklevelet kapott. 1951 óta jelentős eredményeket sikerült elérni a foglalkoztatás terén, de a 100%-os elhelyezést és munkahelyen maradáást nem – mondja a jelentés írója, és magyarázatot is ad:

„A cigányságnak az ipari munkába való bekapcsolódása folyamatosan halad, de nem olyan mértékben, mint ahogy ez az 1951. és 52-es években történt.³⁷ Ennek oka részben abban is keresendő, hogy a beindított lendületes munkába való hatósági állítás és a munkában való megmaradás hatósági ellenőrzésében fokozatos lanyhulás állott be. Megfelelő ellenőrzést nem gyakoroltunk és nem is szorgalmaztuk azt olyan mértékben mint ahogy az kívánatos lett volna. A cigányságnak a munkahely elhagyásával követett magatartása a vállalatokat is elriasztotta, a cigányság felfogadásától és munkába állításától, de a Munkaeelő Tartalékok Hivatala sem fektetett olyan nagy súlyt a cigányság fokozatos munkába állítására és a munkahelyen való megtartására.”³⁸

A jelentés foglalkozik az írástudatlansággal, iskolázottsággal és az életkörülményekkel is. A legrosszabb helyzetben az Ópályiban, Jándon és Gulácson nyomortanyákon élő cigányok voltak. Nyomorúságos kicsi kunyhókban három generáció is lakott összezsúfolva. A vizet egy másfél méteres gödörből vették, a víz fertőzött volt. A pozitív példa Ökörítőfülpös, különösen pedig Eperjeske és Tiszabездéd. A cigányok nagy része itt bent lakott a faluban rendes házakban. A földosztáskor nem csak házhelyet, hanem mezőgazdasági ingatlant is kaptak. Az írástudatlanság itt szórványos volt, főként csak a legidősebbeknél fordult elő, a gyermekek

³⁶ Ez a jelentés is cím nélküli, nem iktatott fogalmazvány. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³⁷ Az akkoriban nagy ipari beruházásokhoz toborzott munkaeelő számáról még nem találtam adatokat.

³⁸ Uo. idézet a jelentésből.

rendesen jártak iskolába. A cigányok helyzetét kedvezően befolyásolta az is, hogy mindkét faluból a záhonyi vasútépítkezésnél helyezkedtek el.

Ez a jelentés a foglalkoztatással kapcsolatban az alábbi határozati javaslatokat ajánlotta az 1955 februárjában tartandó VB-ülésre:³⁹

Utasítsák a községi tanácsokat, hogy szorgalmazzák a cigányoknak a mezőgazdaságban való elhelyezkedését, és kísérik figyelemmel, hogy ott is maradjanak. „...*az egyes munkacsoportokba ne tömegesen, hanem szét-szórta kerüljenek be, mert a többi munkások munkavégzése jó nevelő hatást vált ki a munkacsoportba bekerült cigánymunkásból*”.

A Megyei Tanács Munkaerőgazdálkodási Osztályának általában írják elő, hogy szorgalmazzák a cigányok munkába állítását, és a községi tanácsokon kövessék is nyomon.

A helyi hatóságoknak előírják, hogy az iparendély nélküli házalást, amely „*az utóbbi időben igen jelentős mértékben kezd elszaporodni*”, minden eszközzel akadályozzák meg.

Az 1954. évi elgondolások egyik legfontosabb mozzanata, hogy ettől kezdve a megyei foglalkoztatás-politikában folyamatosan jelen van az, amit napjainkban integrált foglalkoztatásnak nevezünk. Képlékeny formában már 1951-ben felvetődött, de egyértelműen az említett, 1954-es második jelentésben fogalmazódott meg.

Az 1954-es jelentésben leírt határozati javaslatok kerültek bele abba a már hivatalos formátumú, nem titkos jelentésbe és határozati javaslatba, amit Moskovitz Károly megyei főorvos 1955. január 28-án készített, közvetlenül a február 8-án tartott VB-ülés előtt.⁴⁰ Ebben már konkrét határidők és felelősök vannak megjelölve, az akkor szokásos módon. Moskovitz beépítette az 1954. évi fogalmazványok némely részeit. A jelentést ő is történeti adatokkal és a cigány csoportok leírásával kezdte, majd az 1951-es adatokkal, a földreformmal és a szövetkezeti próbálkozások leírásával folytatta.

Moskovitznál az 1954-es előkészítő munkában keletkezett elképzelésekhez képest új mozzanat az ideológia felerősödése. A korábbiaknál is erőteljesebben a felszabadulás előtti társadalmat tartja felelősnek a cigányok 1950-es évekbeli helyzetéért, amely magatartásával a cigányságot „*kényszerítette arra, hogy tunyaságban éljen, s létfenntartásához szükséges dolgokat lopással szerezze meg*”. „*A cigányságban ez a kezelési mód, még inkább mélyítette*

³⁹ Uo.

⁴⁰ SZSZBML. XXIII. 2. 05–2/1955. Tük.

*az alsóbbrendű tudatot, s a munkavállalástól nemcsak a tunyaság tartotta vissza, hanem az is, hogy bele lett nevelve az a tudat, hogy más munkára nem alkalmas, mint emésztőgödör tisztítás, vályogvetés, vagy sármunka végzésére.*⁴¹

Külön szól a Záhony környéki települések cigányságáról hasonlóan az 1954-es fogalmazványok készítőihez, de ő a cigányok ottani helyzetének bemutatását arra is felhasználja, hogy kitérjen a mezőgazdasági és ipari munkavállalás jelentőségének mérlegelésére. Ellentmond annak a nézetnek, hogy a cigányok a mezőgazdaságban szeretnek dolgozni. Ezek a cigányok (mármint a Záhony környékiek) csaknem teljesen részt vettek a záhonyi állomásnál folyó építkezésekben, jó jövedelemre tettek szert és házat építettek. Ennek kapcsán mondja, hogy a cigányság inkább az ipari munka felé orientálódott, igyekeztek a mezőgazdasági munkától elszakadni, „*természetüknél fogva is a fizikailag könnyebb munkát jelentő iparban igyekeztek elhelyezkedni*”. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a mezőgazdasági munkaerőhiányra és az ő tervezetében is az a járási tanácsoknak szóló utasítás hangsúlyos, hogy szorgalmazzák a cigányok mezőgazdasági munkavállalását.

Máshol nem szereplő, Moskovitz által leírt adat, hogy a cigány nők közül igyekeznek ipari munkában elhelyezkedni azok a fiatalok, akik „*léha, házasságunkívüli életközösségben élnek*”. Az ő munkába állásuk következményének tartja azt, hogy sok cigány gyereket kértek maguk a cigányok állami gondozásba venni. 1954 előtt az állami gondozásba kerülő gyerekek mintegy 40–50%-a cigány volt – írja a beszámolójában.⁴²

A határozati javaslatban a helyi hatóságok rovására írja, hogy nem szorgalmazták a munkahelyüket elhagyó cigányok visszatérését, és azt is, hogy nem találták meg a módot, amivel elháríthatták volna a tömörülések létrejöttének akadályait. A három preferált terület ezúttal is a munkába állítás, a lakáshelyzet javítása és az iskoláztatás. Egyebekben megismétli az 1954-es javaslatokat (a munkahelyek elhagyásával, a házalással kapcsolatban).

1955. február 8-án, a cigányok helyzetét tárgyaló megyei VB-ülésen Gaál Ibolya tartotta az előterjesztést. Ennek konkrét szövegét nem jegyezték le, de a VB-ülés jegyzőkönyvéből tudható,⁴³ hogy bírálták, mert túlságosan tudományos és történelmi alapon foglalkozott a cigá-

⁴¹ Uo. Idézet Moskovitz 1955. január 28-án kelt jelentéséből.

⁴² Vö. Gaál 2007: 44.

⁴³ A VB-ülés jegyzőkönyve, 7. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 12/1955. 05–2/3/1955. Tük.

nyokkal.⁴⁴ Beszámolóját kiegészítve azt javasolta, alakítsanak üstfoltozó szövetkezetet vagy hasonlót, amibe a cigányokat is bevonnák.

A hozzászólásokban a jelenlévők felületes reflexiókat fogalmaztak meg, részben megismételve olyan megállapításokat, amiket a Megyei Tanács munkatársai az előkészítések során már leírtak (ebben a magyarországi mentalitásra, és a nem csupán cigánypolitikára jellemző munkahelyi gyakorlatot ismerhetünk fel): sok cigányt bevontak az iparba, de még nagy a vándorlás; korlátozzák a vándoripar kiadását; a földosztásnál nem úgy bántak a cigányokkal, ahogy kellett volna; a szociálpolitikai csoport hívja meg az ország más megyéiből a kiváló cigány dolgozókat, akik mondják el, hogyan javultak meg az életkörülményeik. Ez utóbbi napjainkig is a cigánypolitika tipikus látszatépítő eleme.

A meghívottak között volt egy Rézműves Gyula nevű cigányvajda is (a jegyzőkönyv nem mondja, melyik településről), ő is felhozta, hogy a cigányok a földosztásnál hátrányt szenvedtek, a tanácsok nem úgy bántak velük, mint a többi emberrel; a lopások és a házalás úgy szüntethető meg, ha a cigányok is rendelkeznek egy kis földterülettel, és ne legyenek ráutalva, hogy mástól lopjanak.⁴⁵

A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese, Molnár Jenő a cigánykérdést a megye legnagyobb problémájának nevezte. Javasolta egy, a cigánykérdéssel foglalkozó állandó bizottság létrehozását. Továbbá, hogy a fiatal cigány tehetségek képzésére rendezzenek be egy kastélyt, ahol legalább 50 ember zenei képzése történne. (Ez is egyik megmosolyogtató, tipikus mozzanata a korszaknak és a későbbi cigánypolitikának is, amikor valamely vezető a cigányok nagy barátjának és problémáik átérzőjének tünteti fel magát, és látszólag elsőrangú, a megoldás biztos, közelebről nézve valójában átgondolatlan ötletével állva elő.) Jelenlegi ismereteim szerint ekkor vetődött fel Magyarországon első ízben annak gondolata, az országos politikát ezen a téren is megelőzve, amit később cigányügyi koordinációs bizottságnak neveztek.

Végül a Megyei Tanács Egészségügyi Osztályát utasították a következő VB-ülésig a határozati javaslatok átdolgozására és a most elhangzottakkal történő kiegészítésére.

⁴⁴ Jellemző adalék a korszak tudományellenességéhez, hogy Ésik Károly tanulmányából, mint tiltott tudományra utaló kifejezést, piros ceruzával kihúzták a „sociológiai szempontból” kifejezést.

⁴⁵ Uo. A VB-ülés jegyzőkönyve, 9. oldal.

Moskovitz 1955. február 18-án átírta a cigányokról szóló beszámolót és újabb határozati javaslatot fogalmazott meg, ezúttal a február 22-én sorra kerülő VB-ülésre.⁴⁶ Kihagyta a történeti részt, a cigányok csoportjainak részletezését. A tömörülések szorgalmazása kapott nagyobb hangsúlyt, a munkaügyben kiemelte az 1951–1952. évi eredményeket és az utána következő megtorpanást. Ennek okát abban látta, hogy a cigányok elszerződtetésével nem foglalkoztak szívesen a járási tanácsok, miután a cigányok a felvett munkabérelőlegek visszafizetése és a munkaruhák visszaadása nélkül elhagyták munkahelyeiket.

A határozati javaslatokban a munkahelyen való megmaradásra, a tömörülésre vonatkozó részek maradtak meg, a házalás, vándoripar stb. nem került be semmilyen módon.

Amikor 1955. február 22-én a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága visszatért a cigányok helyzetének tárgyalására, a megyei vezetőknek tisztában kellett lenniük azokkal az ellentmondásokkal, amelyek a gazdasági modernizáció és a cigányság érdekei között feszültek, ugyanúgy, mint a korszerű mezőgazdaság létrehozásának igénye és a parasztság elvárásai közötti különbségekkel. Látniuk kellett az országos politikában történő átrendeződést is, ami két hónap múlva Nagy Imre és az 1953-as irányvonal visszaszorulásához vezetett. A kommunista eliten belüli feszültségek, érdekellentétek és hatalmi váltások a gazdaságépítő és társadalomszervező elképzelésekben is megmutatkoztak, és a megyei vezetés ezekhez alkalmazkodott. 1955 februárjában ez azt jelentette a cigánypolitikában, hogy köztes, egyensúlyozó megoldásokat kerestek az egységes, uniformizált, illetve a lokális sajátosságokat figyelembe vevő modellek között. A cigányok gazdasági betagozásának konkrét problémájában az ipari és a mezőgazdasági munkavállalás között ingadozott a mérleg nyelve, ami mögött ott húzódott Szabolcs-Szatmár alapvetően mezőgazdasági arcúlatá és az országos iparosító politika újbóli felerősödése közötti feszültség.

Az újabb VB-határozatban megállapították, hogy az előző tíz évben a „*cigányság életkörülményei lényegesen megváltoztak*” a megyében.⁴⁷ Majd felsorolták, hogy a hatóságok nem figyeltek kellőképpen a házhelyjuttatásra, az írástudatlanság felszámolására, a munkahelyüket önkényesen elhagyókra, a korábbi határozatokat nem hajtották megfelelően végre. A foglalkoztatásban azt szorgalmazták, hogy a helyi adottságokra tekin-

⁴⁶ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

⁴⁷ A VB-ülés jegyzőkönyve, 2. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 15/1955. 05–3/1/1955. Tük. A jegyzőkönyv kivonata SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

tettel a cigányság az iparban, a mezőgazdaságban és „hajlamának megfelelő más munkaterületeken” dolgozhasson. Az ipari vállalatok és az állami gazdaságok felé való toborzást ismét preferálták (ez a munkaerőgazdálkodási osztály hatáskörébe tartozott), és továbbra is fontosnak tekintették a szövetkezetek létrehozását (ez az ipari osztály feladata volt). A munkahelyüket önkényesen elhagyókkal szembeni szigor enyhült, a községi tanácsokra és a tömegszervezetekre hárították ezt a problémát, mondván, a cigányságot „*meg kell győzni arról, hogy munkáját tovább végezze*” (azaz térjenek vissza munkahelyeikre).⁴⁸

Ezzel a határozattal a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a cigányok nagyüzemi foglalkoztatása mellett tört lándzsát, a kismesterségeknek (amelyek között már csekély jelentőséget kaptak a cigányok hagyományos foglalkozásai) pedig a szövetkezeti, azaz a hagyományosnál szintén kisebb függetlenséget nyújtó, a proletarizálódás irányába ható keretek között kellett volna működni. A parasztság és a cigányság szimbiotikus viszonyán alapuló gazdasági modellnek még a gondolatával is leszámoltak, belátták a történelem kérérlhetetlenségének realitását, ám a köztes megoldás jegyében a cigányok foglalkoztatásának kérdését egyúttal ki is szakították a falvak életének hétköznapi realitásaiból, és az 1954-ben több oldalról felvetett, a közösségeken belüli hierarchiára, szokásokra, mentalitásra vonatkozó specifikus megfontolásokat figyelmen kívül hagyták, a cigány népességet továbbra is differenciálatlan, homogén tömegként kezelték.

Néhány hónappal később, amikor a Megyei Tanács felszólítására a meghosszabbított határidőt is túllépve a járási tanácsok 1955. július közepén beszámoltak a februári határozatok végrehajtásáról,⁴⁹ ha ellentmondásosan és mismásolva is, előtűntek a megyei politika és a lokális feltételek közötti disszonanciák.⁵⁰

⁴⁸ Uo. A VB-ülés jegyzőkönyve, 3. oldal.

⁴⁹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–21/1955., 13–62/1955., 272/1955., 11–5/1955., 9–20/1955., 11–12/1955., 115–3/3/1955., 13–71/1/1955., 8–12/1955. sz. iratok. A jelentéseket a járási tanácsok fondjaiból emelték ki. A vásárosnaményi járásból a községi jelentések is megvannak, SZSZBML. XXIII. 431. 1. doboz, 802. csomó, Nro. 43.

⁵⁰ A jelentéseket megadott szempontok szerint kellett megtenni. A megye az analfabéta tanfolyamokról, a cigány gyermekek segítéséről és a családok patronálásáról, a házhelyhez juttatásról és a házépítésekről, valamint a munkahelyüket elhagyó cigányok meggyőzésének eredményességéről várt tájékoztatást.

A mátészalkai járásban a jelentős időpontjáig 74 cigány ment haza a lakóhelyétől távol levő munkahelyéről. Velük a községi tanácson elbeszélgettek, de nem akartak visszamenni addig, amíg a nyári időszakban lehetőség volt a sármunkára.

A fehérgyarmati járásban a cigányok „*termelő munkába való beállítása is mondhatni halad*”, de még „*igen sok közöttük a munkakerülő*”. Nagyarban négy, Kérsemjénben három, Milotán kettő, Botpaládon egy, Jánkmajtison szintén egy cigány család tagja a tsz-nek. Az építőiparba toborzott, a vállalatokhoz elutaztatott cigányok nagyobb részben néhány napon belül „*önkéntesen otthagyták helyüket ... az is előfordult, hogy az éjszákára kiadott takarót reggelre ellopták*”. Az ilyen esetek miatt a vállalatok nem vesznek fel cigányokat. Mindezek ellenére továbbra is toboroznak cigányokat vállalatokhoz és állami gazdaságokhoz. Fehérgyarmaton ekkor éppen 8–10 cigány a kultúrház építésénél dolgozott.

A csengeri járásból az iparban és bányákban 80 fő dolgozott. Mezőhegyesre 110 fő szerződött le állandó munkára. A tsz-ben rendszeresen dolgozott a cigány családok mintegy fele Császlón, Komlódtótfaluban, Szamostatárfalván, Szamosangyaloson. Nagyécén minden munkaképes cigány az állami gazdaságban dolgozott. A rendszeresen dolgozókon a családfőket értették, a gond a családtagok munkába állításával volt, ők nem szívesen vállalkoztak a vályogvetésen, sármunkán kívül más munkára. Porcsalmán és Csegöldön sikerült a munkahelyüket otthagyo, szerződött cigány munkásokat „*különböző módszerrel*” rávenni, hogy visszatérjenek a munkahelyükre. A személyigazolvány kiadásának állandó munkavállaláshoz kötése pozitív hatással volt.

A vásárosnaményi járás jelentése munkavállalásról nem közöl érdemi adatokat, inkább a közigazgatási mentalitást világítja meg az, amit erről írnak: „*A helyi tanácsok, valamint a tömegszervezetek munkahelyüket elhagyó cigányokkal nem sokat foglalkoztak, ez a feladat inkább a járási munkaerőgazdálkodási csoportra hárul, amelyik több esetben ért el eredményt, így a munkájukat otthagyo cigányokból jó párat vissza toborzott, illetve vissza közvetített.*”⁵¹

A nagykállói járásban többször előfordult, hogy a cigányok munkahelyüket elhagyták, vagyis hazajöttek a lakóhelyüktől távol levő munkahelyükről. Velük elbeszélgettek, de nagyobb gondot jelentett, hogy a vállalatok nem szívesen vettek fel cigány munkásokat. „*Előfordul olyan eset is, hogy a cigányok közül többen szeretnének menni bányákba vagy a Lenin Kohászati*

⁵¹ XXIII. 23. b. 2. doboz. 11–5/1955. sz.

Művekbe azonban erre a munkahelyre a cigányokat nem lehet toborozni, mivel nem veszik fel csak az építőiparba. Járásunk területén igen sok cigány van akik naplopásból, csavargásból, házalásból [élnek] /különösen a női cigányok/ ezeknél gyakran előfordul az, hogy amit a szemük meglát a kezük nem hagyja ott.”⁵²

A kisvárdai járás jelentésében Ajak, Pátroha és Tiszamogyorós községeket említik, ahonnan a cigányok visszatértek munkahelyükre.

A baktalórántházi járás jelentése szerint „Ófehértó és Baktalórántháza községben a szülők megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy a községben sok a munkakerülő, dologtalan, rossz erkölcsű és viselkedésű cigány, akik lopásból tartják fent magukat, gyermekeiket pedig iskolába járatás helyett koldulni küldik.”⁵³ Ezekben a községekben az embereknek ellenszenvesek a cigányok, s úgy gondolják, hogy nem érdemlik meg a segítséget. „Fokozza a szülők részéről Baktalórántháza községben az ellenszenvet az a körülmény is, hogy a lopáson rajtaért cigány tanulókat a rendőrség büntetlenül hagyta, így továbbra is folytathatják bűnös cselekedeteiket.”⁵⁴ A Megyei Tanács VB-határozatának végrehajtása ott lehetséges, ahol „rendes, becsületes munkás cigány családok laknak”. Az emberek tiltakoznak az ellen, „hogy a munkakerülő, rossz erkölcsű, tisztátalan cigányokat a végrehajtóbizottság becsületes emberek közé helyezze”.⁵⁵ A munkahelyüket elhagyó cigányokkal Nyírmada, Pusztadobos, Baktalórántháza községekben foglalkoztak eredményesen. Petneházán minden cigány férfi munkába lett állítva. Ebben a jelentésben emelik ki először külön Laskodot, ahol 6 cigány család élt, mindegyik a tsz-ben dolgozott, 4–600 öles házhelyeket kaptak, amire házat is építettek. Mindegyik család gyermekei rendszeren jártak iskolába.

A nyírbátori járásban a cigányok nagyobb része munkát vállalt, itt is főleg amióta személyigazolványt csak az kaphatott, aki rendszeresen dolgozott. A munkavállalás fő területei: vályogvetés, tsz, elmennek az iparba. A járási tanács ipari csoportja az üstfoltozó és kosárfonó cigányok szövetkezetbe szervezésén dolgozik a jelentés szerint, „azonban hiba az, hogy a járás területén kevés olyan cigány van, akít be lehetne szervezni, mivel nem foglalkoznak üstfoltozással, vagy kosárfonással”.⁵⁶ Nyírbogáton, Nyírmihálydiban, Kislétán, Máriapócsan és Nyírbátorban a községi népi zenekarokban muzsikáltak cigányok.

⁵² XXIII. 23. b. 2. doboz. 9–20/1955. sz.

⁵³ XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–3/3/1955. sz.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ XXIII. 23. b. 2. doboz. 13–71/1/1955. sz.

A kemecsei járás településein a cigányok nagy része vályogvetéssel foglalkozott, 32 fő dolgozott üzemekben és tsz-ekben rendszeresen. Gondok Nagyhalászbán a Kígyós-telepen voltak, ott a cigányok kupeckedésből, lopásból éltek. Téli foglalkoztatásra Kemecsen 30 cigányt akarnak beszervezni, hogy a helyben kitermelt gyékényt a nyíregyházi Háziipari Szövetkezetnek feldolgozzák.

A járási jelentéseket Moskovitz Károly összegezte 1955. augusztus 4-én. A helyi tapasztalatokra hivatkozva ismét hangot adott annak, hogy a cigányok munkába állítása mezőgazdasági vonalon jobban lehetséges, mert az iparba és a bányászatba a munkaerőgazdálkodási osztály ki sem közvetíti őket, „mert a munkahelyek igen gyakori elhagyásával sok kellemetlenséget és kárt okoztak az egyes vállalatoknak”.⁵⁷ Azzal, hogy a csengeri járásból miért lehetett sikeres a kiközvetítés, nem foglalkozott. A mezőhegyesi állami gazdasághoz leszerződött cigányokról viszont több információt közöl, mint a járási jelentés. 1955 januárjában a mezőhegyesi állami gazdaság munkaszerződést kötött Andrási Dezső és 39 társa győrtelki cigányokkal, 1955. április 15-e és november 15-e közötti munkavégzésre. Amikor jelentkeztek a munkafelvételre, útiköltséget adtak nekik és hazaküldték őket azzal az indokkal, hogy az időszakos munkához közben már biztosították a munkaerőt.⁵⁸

Moskovitz Laskodról megismételte a járási jelentésben írtakat, és ettől kezdve ez a falu lett a cigányok tsz-be szervezésének megyei etalonja. De a szövetkezetek szervezésében kénytelen volt leírni, nem először és nem is utoljára, hogy „*nagyobb haladás nem történt*”.

Moskovitz a koldulás kérdésével is foglalkozott, ami a korábban mutatkozó átmeneti javulást követően most újra nagy gondot okozott, a cigányok esetében főként a nagykállói járásban. Negyedévente 30 ezer Ft-ot költött az egészségügyi osztály azoknak a támogatására, akik testi vagy szellemi fogyatékoság miatt nem tudtak munkát vállalni, szociális otthonban pedig „*családi körülményeik mellett*” nem lehetett őket elhelyezni. A koldusügy megoldatlansága miatt ezt a kiadást nem lehetett csökkenteni.

⁵⁷ XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–1/7–1955. sz.

⁵⁸ A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB beperelte az állami gazdaságot, a periratokat még nem találtam meg.

Országos és helyi politika (1955–1956)

1955 folyamán a szabolcs-szatmári törekvések iránt az Egészségügyi Minisztérium részéről is érdeklődés mutatkozott.⁵⁹ Ez a tárca figyelt ekkor a kormányzatban leginkább a cigányok helyzetére. Az Egészségügyi Minisztériumban ebben az évben a cigányok egészségügyi és szociális helyzetének megjavítására országos tervezetet dolgoztak ki,⁶⁰ amibe a cigánypolitikában legaktívabb Szabolcs-Szatmár is bekapcsolódott. Nem tudjuk pontosan, hogy a minisztériumban formálódó elképzeléseknek, és ezen keresztül a szabolcsi tapasztalatoknak volt-e valamilyen előkészítő szerepe vagy bármilyen hatása abban, hogy 1955. december 29-én az MDP Politikai Bizottságában felvetődött a cigánykérdés tárgyalásának igénye. Különösen furcsa, hogy a szabolcsi levéltári iratokban még nyomát sem találtam annak a bizottságnak, amit az MDP Adminisztratív Osztálya és a Kulturális Osztálya Szabolcs-Szatmárba kiküldött.⁶¹ Az MDP említett osztályai a megyéktől is vártak jelentéseket, a megyei iratokban ennek sem bukkantam még a nyomára, ám bizonyos, hogy Szabolcs-Szatmárban készült jelentés az Adminisztratív Osztály számára, mert annak cigányügyi dokumentumai tartalmazznak szabolcsi adatokat, és az 1956 áprilisára elkészült tervezetében is olvasható szabolcsi hivatkozás.⁶²

A szabolcsi megyei törekvések és a cigányügy országos pártpolitikai szinten történt megjelenése között más vonalon is indirekt kapcsolatok mutathatók ki, illetve feltételezhetőek. Az egyik szál az lehetett, amikor Gaál Ibolyát az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztályáról felkérték 1955. november 28-án, hogy írjon tanulmányt a Szociálpolitikai Értesítőbe, amely korábban már két ízben is foglalkozott a cigánysággal. A tanulmány kézírata a megyei vezetők többszörös kontrollja alatt

⁵⁹ Az 1954 nyara és 1955 február között keletkezett, már hivatkozott jelentések többször utalnak erre, s ezt bizonyítja Gaál Ibolya tanulmány írására történt felkérése a minisztérium részéről 1955. novemberben.

⁶⁰ Sággy 1996: 19.

⁶¹ Feitl 2008: 259. Másik két bizottságot Baranyába és Borsodba küldtek ki. Meg kell említenem, hogy 1947-ben már történt hasonló, akkor a Népjóléti Minisztérium Baranyába, Borsodba és Szatmár-Beregbe küldött ki egy szakmai bizottságot, a Teleki Pál Tudományos Intézet és a Néptudományi Intézet munkatársainak részvételével. Vö. Nagy 2009: 125.

⁶² Feitl 2008: 4., 11.

1955. december 14-én készült el.⁶³ Gaál Ibolyának végre lehetősége nyílt, hogy összefoglalja azokat a történeti, néprajzi és (mai szóval) szociológiai eredményeket, amelyeknek a létrejöttéért annyit fáradozott, ám mindez a megyei vezetőköt egyáltalán nem érdekelte.

A népszerűségről, a foglalkoztatásról és a megyei politikáról a korábban megismert jelentések adatait foglalta össze, csupán annyi a különbség, hogy most konkrétan kimondja: a tsz-tagok idegenkednek a cigányoktól. Érdekesebbek az 1954-es tanulmányok felhasználásával megfogalmazott néprajzi jellegű felvetései, amelyekkel a cigányok munkakultúráját igyekezett értelmezni. Általánosságban a cigányok munkához való viszonyát így jellemezte: *„Jellemző foglalkozásukra az, hogy inkább olyan munkát szeretnek vállalni, amely nem igényel egy helyben való foglalkozást. Kedvelik a gyakori munkahely változtatást s az ezzel járó vándorlást”*.⁶⁴ Az 1945 utáni változásoknál a munkához való viszonyt aktualizáltan, a lehetőségek és a mentalitás összefüggésében vetette fel: *„Ugyanis a cigányoknak a mentalitása az, hogy nagy többségben inkább az ipari munkát kedveli, míg kevesebb része szeret a földműveléssel foglalkozni. Az iparban való elhelyezkedésükre pedig a hatalmas ipari építkezéseknél és az ipar hatalmas fejlődésénél igen nagy lehetőség van.”*⁶⁵

Visszatérve az országos és a megyei politika közötti lehetséges kapcsolatokra, Gaál Ibolya az 1955-ben már Pásztón élő és Balassagyarmaton városi orvosként dolgozó Galambos József egykori szatmár-beregi főorvosról elismerően írt: *„Igen nagy ismerője volt a cigányok helyzetének, s helyzetüknek megjavítását állandóan szorgalmazta, e téren minden megmozdulást és kezdeményezést nagy szeretettel fogad és nagy hozzáértéssel ad segítséget.”*⁶⁶ Valószínűleg az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztályától Gaál Ibolya dolgozata eljutott az MDP Adminisztratív Osztályához,

⁶³ A tanulmánynak több változata van, a kéziratos levéltári példányokat használtam. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. és 12. doboz.

⁶⁴ Uo. A 2. dobozban levő példány alapján. Jelen tanulmányban nem térhetek ki részletesen a gazdasági tevékenységek és a vándorlási formák közötti összefüggésekre. Jeleznem kell azonban, hogy Gaál Ibolyának ez az elképzelése alapvetően téves. Az 1950-es években már alig éltek a megyében vándoriparosok (akiknél a tevékenység és a vándorlás ok-okozati kapcsolata egyáltalán felvethető), az iparvidékekre hetente történő utazás, vagy nagyberuházásokhoz és állami gazdaságokhoz meghatározott időre történő elszegődés pedig nem csak a cigányokra volt jellemző. Továbbá, a lakóhelytől távoli munkavállalás Szabolcsban és Szatmárban a 18. század óta folyamatosan kimutatható.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

és szerepe lehetett abban, hogy Galambos Józsefet⁶⁷ egyéni szakértőként felkérték részvételre abban a munkálatban, melynek eredményeként 1956. április 9-én megszületett a Politikai Bizottság számára a cigánykérdés rendezésének tervezete.⁶⁸

Galambos József és Gaál Ibolya 1956. január 12-én személyesen is találkoztak az Egészségügyi Minisztériumban tartott értekezleten. Január 26-án pedig levelet írt Gaál Ibolyához. Galambos az 1947-ben megfogalmazott elképzeléseinek, és a nyomukban akkor kirajzolódó közigazgatási megoldásoknak a feléledését remélte, némi iróniával és szomorúsággal írta, hogy az 1948-as szatmár-beregi határozatokat a Belügyminisztérium már nem hagyta jóvá, „*minthogy időközben a kérdés politikailag időszerűtlenné és nem kívánatosá vált*”. Az MDP részéről a cigányügy iránt mutatkozó érdeklődésben és a szakértői felkérésében öngigazolást látott: „*Az MDP politikai bizottságának határozata, mely a kérdés megoldását konkrét feladatnak jelölte ki, bizonyítja, hogy nem a Szatmár megyei kísérletek voltak tévesek, hanem az az elgondolás, mely levette ezt a kérdést a napirendről és hosszú évekre elodázta a megoldást.*”⁶⁹

Galambos doktor tervei 1956 elején sem voltak szalonképesek, önmagában 1945 előtti terminológiája, főként pedig genetikai determinizmusa, a cigány gyermekek elhagyottá nyilvánítására és a cigány anyák menhelyi elhelyezésére vonatkozó felvetései miatt.⁷⁰ Megküldte ugyan 1947-ben írt tanulmányát és a szatmár-beregi iratokat Gaál Ibolyának, de a továbbiakban a megyei politika alakítására sem volt semmiféle hatása.

Galambos és Gaál Ibolya személyes találkozása és Galambos levele között, 1956. január 23-án tartotta a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportja Nyíregyházán a megyei cigányankétot. A meghívottak jegyzéke megtalálható az iratok között (köztük cigányok is, főként szatmári településekről), de a rendezvényről készült jegyzőkönyv vagy egyéb dokumentum nem. Érdekes adalék Szalatkay Péter gávai körzeti orvos feljegyzése. Jelen volt az anketon, de nem volt alkalma elmondani gondolatait, ezért „*A cigányság helyzetének*

⁶⁷ Feitl 2008: 259. 7. sz. jegyzetben tévesen írják a nevét Galambos Lajosnak.

⁶⁸ A dokumentumot közli Feitl: 2008. 266–272.

⁶⁹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

⁷⁰ Vö. Bársony 2008., Feitl 2008., Nagy 2009.

megjavítása érdekében tartott ankéhez hozzászólás” címmel lejegyezte azokat és levélben küldte meg Gaál Ibojának.⁷¹

Szalatkay az a tipikus értelmiségi figura volt, aki komolyan vette a problémákat és komolyan gondolta a véleményét, aki a valósággal akart szembenézni és valós cselekvést szorgalmazott látszatok helyett. Túlzónak tartotta a VB-elnökök optimizmusát, az eredmények hangoztatását, mert valójában csak kevés család gondját oldották meg, „*szép számmal vannak a nem emberi körülmények között élő cigányok*”. Szerinte azok találták meg a beilleszkedés útját, akik korábban is rendes munkát végeztek. „*A baj, a nehézség azokkal van, akik kint a falun a muzsikálásból akarják fenntartani magukat és családjukat.*” Kifejtette, hogy milyen változások történtek, a társadalom és az életmód változásával hogyan módosult az ízlés, a szóra-kozás, a rádió hatása, és „*a muzsikus cigányság elvesztette lába alól a talajt*”. A falusi cigány muzsikások nem képezik magukat, pedig hagyományos tudásuk már nem felel meg a változásnak. „*Nem akarják megérteni, hogy amit most nyújtanak, az selejt munka, evvel nem lehet tisztességes megélhetést biztosító jövedelemhez jutni. Ragaszkodnak a mesterségükhöz, megalázzónak tartják azt, hogy a nyomorúságot biztosító ‚művészi’ pályát felcseréljék a tisztességes megélhetést nyújtó ‚melóssággal’. Amellett tökéletesen megőrizték a múlt hagyományait, átvették a régen őket éltető gentri világ összes hibáit, a kártyázást, a semmittevést. Ezeknek az asszonyaik járják a falut és tartják el, ahogy ezt a szamoszáji cigánykikiüldött nagyszerűen jellemezett, kötőjükből a férfiakat.*” „*Ezeknek a munkateljesítménye a dolgozók szempontjából a semmivel egyenlő, adót nem fizetnek, nem vesznek részt az ország építésében, de annál nagyobb a hangjuk, ha alaptalan követeléseiket nem elégítik ki, a legagresszívebb módon lépnek fel.*”⁷² A komoly tudású muzsikusokat Szalatkay szerint szervezetbe kell tömöríteni és csak ezek muzsikálhassanak. A cigányok házhelyhez és otthonhoz juttatását indokoltnak és jogosnak tekintve, ám figyelmeztet a „*többi dolgozó igényére is*”. „*Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy milyen érzéssel fogadja majd az a dolgozó, az a Tsz tag, aki éveken keresztül szorgalmasan dolgozott, takarékoskodott, hogy felépíthesse szerény kis falusi otthonát, ha azt fogja látni, hogy a produktív munkát nem végző cigányság állami segítséget kap lakásépítéshez, pusztán csak azért, mert ő cigány.*”⁷³ Javaslat: építési segélyt (szigorúan természetben)

⁷¹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz. Iktatott levél: Körzeti orvos Gáva 8314–19/1956.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

csak az kapjon, aki az új rendelet szerint jogosult a 75%-os táppénzre (két év munkaviszony, egy év szakszervezeti tagság).

A Politikai Bizottság számára készült, fentebb említett tervezet és a szabolcsi cigánypolitika között több találkozási pont is felfedezhető. Az Adminisztratív Bizottság előterjesztésében felbukkannak olyan elemek, amelyek Szabolcs-Szatmárban már korábban felvetődtek (pl. a koordinációs bizottság). Ugyanakkor az országos koncepció alapján fejleszthető lett volna a cigánykérdés megyei szintű kezelése (a közigazgatás egyes szintjein cigányügyi előadók kijelölése). A végrehajtó hatalomban a cigányügy kormányzati intézésének tervezett országos modellje és a megyei gyakorlat azonos logikán alapult. A kormányzatban a cigánykérdés egyes részterületeit a szakminisztériumokhoz akarták hozzárendelni, miként a Megyei Tanácsnál az egyes osztályokhoz. Az országos tervezet foglalkoztatáspolitikai logikája is egybeesett a már ismertett megyei koncepcióval: a hagyományos mesterségek szövetkezetekbe szervezése (új elem a termékátvétel biztosítása); foglalkoztatás az építőiparban, útépítésben, útfenntartásban, kertészeti és köztisztasági tanácsi vállalatoknál; alkalmazás állami gazdaságokban és erdőgazdaságokban.

Az országos és a megyei koncepciót összehasonlítva térjünk még ki a cigánykérdés értelmezésének két olyan alapvető mozzanatára, amelyek napjaink politikájában és a cigánykutatásokban is lényegesek. Az országos tervezet szemléletében túllépett a megyei politika szűklátókörűségén, és a cigánykérdést olyan társadalmi problémaként írta le, amelynek megoldása időigényes folyamat. Ugyanakkor a cigányok helyzetének értelmezése azonos volt: az MDP Adminisztratív Bizottsága tervezetének kidolgozói is csekély jelentőséget tulajdonítottak a cigányságon belüli differenciáltságnak, jóval erősebbnek tartották viszont a cigányok és nem-cigányok között az életszínvonal-különbségek mentén húzható határvonalat. Az országos tervezet erről így szól: *„Az életmód tekintetében vannak bizonyos különbségek a cigányság rétegei között, azonban még a letelepült és viszonylag fejlettebb életszínvonalú cigányság életkörülményei is alatta maradnak a lakosság átlagos életszínvonalának.”*⁷⁴

Meglehetősen különös az aktuális szakirodalomban napjaink cigány népességét egységesen a „szubtársadalom”, „underclass” fogalma alá soroló szerzőktől olyan megközelítéseket olvasni, amelyek összecsengenek az 1950-es éveknek, a társadalmi szerkezetet és a csoportidentitást

⁷⁴ Feitl 2008: 266.

mesterségesen befolyásolni akaró marxista ideológiájával. Ezzel az ideológiával, tudományos alkalmazásával, vagyis a cigány és nem-cigány népesség említett módon történő szembeállításával nem értek egyet, több okból sem, de most csak egyet kiemelve: az 1950-es évekből nem állnak rendelkezésre adatok, illetve nem történt meg a feltárása, az összehasonlításra alkalmas adatoknak, a kutatásokban pedig nem történtek még erre az időszakra vonatkozó komparatív életmód- és életszínvonal-vizsgálatok. A szabolcsi történeti adatok lehetővé tesznek egy ilyen összehasonlítást, de azt nem végezhetem el ebben a tanulmányban. Az életszínvonal, ha tetszik, a szegénység és a cigány népesség differenciáltságának kérdéséről két példát említek, egyelőre azzal a szándékkal, hogy remélhetőleg mérvadóak lehetnek a további kutatások számára.

A Magyar Szociológiai Társaság 1981. április 23–24-én konferenciát rendezett a hátrányos helyzetű csoportokról. A főreferátumot Huszár István tartotta, és hangsúlyozta, hogy „*a hátrányos helyzet problémáját nem szabad azonosítani a cigányság problémájával*”. A Kemény-féle 1971-es cigányvizsgálatban felmért 320 ezer fősz cigány népességnek 69%-a élt havi 800 forintnál kevesebb jövedelemből, amit 1969-ben a társadalmilag elfogadható minimumként határoztak meg. 1968-ban Magyarországon az össznépeségből 2,5 millió ember élt a 800 forintos határ alatti jövedelemből. Ennek a 2,5 milliós népességnek a hasonló jövedelmi szinten élő cigányok (220 ezer fő) az egytizedét sem tették ki.⁷⁵ A jövőben az ideológiagyártás helyett konkrét válaszokat kell keresnünk arra, hogy a Huszár István által leírt állapothoz képest az 1950-es években mi volt a realitás. Megemlítem még azt is, hogy a II. világháború után olyan mérvű volt a nyomorúság a nem-cigány népesség körében is, különösen a fehérgyarmati járásban a kismányi és kömörői körjegyzőségekben, hogy a járási szociális titkár egyik 1946-os jelentésében nem talált rá megfelelő szavakat: „*Azt a nyomort, szegénységet, ruhátlanságot, ami itt van, leírni nem lehet*”⁷⁶.

A másik példával egy lokális cigány népesség differenciáltságát mutatom be. Hodászról van szó, de előbb röviden érintenem kell annak a megyei felmérésnek a létrejöttét, amelyből az adatok származnak. Ez szigorúan véve kívül esik a most vizsgált időszakra a kronológiai határán, de kétségtelenül az előző évekre is jellemző állapotot mutat.

⁷⁵ Huszár 1981: 94.

⁷⁶ Gaál 2007: 86.

1. kép. Az 1957-es felmérés során Szabolcs-Szatmár megyében ismeretlen helyen készült fénykép egy cigánytelepről.

Forrás: SzSzBML. XXIII. 23. b. 12. doboz.

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke, Feksz István 1957. október 25-én a megye cigány népességének felmérését rendelte el.⁷⁷ A Munkaügyi Minisztérium által néhány hónappal korábban végzetett felmérés az arra beérkezett adatok, vagy bármi hasonló hatása nem fedezhető fel, nem is hivatkoznak ezekre.⁷⁸ Azzal indokolták a felmérést, hogy az eredmények ellenére a cigányok helyzetében nem következett be kellő mértékű „*emelkedés*”, a korábban megkezdett munkának új lendületet kell adni és gyorsítani a cigányok életkörülményeinek javulását. Az első lépés a cigányoknak az eddigiek-nél behatóbb megismerése.

A Megyei Tanácson „*családi lap*” elnevezéssel kérdőívet szerkesztettek, ennek kitöltése volt a felmérés alapja. Minden cigánytelepről külön leírást kellett készíteni (ha egy településen több cigánytelep volt, akkor ezekről is külön-külön). Azokat a cigányokat, akik nem a telepen éltek, hanem a falu lakosai között, jelentős mértékben adaptálódtak, esetleg sértésnek vették, ha a telepiekkel együtt kezelik őket, külön adatlapokon vették fel. A tanácsokhoz külön leiratokat intézett a megyei VB-elnök, amiben részletesen leírták a felmérés végrehajtására vonatkozó

⁷⁷ XXIII. 23. b. 2. doboz. 1091/1957. Eln.

⁷⁸ Vö. Sággy 1996: 22–24., Sággy 2008: 3.

utasításokat. A nyomtatványokat közvetlenül a községi tanácsokhoz küldték. A nyomtatványokat nem lehetett úgy kitölteni, hogy a cigányokat egy helyre összehívják, minden egyes családot fel kellett keresni a lakásán. „Az adatgyűjtést végző igyekezzék a család életkörülményeit, gondolkodás módját teljes mértékben megismerni.” – írták a rendeletben.

A nem a telepen, hanem a község többi lakosai között élő cigány családokat, akik „minden tekintetben igyekeznek rendes életet élni”, nem az otthonukban kellett felkeresni, hanem „egyéb úton” beszerezni az adataikat. Rövid ismertetést kellett adni arról, hogy mi tette lehetővé a kiemelkedésüket. Nem lehetett viszont összemosni őket azokkal, akik házhelyet kaptak, nem laktak a telepen, de „régi szokásaikat nagy részben megtartották és a környezethez való átalakulásuk még csak kisebb mértéket ért el”.⁷⁹ Utóbbiakról ki kellett állítani a családi lapokat, felkeresve őket az otthonaikban.

A hodászi cigányok felmérését 1957. november 25-én végezték el. A felmérés négy részből áll: a telepi cigányokról felvett családi lapokból, „a falu lakosságához hasonló életmódot folytató” cigányok külön adatlapjaiból, a telepleírásokból, és a községi tanács jelentéséből. A településen való térbeli elhelyezkedésük szempontjából két csoportjuk különült el: a faluban bent élők és a telepiek.⁸⁰

A faluban élők egyik rétegét azok alkották, akik „teljesen kiemelkedtek a cigány életformából”. Csupán bőrszínük árulta el cigány származásukat (arra, hogy oláh vagy magyar cigányok, ki sem tértek), ami viszont annyira egyértelmű volt, hogy a jelentésben pontosan megadták a számukat: 54 család 233 fővel. Nem tartották magukat cigánynak, és nagy részüket már a magyarok sem sorolták a cigányok közé. Olyannyira, hogy ezek a családok be sem kerültek a részletes összeírásba, még a hasonult életmódúak felvételére szolgáló adatlapokat sem töltötték ki róluk, csak a tanácsi jelentésben említették őket. „Ezek már a magyarokkal is keverednek.” – írta róluk a VB-titkár. Gyermekük rendszeresen jártak iskolába, a felnőttek nagyobb része tudott írni és olvasni. A magyarokéhoz hasonló, szépen berendezett, többszobás házakban laktak, legtöbbjüknek volt rádiója. Jónéhány család életszínvonala jobb volt a magyarokénál. A jelentés szerint „állandó és rendes foglalkozásuk van”, de arról nem írtak, hogy milyen munkahelyeken dolgoznak. Megélhetésükben fontos szerepe volt, hogy mindegyik családnak volt saját házhelye, földje, gyümölcsöse.

⁷⁹ Idézet a VB-elnök 1957. október 25-én kelt rendeletéből. XXIII. 23. b. 2. doboz. 1091/1957. Eln.

⁸⁰ A hodászi felmérés iratai SZSZBML. XXIII. 23. b. 6. doboz.

A magyarok között a faluban élők másik rétegét a magyar cigányok jelentették, létszámukról nincsenek adatok. Nekik is volt telkük és rendszeren berendezett házuk, többségük nem juttatással kapta, hanem vásárolta. Edényekkel házaltak, amiket tollra cseréltek. Tevékenységüket részleges önállósággal a földműveléssel alkalmaztaiként végezték. Számukra megérte a szövetkezetet választani, mert minden nap hazamehettek, nem kellett elválniuk a családjuktól, és jövedelemben is megtalálták a számításukat. Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy nem a vándorlás szeretete készítette őket a munkavállalásra. Átlagosan 1400–1500 forintot kerestek havonta. Életszínvonaluk, életkörülményeik nem voltak olyan jók, mint az előző csoportnak. Mindegyikük telkén volt kút, de WC csak szórványosan. Nagy részük törvényes házasságban élt, rendszeren ruházkodtak, dögöt sohasem ettek. Gyermekük nem jártak rendszeresen iskolába, és csak kevés felnőtt tudott közülük írni és olvasni.

Az első két csoport és a telepi cigányok között egyfajta köztes réteget alkottak azok a faluba beköltözött oláh cigányok, akik rendelkeztek telekkel, jórészt az akkori Lenin utcában. Telkeiket nem a földreform során kapták, hanem vásárolták, és egyszobás, pitvarszerűséggel ellátott házakat építettek rá. Házaik berendezése szűkös volt, több személyre jutott egy ágy, ágyneműjük nem volt elegendő. Nem tudtak megfelelően tisztálkodni, ruházatuk hiányos volt, a legtöbb család portáján nem volt kút, WC pedig sehol. Gyermekük egyáltalán nem jártak iskolába, a felnőttek nem tudtak sem írni, sem olvasni, szórványosan előfordult közöttük tetveség.

A telepiek szintén oláh cigányok voltak, a falu két részén éltek. A szakirodalomból⁸¹ jobban ismert Kolerás nevű telepen 24 család 14 építményben, a Dózsa György utcai telepen 6 család, 5 építményben. Mindkét telep 1 km-re volt a falu központjától. A cigánytelepeken egyáltalán nem volt kút és WC. Az itteni cigányok putrikban, kunyhókban laktak, alig volt bútoruk és ágyneműjük, családonként nem volt több egy fekvőhelynél és egy-két darab edénynél. Szükségűz helyeket használtak és petróleummal világítottak. A gyermekeknek (néhány családban 8–10 is született) nem volt téli ruhája és lábbelije, koszosak voltak és tetvesek. Szűkös étkezésükben a krumpli és a kenyér mellett a döghús is szerepelt. A férfiak egy része Budapesten volt segédmunkás tavasztól ősziig, mások a nyári időszakban vályogot vetettek, néhányan alkalmi munkákból éltek napi 25 forint napszámberrel, vagy kupec kedéssel, tollazással próbálkoztak. A további

⁸¹ Juhász 2004.

kutatások során lehet majd megállapítani, hogy mentális és erkölcsi jellemzésükből mi volt a valóság, és mi a környezetükben róluk élő képzet: „*Vad, vérengző nép, gyakori közöttük a verekedés. Szeretnek lopni. ... Babonásan vallásosak és nagyon buták, de emellett ravaszak és bosszúállók. Jelentős számban vannak közöttük olyanok akiknek elmeállapota nem tökéletes.*”⁸²

Az oláh cigányok köztes csoportjának és a telepieknek azonosak voltak a jövedelmi viszonyaik. A Budapesten építőipari segédmunkásként dolgozó férfiak átlagosan havi 1200–1300 forintot kerestek. Ennek az összegnek azonban csak a fele jutott a 6–9 tagú családnak, a különélés, a könnyelmű életmód és a beosztás hiánya miatt.⁸³ A Hodászon helyben dolgozó férfiak havi 700–800 forintot kerestek. Azok voltak többen, akik a lakóhelyüktől távol vállaltak munkát, rájuk valóban érvényes volt, hogy szívesebben mentek dolgozni az iparba, mint a mezőgazdaságba. Helyi munkavállalásra ugyanis leginkább a Hodászi Állami Gazdaságban és a földművesszövetkezetben volt lehetőség. Az Állami Gazdaságban főleg néhány nő vállalt munkát, jellemzőbb volt, hogy nyaranta a vályogvetésben vettek részt az asszonyok, amennyire azt a sok gyermek mellett megtehették.

Az 1950-es évek első felében, illetve 1956 elején a társadalompolitikát alakító politikai vezetők és a megyei közigazgatás szereplői nem voltak tisztában pontosan a cigány népszerűség egészén, és a lokális közösségeken belül is érvényesülő akkulturációs különbségekkel és a többféle módon is létező megosztottsággal. Szabolcs–Szatmárban a megyei vezetésben ezen a téren 1957-ben következett be szemléletváltozás. 1956 elején haladtak tovább a dolgok a maguk szerényebb léptékében.

Az 1956 első felében egyre erősebbé váló politikai válság jelei mutatkoztak meg a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a Munkaerőtartalékok Hivatalával és az Építésügyi Minisztériummal folytatott vitájában.⁸⁴ 1956. február 29-én a Munkaerő Tartalékok Hivatalához intézett levelet a VB elnökhelyettese, Gulyás Emilné szignálta. A foglalkoztatás-politikai alapelvet így határozták meg: „*A cigányság helyzete megjavításának alaptétele a munkába való elhelyezés s ezúton megfe-*

⁸² SZSZBML. XXIII. 23. b. 6. doboz. Idézet a VB-titkár által írt tanácsi jelentésből.

⁸³ Az 1950-es évek közigazgatási irataiban is visszatérő kérdés, hogy a cigányok azért nem tudnak beosztani, mert kevés a jövedelmük; vagy azért nem jönnek ki a havi jövedelemből, mert nem tudnak beosztani? Mindenesetre, ha valaki Budapesten is tartott egy élettársat (volt rá példa), akkor számolnia kellett további anyagi nehézségekkel.

⁸⁴ Az erre vonatkozó levelezés SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

2. kép. A Bandula testvérek házai Csengerben.
(Kelet-Magyarország, 1957. december 1.)

Forrás: SzSzBML. XXIII. 23. b. 12. doboz.

elő jövedelemhez való juttatás. A megfelelő kereset igényessé teszi őket s nagyobb hatósági intézkedés nélkül saját elhatározásukból is igyekeznek földkunyhók helyett rendesebb lakásokat maguknak biztosítani és igyekeznek emberibb életet élni.”⁸⁵ A levél egyebekben a kisvárdai járás által a Miskolci 31/1 Építő Ipari Vállalatnak toborzott cigány munkaerőről szól. A vállalat a Miskolcra szállított cigányokat visszaküldte, a járási munkaerőgazdálkodási csoportvezető költségére. Az ügyet a megyei Munkaerőgazdálkodási Osztály vizsgálta ki és a vállalatnak adott igazat, azon az alapon, hogy minőségi munkásokat kértek és nem azokat kaptak. A minőségi munkaerő fogalma és kritériuma körül alakult ki vita. A megyei VB elnökhelyettese nyíltan bírálta a Munkaerőtartalékok Hivatala felé saját osztályát (ilyen korábban nem fordulhatott elő, kifelé semmiképpen sem), s úgy vélte, hogy a válogatás børszín alapján történt, amit elutasít. Azzal érvelt továbbá, hogy a cigányokat nem lehet kizárólag a mezőgazdaságba betagozni, az ipart nem lehet elzárni előlük. Azt kérte a VB nevében a Munkaerő Tartalékok Hivatalától, hogy vidéki szervein és a vállalatokon keresztül segítsék a cigányok ipari munkavállalását. Továbbá

⁸⁵ Uo. 115-Ált-3/1956. szpcs.

a vállalatoknál igyekezzenek elérni, hogy ne külön cigány csapatok legyenek, hanem a többi munkás között osszák szét őket. Ennek kedvező morális hatását emelte ki, de megfogalmazódott benne ismét (mai kifejezéssel) az integrált foglalkoztatás problémája is. Megemlítette még, hogy Szabolcsban három sztahanovista cigány van.

A Munkaerőtartalékok Hivatala március 30-án válaszolt.⁸⁶ Elvileg leszögezték a válaszban, hogy mennyire fontos a munkába állítás, az egyenjogúsítás. A gyakorlatról azonban leszögezik a realitásokat: Szabolcsból több ezer cigányt toboroztak, főleg iparvidékekre. Nagyobb részük nem maradt ott, visszatért a lakóhelyére. Ezek ismételt toborzása nem indokolt, sőt káros. A cigányok többsége olyan munkavállaló, aki a munkaviszonyát többször is önkényes kilépéssel megszakította, az ilyenek alkalmazásától a vállalatok tartózkodnak és nem is kötelezhetők, hogy ilyen munkavállalókat alkalmazzanak. *„Amikor azonban a cigánykérdést vizsgáljuk nem szabad megfeledkezni arról, hogy problémájuk megoldása nem valószínű meg máról-holnapra, hosszabb időt igényel. Általánosan ismert, hogy a cigányok egy része hajlamos a naplopásra, munkakerülésre, tolvajlásra. Az MTH hosszabb idő óta erőltette a toborzó vállalatoknál, hogy az ilyen munkavállalókat is, minden válogatás és kikötés nélkül alkalmazzák. Tekintettel arra, hogy a toborzó vállalatok általában ugyanazok, eljárásuk arra vezetett, hogy egy-egy vállalatnál a munkaerő fluktuáció megnövekedett, a munkaerők biztosítására fordított kiadások rohamosan emelkedtek, elszaporodtak a lopások. Ilyen körülmények között a fegyelmezett dolgozók is elhagyták a vállalatot, s a vállalat ezért inkább lemondott a toborzásról.”*⁸⁷ Ez a forrás arra a megfontolásra int, hogy Dupcsik Csabának Kornai János teóriáján alapuló – egyébként logikus és egyéni – érvelését, mely szerint a szocialista vállalatok munkaerőt (mint erőforrást) is nagyarányban szereztek be, mert nem kellett tekintettel lenniük a költségeire, továbbá a szakképzetlen, rosszul fizetett cigány munkaerő nagy tömegű alkalmazása a bértömeg-gazdálkodás keretében lehetővé tette a vállalatok számára, hogy az elit szakmunkásréteg és a vezetők bérét feltornázzák, az 1950-es évek első felére nem tekinthetjük érvényesnek⁸⁸.

Március 12-én a megye az Építésügyi Minisztériumnak is írt, ez a levél nincs az iratok között, a március 22-én keltezett válasz viszont

⁸⁶ Uo. 27/16/11.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Dupcsik 2009: 141–142.

igen, s ez is a miskolci ügyről szól.⁸⁹ Elvileg itt is egyetértenek azzal, hogy a munkaerő alkalmasságát nem a børszín, hanem a munkakönyv alapján kell eldönteni. Ugyanakkor a vállalatnak joga van a toborzottak közül csak azokat alkalmazni, akik alkalmasak a munkára. A kiválasztásnál fontos körülmény lehet, hogy a munkavállaló gyakran cserél-e munkahelyet, mivel az építőiparban amúgy is magas a fluktuáció. Az építőiparban több ezer cigány dolgozik, a vállalatok figyelmét nem szükséges külön felhívni, hogy a cigányokat vegyék egyenlő elbánás alá. Korábban az sem fordult elő, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága valamely minisztériumnak vagy országos hivatalnak tegyen szemrehányást.

Az MDP Adminisztratív Osztályának országos terve és a megyei cigánypolitika 1956-ban nem találkozott össze cselekvő társadalompolitikában. Az MDP Politikai Bizottsága sohasem tárgyalta érdemben az 1956 áprilisára elkészült tervezetet, a nyár végére pedig a cigányügy végleg kiszorult az országos pártpolitikából.⁹⁰ 1956 elejétől indult el az a nem pártpolitikai folyamat, melynek során a cigánypolitikában a foglalkoztatásra helyeződött a hangsúly, a végrehajtó hatalomban pedig a Munkaügyi Minisztériumnak, illetve a Megyei Tanács Munkaügyi Osztályának pozíciója erősödött. A folyamat 1956 nyarán ezen a vonalon is döcögőssé vált, ősszel pedig elakadt, majd közel egy évnyi stagnálás után 1957 nyarán következett be éles fordulat.

BIBLIOGRÁFIA

- Bársony János: A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, 2009.
- Gaál Ibolya: *A közigazgatás körébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében 1867–1950*. Nyíregyháza, 2007. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványai 59.

⁸⁹ Uo. 458/MT/1956.

⁹⁰ Fejt 2008: 2.

- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 257–272.
- Huszár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1981. 6. sz. 89–100.
- Juhász Éva: *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd, 2004. *Studia Minoritatum* 6. Sorozatszerk.: Kalányosné László Julianna.
- Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Pécs, 2005.
- Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Pécs, 2009.
- Mezei Balázs: A politikai gonosz fogalma. *Századvég*, 2009. 53. sz. 27–45.
- Mikó Zsuzsanna: Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es évek Magyarországn. In: Márfi-Kosztics 2009. 135–140.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 35–50.*
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi-Kosztics 2009. 117–133.
- Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországn. *Beszélő*, 2001. június 26–37.
- Sághy Erna: *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében*. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történeti Tanszék, 1996.
- Sághy Erna: *Cigánypolitika Magyarországn, 1945–1964. Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.
- Sághy Erna: *Cigánypolitika Magyarországn az 1950–1960-as évek fordulóján. Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.
- Wilhelm Gábor: Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In: *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 29–37.

GYÖRGY ESZTER

A „Nyócker” – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz

Írásomban¹ azt a folyamatot vizsgálom, amelynek során egy városnegyed negatív elemekből, stigmatizált múltjából és jelenből pozitív identitást épít. Elemzésem tárgya a budapesti Józsefváros egy többé-kevésbé jól definiálható része, az elgettősodott „nyócker”. Véleményem szerint ez a terület a rendszerváltás óta eltelt időszakban egyre inkább reprezentációs eszközként működik, felvetve és ütköztetve a kiszorítottság, a lerobbantság és a hibriditás, kevert kultúra diskurzusait. Amikor egy városnegyedről, mint reprezentációs eszközzel beszélünk, természetesen meg kell vizsgálnunk, mit értünk pontosan reprezentáción, illetve azt, hogy kinek a reprezentációját vesszük alapul. Úgy tűnik, a kutatott terület esetében a kérdés döntő fontosságú: ki reprezentálja a „nyóckert”? Az ott lakók, vagy azok, akik kívülről figyelik csak? Keveredhet-e egymással, lehet-e átfedés a két nézőpont között? Hogyan függhet össze a VIII. kerület roma lakosságának saját lakóhelyéről, szűk életteréről alkotott képe a város más helyein élő többségi társadalom tagjainak a „cigány gettóról” kialakult véleményével? A különböző reprezentációk felkutatásakor és leírásakor tehát felmerülhetne a belülről és kívülről jövők közötti különbségtétel. E tanulmány interpretációja szerint viszont nem lehet, nem is kell minden esetben különbséget tennünk a két típus között. A szigorú distinkciók helyett inkább pont a két reprezentáció-fajta keveredését, egymásba csúszását érdemes figyelemmel kísérni.

¹ Jelen tanulmány az ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ doktori iskolájába íródó disszertációm egy fejezete.

Hogy jobban megvilágítsuk a belülről és kívülről jövő reprezentációk közti különbséget, idézzük Caroline Howarthot, aki az angliai Brixton városának ellentmondásos megítélését írja le a városi fiatalokkal készített kutatás segítségével.² Howarth szerint, míg a brixtoniak lakóhelyükhöz fűződő viszonyát egyfajta ünnepi és büszke érzés jellemzi, addig a szélesebb társadalomban és a közvéleményben a városról egy szélsőségesen negatív kép uralkodik. A közvélemény reprezentációi egy rasszizmustól, szegénységtől, bűnözéstől sújtotta helyről beszélnek. Brixton esetében tehát egyértelműen ütköznek egymással a belülről és a kívülről jövő képzetek: egy veszélyes, bűnös, sötét város képe áll szemben egy multikulturális, vibráló közösségi érzéssel. Howarth elemzésében ennél az ellentmondásnál kiemeli a „hogyan látjuk magunkat?” és a „hogyan látnak mások minket” dialektikáját. Ahogy a szerző fogalmaz, amikor egy hely, egy közösség identitását próbáljuk meg feltérképezni, látnunk kell: „*Identitás kinek a szemében?*” (*Identity in whose eyes?*).³

Ezt a kérdést szem előtt tartva próbálok tehát néhány példát bemutatni a VIII. kerület reprezentációjáról, számon tartva a kívülről és a belülről jövő ábrázolások közti különbség jelentőségét, még akkor is, ha ezen két fogalom elválasztása egymástól nem mindig egyértelmű. Mindezek mellett azt is látnunk kell, hogy a VIII. kerület (vagy bármilyen más, hátrányos helyzetű, leszakadó, szegregálódó városrész) reprezentációi, éppen az előbb említett helyzete miatt, főleg kívülről jövőek lehetnek. A különféle ábrázolásokban a VIII. kerület a legtöbbször mint egy „etnikai gettó” jelenik meg, a budapesti cigány kisebbség legfőbb lakóhelyeként. Feltételezhető, hogy egy olyan társadalmi csoport, amelyik a legtöbb élethelyzetben hátrányosan megkülönböztetett, önérvényesítésében meglehetősen akadályozott, nehezen tudja magát reprezentálni. Kevés eszköze, lehetősége van rá. Hogyan is tudna saját magára, környezetére és kultúrájára reflektálni egy olyan csoport, amelyik erősen stigmatizált, a társadalmi lét legtöbb szegmenséből kizárt? A VIII. kerületi romák esetében mégis találunk kivételeket, belülről jövő reprezentációkat. A következő oldalakon bemutatandó ábrázolásmódoznak kettős céljuk is lehet: kivételes helyzetüknél fogva egyszerre segíthetik elő a roma kisebbség szélesebb körű elfogadását, elismerését a többségi

² Howarth, Caroline: Identity in Whose Eyes? The Role of Representations in Identity Construction. *Journal for the Social Behaviour*, 32, 2, 2002. 146.

³ Howarth, i. m. 159.

társadalom által és jeleznek egyfajta öntudatra ébredést, emancipációt magán a kisebbségen belül.

Név általi reprezentáció

A VIII. kerület reprezentációinak vizsgálatakor mindenekelőtt magára az elnevezésre kell felhívni a figyelmet: a magyar nyelvben az egyre inkább elterjedt „nyócker” kifejezés jelentőségére. Míg a rövidítés eredetileg a szleng alkotása volt, hamarosan áttért a köznyelvbe, egyre szélesebb nyelvhasználói réteget magáénak tudva. A „nyócker” szó sikerének valódi megpecsételését nyilvánvalóan a Gauder Áron-Novák Erik-féle animációs film jelentette, melyre a dolgozat végén még visszatérek. A „nyócker” mára nem szitokszó, használata sokrétű. Jelentőségét mégis az adhatja, hogy tudtommal nincs semmilyen másik olyan budapesti kerület, melynek lenne ilyen „beceneve”, pejoratív (vagy éppen divatos, figyelemfelkeltő?) elnevezése. Ahogy François Leimdorfer írja, *„a tény, hogy egy helynek nevet adunk, önmagában az adott hely stabilizálását jelenti, egyszerre térbeli és szimbolikus szempontból is. [A névadás aktusától] egy hely létezni kezd a beszédben, a társalgásokban, valamint stabil identitást nyer, amely elválasztja más helyektől és egy közös referenciát hoz létre. Mindeközben ahhoz, hogy 'sikere' legyen, és ne korlátozódjon a társadalom egy szűk kapcsolati mezőjére, ennek az elnevezésnek helyet kell találni a hétköznapi szóhasználatban, köröznie kell a lehető legkülönbözőbb nyelvi regiszterek és társadalmi terek között.”*⁴

A „nyócker” kifejezésnek az elmúlt években stabil identitása lett; eredeti, a hivatalos nyelv általi, stigmatizáló használata mostanra meggyengült, helye a köznyelvben biztosnak tűnik. Visszatérve e szó használatának pejoratív aspektusára, azt gondolom, hogy a mai magyar nyelvben a „nyócker” kifejezés pontosan reprezentálja magának a városnegyednek a megítélését: egyszerre van benne valamilyen idegenkedés, rosszallás és érdeklődés, izgatottság. Érdekes megfigyelni az interneten egyre terjedő blog-kultúra városrészrel foglalkozó példáit. Az egy helyi lakos naplóját, a www.nyocker.prae.hu-t, a kifejezetten a Práter utca és környékének lokális emlékeivel, mikrotörténetével foglalkozó www.prater.blog.hu-t, a számos civil összefogást és eseményt rögzítő www.8ker.blog.hu-t, vagy

⁴ François Leimdorfer et al: *Nommer les quartiers d'Abidjan*. In Christian Topalov (ed.): *Les divisions de la ville*. Éditions UNESCO, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2002.

A két fotó forrása: <http://cotcot.hu/kozosseg/cikk/3097>

az omladozó házakat és a benne lakókat megörökítő fotóblogot, a *www.nyoc.blog.hu*-t. Mindegyik blog tartalmában visszaköszön a rövidített név, ám ez esetben a használat közelséget, ismerősséget jelez. Egy ambivalens és folyamatosan formálódó megnevezésről van tehát szó, amely szimbo-

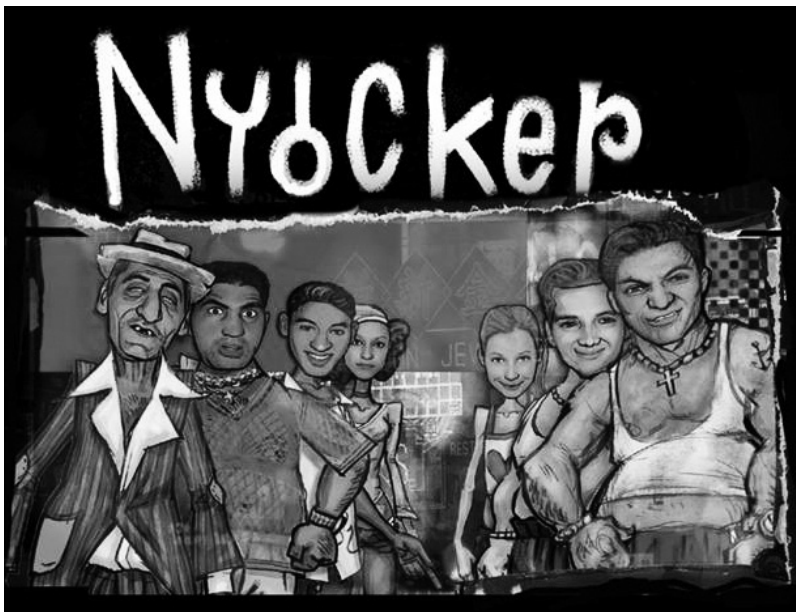
lizálja a VIII. kerület egész, ellentmondásos szociológiai és kulturális jellegét. Ahogy Christian Topalov megjegyzi, hogyha a helynevek szemet szűrnak és elgondolkodtatnak arról, vajon honnan erednek, mit jelentettek régen és mit jelentenek ma, akkor egyszerre elvontabb kategóriákat is működésbe léptetnek. A helynevek tehát magának a városnegyednek a jelentését problematizálják: „osztályozzák a tereket”.⁵ Innen adódik a következő kérdés: hol van a VIII. kerület helye az összes budapesti kerület rangsorában? Amikor egy „város szavait” vizsgáljuk, mindenképpen figyelembe kell vennünk a szókincs „alulról” és „felülről” jövő elemeinek viszonyát, vagyis a hivatalos és a köznyelv különbözőségét. Ezzel a különbségtétellel egyúttal vissza is jutottunk a kívülről és a belülről képződő reprezentációk problematikájához.

Az adminisztratív kerület és a szimbolikus gettó

A VIII. kerület reprezentációjának, a „nyócker” feltérképezésének egyik legizgalmasabb kérdése a szimbolikus tér meghatározása. Medtől meddig tart a „gettó”? Határai nem egyeznek a kerület, Józsefváros hivatalos hatáiraival. Még az sem elég, ha a Nagykörút kétoldali, a többi kerületnél is élesen megfigyelhető dichotómiájára hivatkozunk. A körúton „túli” terület túl nagy, a Népliget és az Orczy út által határolt Tisztviselőtelep például egészen más társadalmi, történeti sajátosságokat mutatna. Az önkormányzat felosztása szerint létezik Külső-, Középső-, és Belső-Józsefváros, a kerület rehabilitációját végző Rév8 pedig Józsefváros „15 éves kerületfejlesztési stratégiájában” tizenegy önálló arcullattal rendelkező területi egységre – negyedre – osztotta a városrészt.⁶ A negyedek elkülönítése a javaslat szerint az egyes kerületrészek eltérő arculatának hangsúlyozását, „identitásuk” fejlesztését szolgálja. Józsefváros tizenegy negyede közül minden szempontból a legterheltebb a Magdolna negyed, mely a Nagyfüvaros utca – Népszínház utca – Fiumei út – Baross utca – Koszorú utca – Mátyás tér által határolt területen fekszik, tehát nagyjából lefedi vizsgálatunk topográfiai terét. A különböző közigazgatási felosztások után azt próbálom vizsgálni, hogy milyen utcák, terek jelennek meg a vizsgált műalkotásokban?

⁵ Topalov, i. m. 376.

⁶ Magdolna Negyed Program II. Akcióterületi Terv 1. kötet, 23. In www.rev8.hu

Forrás: www.nyocker.hu

Amikor tehát a „nyóckerről” beszélünk, látjuk filmen vagy halljuk egy hip-hop dal szövegében, megjelennek bizonyos utcák, jellegzetes utcasarkok. Létezik egy bizonyos szimbolikus tér, amelyet földrajzilag leginkább a Közép-Józsefváros belseje, nagyjából a Mátyás tér körül található utcák jelentenek. A legtöbb reprezentációban, valamint „mentális térképünkön” is ez az épített környezet, ezek a különösen rossz állapotban levő, lebontásra váró házak és az előttük elterülő koszos, elhanyagolt utcák, terek jelennek meg. Amennyiben tehát mégis megpróbáljuk lehatárolni ezt a területet, a József körút és az Orczy út között elterülő, észak felé a Rákóczi úttal, dél felé pedig az Üllői úttal záródó trapéz formájú városrészről, tulajdonképpen a *Rév8* Magdolna negyedéről beszélhetünk.

A „nyócker” mint etnikai negyed térbeliségén kívül időbelisége szempontjából is behatárolható, ahogy Fejős Zoltán is leszögezi egy tanulmányában, Budapest társadalmi-kulturális térképén csak a rendszerváltás környékén jelentek meg az etnikus terek. Az addig Fejős által színtelennek, egyhangúnak tételezett budapesti társadalom az 1990-es években etnikailag tarka, változatos lett. Bár a Józsefváros múltjával fog-

lalkozó (hely)történeti munkák már a 19. és 20. század fordulóján is egy kétarcú, a Palotanegyed arisztokráciájával szembeni kispolgári-proletár városrészeiről írnak, ahol nagy számban élnek vidékről bevándoroltak, kubikosok, zsidó kereskedők⁷ stb., a bevándoroltak, menekültek, romák és más csoportok által az etnikai tarkaság radikálisan az ezredforduló tájáján erősödött fel és vált *láthatóvá*. Így a város térbeliségében új térként artikulálódott a többségi kultúrától *különbözés* ténye.⁸

*Beyond Budapest – etnoturizmus a Nyóckerben:
„úgyhogy be kell egy kicsit segíteni”⁹*

A „nyócker” kívülről jövő reprezentációjának egyik legérdekesebb példája a Beyond Budapest Sightseeing, vagyis egy olyan városnéző túra, amely budapestieknek és idegeneknek egyaránt a főváros egy ismeretlen, eldugott részét kívánja megmutatni. A két fiatal idegenvezető, Domján Manó és Baglyas György vállalkozásuk honlapján¹⁰ következetes képet formálnak a gettóizált városnegyedről: a „nyócker málló pompájáról” írnak, „szocio-kulturális kalandokat” ígérnek, missziójuk pedig többek között „megosztani a kincset, amire rátaláltunk”, illetve „megismerni és megismertetni egymással a különböző kultúrákat”. Arra a hipotetikus kérdésre, hogy miért épp a VIII. kerületet választotta a Beyond Budapest helyszínéül, vagyis miért ebben a városrészben lehet leginkább Budapest „mögé” látni, a város eddig rejtett, ismeretlen oldalait megmutatni, a honlapon olyan választ találunk, amely ugyancsak a „nyócker” mítikusságát, egzotizmusát emeli ki. Leírásukban a „nyóckerben” „az a jó, hogy sosem az történik, amit vársz. [...] Olyan, mintha a nyolckerben nem lennének zárt ajtók. Bárhova indulsz és bármire számíatsz, biztos, hogy nem oda és nem úgy érkezel majd, mint képzelted.” [...] Ilyen ez a VIII. kerület. Tele gyerekkorral, tele felfedezni valóval, tele kincssel, igazi kincssel. Mindenki megtalálhatja a magáét”.

⁷ Bakó Ágnes – Bíró Lívia, (szerk.): *Józsefvárosi lexikon*. MSZMP VIII. ker. Bizottsága és a Fővárosi Tanács VIII. ker. Tanács, 1970. Zachár Ottó: *A Józsefváros története V. (1919–1945)*. Budapest, Józsefvárosi Művelődési Ház, 1978.

⁸ Fejős Zoltán: A városi kultúra régi és új elemei: szempontok Budapest átalakulásának értelmezéséhez. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk): *Tér és Terep, Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 102.

⁹ Idézet a Beyond Budapest működtetőivel, Baglyas Györggyel és Domján Manóval 2009. május 20-án készített interjúból.

¹⁰ <http://www.beyondbudapest.hu>

A városnegyedről szóló leírásban a Beyond Budapest külön bekezdést szán a területben lakó cigányságnak is, ezt a részt a felvetéseimhez való közelsége és a városnegyed roma identitásának pontos tematizálása miatt nagyjából egészben idézem:

„SZÍNES CIGÁNYOK

Ha valaki a világban meghallja azt, hogy magyar cigány, akkor a zene jut eszébe; az a Hungaricum, amit a magyar cigányzene képvisel. Ha egy magyar hallja meg azt, hogy magyar cigány, akkor a VIII. kerület jut eszébe, azaz 'a gettó'; akkor csalások, gaztettek, betörések jutnak eszébe. Már csak ilyen sztereotípiákban gondolkodik az ember. Valóban magas a VIII. kerületen belül a romák aránya. És vagy ezzel összefüggésben, vagy nem; a munkanélküliek aránya is magas, a mély szegénységben élők aránya is magas, a VIII. kerületi születéskor várható átlagéletkor viszont alacsony. Állítólag alacsonyabb, mint más kerületekben. De én a 'gettó' másik arcára voltam kíváncsi. Mert van másik arc is. Persze. Sok másik arc van. Az egyik arc például olyan, mint mikor egy nyáron beköltöztem a VIII. kerület slumosodó, szagos, gangos bérházának egy kis lakásába. Dúlt az élet az udvaron, az utcán, a játszótéren. [...] Hogy cigányok, vagy nem cigányok voltak, szinte mindegy is. Mindenki beleolvadt ebbe a forgatagba. Ott-hon érezhetted magad. Nem lógtál ki. Bármit csinálhattál. Mindenki dühöngött mindenkire, állandóan folyt a perpatvar. Mégis mindenki elfogadott mindenkit. Nem volt más lehetőség. Egy évig tetszett nekem ez az élet, de utána visszavágytam a saját kommersznormáim közé és elköltöztem. Ekkor tudatosult csak bennem, hogy a konzolidált, a 'normális' társadalom mennyivel hidegebb, magányosabb és szomorúbb. Senki nem zavar senkit, akkor sem, ha kellene, hogy valaki bekopogjon. Aztán jóba lettem egy muzsikus cigány családdal. Egy újabb arca az úgynevezett gettónak: muzsikus cigányok. Magukat a cigányok arisztokratáinak tartják. Legtöbbjük VIII. kerületi lokálpatrióta. [...] A muzsikus cigányok is, azok, akikre egy ország lehetne büszke, akik a magyarok jó hírét viszik zenéjükkel, hát ím ők is itt élnek a VIII. kerületben. A többi, nem muzsikából élő kevésbé asszimilálódott cigányokkal együtt. Elérhető távolságban. A VIII. kerületben. Aki kíváncsi, aki szeretné kultúrájukat felfedezni, az elindulhat. Tehet egy lépést feléjük. Közelíthet.”

A Beyond Budapest túravezetőinek hozzájárulásával készült felvétél.

A Beyond Budapest két „idegenvezetőjének” tehát tudatos, nyílt szándéka, hogy szocio-kulturális városnéző sétájukkal ne csak a még felújítás előtt álló, más kerületben élő városlakók vagy külföldiek szemét biztosan elkerülő romos épületeket mutassák meg, hanem azt a stigmatizált lakosságot is, amely ott lakik. A józsefvárosi túrák során,¹¹ a Palotanegyedtől indulva a csoportok egyre beljebb mennek, „gettótúrájukat” a Horváth Mihály térnél kezdik és a Tavaszmező utcán keresztül haladnak a Kálvária tér felé. Az útközben látható híres épületek, templomok, cukrászdák bemutatásán kívül egy muzsikos cigány családnál is látogatást tesznek. A túra ezen állomása hangsúlyozza leginkább a kulturális távolság felszámolásának szándékát: a stigmatizált kisebbség tagjai látják vendégül a javarészt többségi társadalomból jövő, illetve stigmatizált területen csak turistáskodó látogatókat. Természetesen fontos kiemelni, hogy a szóban forgó roma család tagjai mind elismert muzsikusok, régóta asszimilálódott, elismert tagjai a magyar társadalomnak.

¹¹ 2007 decemberében én is részt vettem egy Budapest Beyond-os városnéző sétán.

Ahogyan ennek kapcsán Imre Anikó is fogalmaz, a muzsikus cigányok különös, ambivalens szituációt testesítenek meg a többségi-kisebbségi elfogadás magyarországi viszonyrendszerében, zenéjük a hibriditás és kulturális keveredés reprezentálódásának egyik főszereplője. Annak ellenére, hogy a cigányzenészek évszázadok óta „jelen vannak” a többségi társadalom életében, valamint mindig is rendelkeztek kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal is, zenei tevékenységük mégis sokáig csak a vendéglátóipar korlátai közé volt kényszerítve. Paradox módon tehát ugyanazok a cigányok, akik hazájuk kirekesztő viselkedése miatt szégyenkezve menedékért könyörögnek az Európai Uniónál, egyben a magyar nemzet büszke reprezentánsai, mikor is a zenei értékek külföldön való bemutatásáról van szó.¹²

Amikor tehát a Beyond Budapest egy ilyen, a többségi társadalommal való kapcsolatában ambivalenciát magában hordozó muzsikus családnál tesz látogatást, végeredményben idomul a régóta bevett sztereotípiákhoz, melyek a cigányságot mindig a zenéjükön, muzikálításukon keresztül közelítették meg. Az odatévedt látogató számára már-már „egzotikusnak” számító élmény, vendégség egy roma családnál valójában könnyen illeszkedik a nemzeti hagyományoknak régóta szerves részét képező „cigányzenész – magyar vendég” sémához. Mindazonáltal figyelembe kell venni egy ilyenfajta városnézés etikai határait is: magyarázhatjuk a „kényelmes” látogatást a jómódú, asszimilálódott muzsikus cigányoknál azzal is, hogy a szervezők nem akarnak a „katasztrófaturizmus” csapdájába esni. Ahogy egy 2009 májusában készült interjúban Domján Manó, az egyik túravezető fogalmaz: „... és van, akinek az az igénye, amit mi nem akarunk kiszolgálni, hogy a szegénynegyedben mutogassunk. Szegénynegyed, hát most úgy mondom, hogy a nagyon lepukkant, nagyon nyomorult sorsú emberek között, Dankó utca vagy akármí, mutassunk be éleleteket. Ehhez mi nem asszisztálunk, mi nem nyomorturizmust csinálunk.”¹³

¹² Imre, Anikó: Roma Music and Transnational Homelessness. *Routledge, Third Text*, Vol. 22. 3. 2008. 331.

¹³ Idézet a Beyond Budapest működtetőivel, Baglyas Györggyel és Domján Manóval 2009. május 20-án készített interjúból.

Forrás: www.port.hu/gipsy-side

Gipsy Side: „... a néger kint, az igazi roma...”

A cigányokról szóló filmek sokáig egyfajta „romantizáló-egzotici-záló” sztereotípa-halmazban voltak bentrekedve: az 1990-es évekig gyakorlatilag kizárólag olyan reprezentációk születtek, melyekben a romák mint szabadságszerető, primitív, szenvedélyes, törvénytisztogató csoport jelentek meg. Dina Jordanova szerint nincs is más olyan etnikai csoport, amely történetileg ennyiszor szolgált volna „metaforikus anyagként” a filmművészetnek.¹⁴ A hagyományos reprezentációkban azonban a cigányok iránti érdeklődés stilizált és egzotikus volt.

A 90-es években a roma filmeknek azonban új kategóriája született, mely a romák komplex társadalmi helyzetét, a perifériára szorulását, a rasszizmussal való küzdelmét mutatta be. Ezekben a reprezentációkban a romantizált allűr demisztifikálódik, az „ezoterikus csodálat” helyét pedig felváltja a növekvő aggodalom a leszakadástól és rasszizmustól.¹⁵

¹⁴ Jordanova, Dina: *Mimicry and Plagiarism, Reconciling Actual and Metaphoric Gypsies. Routledge, Third Text*, Vol. 22. 3. 2008. 307.

¹⁵ Jordanova, i. m. 307.

A 2006-ban Antos Balázs és Gát Balázs által készített *Gipsy Side* című dokumentumfilm ugyancsak szakít a sztereotipikus, paternalizáló hagyománnyal és helyette inkább izgalmas példájává válik a belülről és kívülről jövő reprezentációk keveredésének.

A 2007-es 4. Verzió Nemzetközi Emberi Jogi Dokumentumfilm Fesztiválon¹⁶ versenyben lévő, valamint több függetlenfilmes szemlén díjat szerző film tizenéves roma rappereket mutat be, akik a VIII. kerület mélyén próbálják létrehozni, leutánozni az amerikai hip-hop kultúrát. Ahogy Kali Kinga írja a filmről: „a kezdő kép lokalizál: Budapesten vagyunk, a nyolcadik kerület látképe madártávlatból is felismerhető. A képsort egy fiú (bárki lehetne a film szereplői közül) vallomása kíséri: a nyolcban jól érzi magát az ember, és nem kívánczik el, mert itt megvalósulnak az álmok.”¹⁷ A főszereplő fiúk, Márió, Luigi és Joker évek óta gyakorolnak együtt, akár otthon, a ház udvarán, akár a Rádió C Rapport című műsorában, vagy éppen az Orczy téren megrendezett Roma majálisokon. A dokumentumfilm az antropológia résztvevő megfigyelés-módszerét választja: 50 percen keresztül kíséri a rappereket útjukon, koncertekre, a rádióműsorba vagy a kerület fekete borbély boltjába. Ez alatt az idő alatt a *Gipsy Side* egy olyan világba enged betekintést, amely egy szubkultúra tökéletes elsajátításáról és egyben sajátta formálásáról szól. „Kézikönyvet is megszegyenítő részletességgel tárja fel azt a tudást, amelyet a „gettó” fiataljai magukénak tudnak: a rap stílusirányzatait a nyolcban és Amerikában, az amerikai „nagymesterek” követésének módozatait, valamint azokat a kódokat, amelyeket ők nap mint nap használnak itt, a *Gipsy Side*-on. Kiderül, hogy a nyolcadik kerület rapperei naponta amerikást játszanak.”¹⁸

Ahogy Joker (Ökrös Lajos) egy 2009 elején felvett interjújában¹⁹ nyilatkozik az afro-amerikai kultúra minta-jellegéről: „... hát lehetséges, hogy ez egy tiltakozás volt nekünk. Mi nem úgy nőttünk fel, mint nagyon sok gyerek. Mi szegénységben nőttünk fel és mintha ezzel tiltakoztunk volna, elmondtuk, kimondtuk magunkból az érzelmeket, hogy legyen jobb, legyen szebb és ezt erőszakosan mondtuk, hogy legyen jobb.” Luigi (Lázók Roland) egy másik, 2007-es interjújában hasonlóan fogalmazza meg a fekete rapperekkel feltételezett sorsközösséget: „Ők is azért kezdtek el rappelni, mert el akarták mondani az

¹⁶ 4. Verzió Nemzetközi Emberi Jogi Dokumentumfilm Fesztivál. 2007. november 6–11. <http://www.verzio.ceu.hu>

¹⁷ Kali Kinga: Nyócker lenyomja Amerikát. *Amaro Drom*. 2007. december. 30.

¹⁸ Kali, i. m. 31.

¹⁹ 2009. január 21-én interjút készítettem Jokerrel.

embereknek, hogy mennyit szenvednek a kisebbségi létükben. Ők kisebbség voltak Amerikában, mi meg kisebbség vagyunk itt Magyarországon. Tehát a rapnek eleinte politikai éle volt: lázadás volt az, amikor a négerek kimentek az utcára rappelni. Ugyanez történik a romákkal Magyarországon. És nemcsak Magyarországon, hanem mindenhol: sok minden történik, elítélik a romákat a munkahelyeken, az iskolában, ilyen-olyan helyeken, vagy például azért nem jöhettek össze egy lánnyal, mert ő nem roma, én meg cigány vagyok, és az nem tetszik neki. Hát eleinte tetszem, de azért levágja rólam, hogy cigány vagyok, nem tudom letagadni! Ahogy a fekete bőrűek a rappel lázadtak, ugyanúgy teszik a romák is.”²⁰

Joker és Luigi ezzel a néhány mondattal a szubkultúrák, többek között a hip-hop kultúra alapvetését mondják ki: a szubkultúra képviselői olyan marginalizált tartalmakat fejeznek ki (például osztálytudatot, különbségtudatot), melyek a domináns kultúrában tiltottak. A szubkultúra tehát olyan kifejezési forma, mely a hatalom mozgatói és az alsóbb pozíciókba szorítottak közti alapvető feszültségre irányul. Ez a feszültség fejeződik ki az egyes szubkulturális stílusokban.²¹

Érdemes még néhány mondat erejéig visszatérni az afro-amerikai hip-hop kultúra elsődleges fontosságára, különös tekintettel a romák és feketék közötti önreprezentációs párhuzamra. Antos Balázs, a *Gipsy Side* egyik készítője rövid esettanulmányban dolgozta fel a filmjében szereplő fiatalok identitását, énképét.²² Az írás egyik alaptétele az, hogy a roma rapperek önreprezentációjukban az afro-amerikaiak („négerek”) és a saját csoport („cigányok”) rokonságát fogalmazzák meg. Az egyik, filmben is elhangzó dalszöveg szerint például: „Barna vagyok, de azok meg feketék, héj, azt mondom neked, hogy nem vagyok a kemény én, [...] és mindig azokat a gyerekeket szájba vertem, akik azt mondták nekem, hogy a magyar a jó, közben meg a néger kint, az igazi roma hallható.” Az improvizált szövegrészlet kontextusában tehát a fehér-néger fogalompár analóggá válik a magyar–roma ellentéttel, a feketék pedig mint „igazi romák” jelennek meg. Így válik sajátta, a Józsefvárosban is autentikussá a fekete rapzenészek szubkultúrája, amennyiben nem pusztán utánzásról, az amerikai

²⁰ Kali Kinga: Megmondom, testvér! A rap legyen hiteles. *Amaro Drom*. 2007. december. 34.

²¹ Hebdige, Dick: *Sous-culture, le sens du style*. Zones, Éditions de la Découverte, Paris, 2008. 97, 140.

²² Antos Balázs: „Barna vagyok, de azok meg feketék, héj”... In Bali János (szerk.): *A kultúra kódjai: A 60 éves Kapitány Gábor köszöntésére*, Budapest, MOME, 2008.

minta imitálásáról szól, hanem egyfajta azonosulás mentén a két kulturális világ összefonódásáról is.²³

A *Gipsy Side* rapperei az afro-amerikai kultúra lokalizálásával, valamint zenéjük elfogadtatásával a szubkulturális lét olyan fázisát élik át, amely bizonyos mértékben elfogadottá válik a többségi társadalom számára is. Ezt mutatja többek között a film sikere a fesztiválokon, dokumentumfilm-klubokon.²⁴ Gát és Antos végeredményben egy pozitív, reményteli képet alkotnak a budapesti gettó-fiatalokról, amelyben azok az elnyomás elleni lázadásukat, tiltakozásukat már át tudják formálni olyan alkotói folyamatokba, melyek sikeresen épülnek bele a környezetbe.

A bizakodásra serkentő történetnek azonban megvannak a (fizikai) határai. A *Gipsy Side* szereplői mindvégig a VIII. kerületben, csak egy behatárolt terület mozognak otthonosan. Közel van minden: az otthonuk, a barátaik, a Rádió C épülete, az Orczy kert, a nigériai Victor fodrászüzlete vagy az ugyancsak fekete bőrű Biggy rap kellékboltja.²⁵ Az etnikai gettó filmbeli reprezentációja megfelel Yves Grafmeyer „közel-ségi terekkel”²⁶ kapcsolatos gondolatának. Grafmeyer szerint egy városnegyedhez való kötődés nagyban függ az ott lakók társadalmi helyzetétől, valamint egyenlőtlen viszonyban áll a lakosok mobilitásával. Minél hátrányosabb rétegből jön valaki, annál inkább kötődik lakóhelyéhez, melynek szomszédsági kapcsolatrendszere biztonságot nyújt. A *Gipsy Side* szereplői számára tehát magától értetődő, hogy minden tevékenységüket a VIII. kerület, a gettó területén folytassák. A VIII. kerülethez való szoros kötődést mutatja az is, hogy a hip-hop kultúrával is itt ismerkedhettek meg a film főszereplői: szubkultúra és etnikus városnegyed kiegészítik egymást. Ahogy Luigi fogalmaz: „Amikor ideköltöztünk a kerületbe, a lakótelepre, jártunk a barátokkal zenét hallgatni, rappelgetni. A barátom bátyjától loptunk szövegeket, mert nem tudtunk saját szövegeket írni, még csak próbáltunk magunkat. Alakítottunk egy együttest is, én meg ez a barátom, meg akartuk magunkat csinálni, nagy sztárok akartunk lenni. De addigra már ismeretek minket, persze nem azért, mintha sztárok lettünk volna, hanem mint a rossz

²³ Antos, i. m. 44.

²⁴ Például a 2009. május 14–16. között megrendezett Magdi fesztiválon is sikerrel, egymás után többször lejátsozták.

²⁵ Kali Kinga: Nyócker lenyomja Amerikát. *Amaro Drom*. 2007. december. 31.

²⁶ Grafmeyer, Yves: Le quartier des sociologues. In Jean-Yves Authier – Marie-Hélène Bacqué (eds): *Le quartier, Enjeux scientifiques, actions politiques et pratiques sociales*. La Découverte, 2006. 27.

pénzt, a lányok köréből. A környékbeli roma fiatalok jól ismertek minket, mert minden nap más csajom volt! A Leonardo és a Práter sarkán van egy lakótelep, oda jártunk, meg a Losonczi térre.”²⁷

A városnegyedhez, lakóhelyhez való szoros tartozás érzése természetesen nem egyedülálló, VIII. kerületi jelenség az európai hip-hop kultúra különböző változataiban. Ahogy Antos is utal rá már említett tanulmányában, a helyi utalások, lokális kötődések felvállalása gyakorta fontos szerepet kapnak. A *Gipsy Side* szereplőinek is alapélmény a VIII. kerületi kötődés. Érdekes idézni, hogy bár a dokumentumfilm egyik szereplője, Jancsika nem is a Józsefvárosban, hanem Csepelen lakik, mégis minden nap bevillamoszik a „nyolcba”, a barátaihoz.

A filmben egyébként egyetlen jelenet van, amely alatt a főszereplők kimozdulnak a „gettóból”: az Artisjus Szerzői Jogvédő Irodába mennek levédeni a már elkészült dalaikat. Megkapó és sokat mondó a képsor, ahogy a gyerekek átkelnek Budára és egy hivatalos intézményben képviselik magukat. Bár nincs kimondva, a néző sejtheti, hogy az I. kerületi kirándulás nemcsak a film, hanem a rapper-fiatalok egész élete alatt kivételes alkalom marad. A hagyományosan és köztudottan „jobb környék”, a budai Vár alja ismeretlen terep, a *Gipsy Side* szereplőinek bizonytalanabb, „veszélyesebb” terület, mint az éppen a külvilág számára „veszélyes hely”, a VIII. kerület. Az Artisjusból hazafelé az egyik szereplő fel is hívja szüleit, hogy megnyugtassa őket, mindjárt visszaér a „nyolcba”, ahol már nyugodtan kint tartózkodhat a téren, ahol nem kell félnie attól, hogy bűrszíne miatt atrocitások érik őt.²⁸

A *Gipsy Side*-os fiúk sikere és reményei ambivalensek tehát: megmutatkozásuk és fellépéseik egyrészt a lokális roma identitás, a VIII. kerületi hibrid kultúrával kapcsolatban érzett büszkeség autentikus példái, másrészt a külvilág, a többségi társadalomba, annak kultúrájába való bekerülésük korlátozott, bizonytalan. Dick Hebdige klasszikus munkáját idézve a szubkultúrákról, a szubkulturális stílust úgy definiálhatjuk, hogy az egyszerre kommunikálja egy csoport különbözőségét és fejezi ki azok kollektív identitását. Hebdige azonban minden szubkultúrát úgy jellemez, hogy azok saját ciklusukban előbb-utóbb elérnek a banalizálódás fázisába, azaz az ellenállásból visszaépülnek, bekerülnek a domináns kultúra logikájába. A „másság” ilyenfajta „domesztikálódása”, azonossá válása azonban még

²⁷ Kali Kinga: Megmondom, testvér! A rap legyen hiteles. *Amaro Drom*. 2007. december. 31.

²⁸ Antos, i. m. 44.

nem ért el a *Gipsy Side* rapperjeinek szubkultúrájáig – művészetük, önreprezentációjuk nagyrészt még mindig a gettó falai közé van szorulva.

Összegzés

Jelen tanulmány arra a folyamatra reflektált, amelynek során egy budapesti városnegyed, a VIII. kerület többé-kevésbé behatárolható része maga reprezentációs eszközzé válik, vagyis a hely túllép háttér, díszlet-szerűségén és önálló jelentéssel bíró egységgé válik. Természetesen önkényesen választott példáim nem merítették ki a „nyócker”-reprezentációk teljes sorát, további kutatásaimban részletesen foglalkozni kívánok a Fekete vonat együttesrel, illetve annak előzményeképpen, más, magukat a „nyóckerbe” helyező rapperekkel, valamint a tanulmány elején említett, emblematis Gauder-Novák féle *Nyócker* című rajzfilmmel, amely talán a városrész rendszerváltás utáni legteljesebb interpretációját nyújtja. Ahogy Polyák Levente fogalmaz a filmről szóló írásában: „*Nem véletlen hát, hogy a képek ilyen nagy fontosságú csatájában, a különböző reprezentációk, meghatározások és önmeghatározások küzdelmében hatalmas jelentőség tulajdonútható a Nyócker című filmnek, bár hatásai egyelőre még nem felmérhetőek.*”²⁹

A rajzfilm is, mint ahogy az ezen írásokban bemutatott reprezentációk, nem mentesek a sztereotípiáktól, a gettó, a gengszter életstílus sablonjai számos helyen és módon visszaköszönnek bennük. Sablonjaik azonban, a Polyák által is leírt újra és újra véghezvitt öndefiníciók során komplexebbé és több jelentésűvé válnak. A rendszerváltás óta eltelt időben a „nyolccal” való foglalkozás, annak különböző, magas-, és tömeg-kulturális diskurzusokba való beemelése új utat nyithat szélesebb értelemben is: az érdeklődés és az ismerkedés egy eddig jórészt elzárt, stigmatizált tér reprezentációival közelebb hozhatja a térben elnyomva, stigmatizálva élő közösséget is. Bár az említett hatások talán még mindig nem mérhetők fel teljesen, a rehabilitáció és a különböző közösségi-civil kezdeményezések általi folyamatos változásnak a különféle reprezentációk bizonyára részét képezik.

²⁹ Polyák Levente: Hely és reprezentációja. Nyócker és a nyolcadik kerület. In: Bárány Tibor (szerk): *A tarkaság dicsérete*. Erasmus Kollégium Alapítvány. Budapest, 2005.

PRO ÉS KONTRA

ZILAHI LÁSZLÓ

Helyreigazítási kérelem*

A Regio c. folyóirat 2009/2. számában „Beszédből – ideiglenesen zárolt – világ” címmel jelentett¹ meg írást Papp Z. Attila. Olvasóik korrekt tájékoztatása és a történelmi hűség kedvéért az alábbiak közlését kérjük.

Volt kollégánk, Papp Z. Attila munkáját, melyet a külhoni magyar felsőoktatási rendszer, elsősorban a Sapientia Egyetem új finanszírozási rendszerének kialakítása érdekében végzett, valóban nagyra értékeljük. Sajnálatos, hogy a Beszédből világ c. könyv kapcsán a dolgok ideáig fajultak, s Papp Z. Attila sérelmeit olyan súlyúnak véli, hogy erről a Regio olvasóit 38 (!) oldalon keresztül tartja fontosnak tájékoztatni.

Nos, nézzük akkor a tényeket, sokkal rövidebben.

Papp Z. Attila írásában következetesen a hatalom, a politika mártírjának állítja be magát, a történeteket olyan hamis megvilágításba helyezve, hogy mi, „A Hatalom” az ő könyvét cenzúráztuk, zároltuk, a nyilvánosságtól megvontuk.

Csakhogy. Az amerikai magyarság helyzetéről szóló fenti kiadványt („Elemzések, adatok amerikai magyarokról” alcímmel), mint helyzetfelmérő tanulmányt a kormányzat rendelte meg: a Határon Túli Magyarok Hivatala, illetve jogutódja, a Miniszterelnöki Hivatal. A megrendelő

* Zilahi László levele és a rá adott válasz először a *Transindex* internetes portálon jelent meg: <http://multikult.transindex.ro/?cikk=10503> illetve <http://reply.transindex.ro/?cikk=169>. Szerkesztőségünket ugyan senki és semmi nem kötelezte Zilahi László (MeH, Nemzetpolitikai Főosztály, főigazgató-helyettes) levelének közlésére, ám azért döntöttünk publikálása mellett, mert stílusa, hangvétele, az információk felszínes kezeléséből is eredő tárgyi tévedései valóban „nemzetpolitikai” dokumentummá avanszálják. (*szerk. megj.*)

¹ „jelentett” – így szerepel az eredetiben (*szerk. megj.*)

biztosította a szerzők, így Papp Z. Attila szerzői, illetve szerkesztői díját is. A tanulmányt fogalmilag nem lehet „zárolni”, az e fölötti kizárólagos rendelkezés joga, szerződésben is rögzítve, a megrendelőt, tehát a MeH-et illeti. Kiadása, sokszorosítása, vagy éppen a fiókba süllyesztése a megrendelő kizárólagos joga, mint minden ehhez hasonló esetben. Nem csupán azért, mert a MeH fizetett érte, hanem azért is, mert ha a MeH neve szerepel rajta, akkor azért a felelősséget is vállalja, s joga eldönteni, hogy szélesebb körben is nyilvánosságra hozza-e, mikor és milyen módon. Ez a kulcsmondat.

Természetesen semmi kifogásunk nem lett volna az ellen, ha a tanulmányt szélesebb körben megismerik, de a nyomdai sokszorosítás után kirobbant egy nagyon rossz ízű botrány, melyet Papp Z. Attila hosszan taglal is írásában. Felesleges részletezni ezeket a támadásokat: ma sem érzem magam felhatalmazva arra, hogy ezeket megítéljem, miként a botrány során sem éreztem így. Papp Z. Attila, mint szerző és szerkesztő dolga ezek megválaszolása. Éppen ezért döntöttünk úgy, hogy amíg a botrány valamilyen megnyugtató megoldást nem nyer, nem terjesztjük a kinyomtatott példányokat. A szélesebb körű terjesztés már az egyik fél melletti előzetes egyoldalú állásfoglalásnak is minősíthető lett volna, annak tartalmával azonosulást vállalva. Márpedig a valamilyen formájú megegyezés, kiegyezés, vagy legalább a Magyar Szociológiai Társaság állásfoglalásáig ezt felelősen nem vállalhattuk fel. Hangsúlyozom ismét: a MeH-nek, mint a tanulmány megrendelőjének ehhez minden joga – és véleményem szerint oka – meg is volt: meggyőződése, hogy egy minisztérium éppen akkor jár el felelősségteljesen, ha egy ilyen vitatott ügyben nem húzza az ügyet a kormányzatra, hanem elősegíti vagy legalább megvárja a megegyezést. Mind ezt hónapokon át próbáltuk elmagyarázni Papp Z. Attilának is, teljesen hiábavalóan, ő folyamatosan cenzúrárt és zárolást emlegetett, egyre erőszakosabban követelve, hogy a megrendelő MeH kezdje el terjesztetni a kötetet.

Papp Z. Attila többször is „politikai ügyet” emleget. Kérdezem én: ugyan, árulja már el valaki, hol van ebben a politika? Milyen politikai szereplők léptek itt fel? Azzal, hogy nem akartunk olajat önteni a tűzre a könyv azonnali széles körű terjesztésével, azzal visszanyúltunk volna a kádári hatalomtechnikához? Mi lett volna itt a politikai érdek? Megmosolyogtató.

No és még valami: 1945 után megszaporodtak a partizánok, 1989 után az '56-os hősök. Úgy látom, most sokasodásnak indultak a balliberális kormányzás „üldözöttjei” is. Papp Z. Attilától azért kellett elbúcsúznunk, mert a hivatali rendet súlyosan megsértve, közvetlen feljebb-

valóit megkerülve, a miniszterhez fordult – éppen feljebbvalóit jelentve fel alaptalanul. Kíváncsi lennék, ezért a piaci szféra melyik szereplőjénél kapna dicséretet? Vajon melyik cég értékelné, ha dolgozója a vezérigazgatóhoz szaladna feljelenteni a főnökeit? Pardon, de a világ bizony nem úgy működik, hogy addig megyek felfelé a hierarchiában, míg nekem kedvező választ nem kapok.

Hogy tehát nem szakmai okokból, nem felsőoktatási referensként végzett munkája miatt került kollégánk elbocsájtásra?

Javaslom az államigazgatás dolgozóinak, vagy bárkinek: hétfő reggel, hivatalukba érven, igazságuktól mélyen áthatva borítsák rá az asztalt főnökükre. Garantálom, hogy még aznap kirúgják őket. Méghozzá merőben nem szakmai okokból! Igaz, nehéz lesz majd politikai ügyként beállítani, de ki tudja? Próbálkozni azért lehet.

Bp. 2009. 10. 29.

Zilahi László
MeH

PAPP Z. ATTILA

„Teccettek volna korrektek lenni!”, avagy érvek mosolyhoz

Még novemberben megígértem a *Transindex*nek, hogy röviden reagálok az általam szerkesztett *Beszédből világ* kötet kapcsán beérkezett reakciókra, információkra. Zilahi Lászlóhoz hasonló magasztos hangnemben ezt „a történelmi hűség kedvéért” teszem, és, hogy a max. két oldalhoz szokott vezető beosztású hivatalnokok se fáradjanak el, pontokba szedem a tényeket, állításokat.

1. 2008. augusztusában jelent meg a kötet, 2008 októberében kereste meg Bartus László a MeH-et. A mintegy 10–11 oldalas – Zilahit idézve: „(!)” – megkeresése során túl a szakmaiatlan rágalmakon engem már szélsőjobboldali, nyilas-hungarista beállítódással vádolt.

A Törzsök Erikának írt kísérőlevelében kifejtette: „Ezt a mocsok palit, aki ezt a sok szemétséget összeirkálta rólunk, annak kitekerem a nyakát, az rendben van, megetetem vele a mocsok szövegét”. E levél hatására a MeH illetékesei (Gémesi, Törzsök) a kötetet kiadó intézetnek (Magyar Külügyi Intézet – MKI) rögtön „utasítást” (Terényi, MKI igazgató szóhasználata) adtak, hogy a könyveket ne terjesszék.

1. a. Egy kis érzelgős jogi-közigazgatási kitérő: a munkáltatói jogkörök gyakorló személynek talán feltűnhetett volna, hogy a Magyar Köztársaság egyik köztisztviselőjét rágalom, halálos fenyegetés érte.
2. Zilahi szerint hamis megvilágítás, hogy ők mint a „hatalom” képviselői a köteteket zárolták, vagy a nyilvánosságtól megvonták. És akkor a tények:
 2. a. Bartus lapjából tudtam meg, a köteteket „zárolták”, ő beperel engem, a MeH pedig a majdani ítélet függvényében dönt a kötetek sorsáról. Minderről sem akkor, sem később nem értesítették a kötet szerzőit, és arról sincs tudomásom, hogy a MeH Bartus vonatkozó cikke ellen „Helyreigazítási kérelem” címmel tiltakozott volna (pedig annak a cikknek már a címében is szerepel a zárolás kifejezés, ami ZL szerint „fogalmilag” nem lehetséges).
 2. b. Amit a nem jogász végzettségű állampolgárok is tud(hat)nak: a kormánynak alárendelt központi államigazgatás a végrehajtó hatalom részét képezi, az ott hozott döntések a hatalom ténykedésének tekinthetők.
3. Hogy a MeH-nek – Bartus kifejezésével élve – a „zároláshoz” joga volt-e, nem tudhatom, hiszen én nem láttam a MeH és az MKI (vagy Külügyminisztérium) közötti szerződést. A kötet kiadása egy cég és az MKI szerződése nyomán vált lehetségessé, abban pedig nem szerepel a MeH mint megbízó vagy a szerzői jogok tulajdonosa.
 3. a. Ám ha a MeH-MKI szerződés ezt lehetővé is tenné, javaslom végiggondolni: amit jogilag megtehetünk, biztos, hogy meg is kell tennünk? Főleg ha cselekvésünk valamilyen alapelvet sért, mint például a szólás- vagy a kutatói szabadságot. És vajon miféle precedenst teremthet egy ilyen döntés egy olyan hivatal részéről, amely rengeteg más (többek között könyvkiadással, kutatással kapcsolatos) támogatásért is felelős?
4. Zilahi levelében ez szerepel: a köteten rajta van a MeH neve. Nincsen rajta (éppen a 3. pontban foglaltak miatt).

5. Zilahi levelében ez áll: Papp Z. Attila szerkesztői díjat is kapott. Nem igaz, ilyen szerződés nincs. A szerkesztést, mint más egy-két korábbi kötet esetében is, mint kutatásvezető, szakmai kötelességemnek éreztem ingyen elvégezni.
6. Zilahi azt írja, hónapokig próbálták elmagyarázni nekem, hogy „felelősen nem vállalhatták fel” a kötetek terjesztését. Én ilyenmire nem emlékszem, csak arra, hogy hónapokig (2008. október – 2009. április között) a MeH-ben senki sem adott érdemi tájékoztatást a könyvről, az ügyet jómagam tartottam „napirenden”. Ebben az időszakban Zilahin keresztül igyekeztem kommunikálni a kötet terjesztését megakadályozó személyekkel, akik ilyesmiket üzentek: „Miért fontos a kötet számomra?”, „Miért nem várom meg a 2010-es kormányváltást?” „Érdeklődjem meg, Bartus beperelte-e?” Zilahinak végül meg azt javasolták, próbálja meg telefonon keresztül elintézni, hogy néhány példányhoz hozzájuthassak. (Ez meg is történt, köszönet ezúttal is érte.)
7. Zilahi leveléből kiderül, időközben a Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) állásfoglalására vártak. Az MSZT titkára viszont jelzi, őket nem kereste meg a MeH.
8. 2009. áprilisban Zilahi közli, elege van ezzel az ügygel, már nem tud mit tenni, a kötetekről Gémesi dönt. Ezután küldtük el Kiss Péternek azt a levelet, amely tartalmazta a korábban Gémesi, Törzsök és Zilahi által is látott *Tiltakozásunkat*. E levélről szóban Zilahit is értesítettem, aki akkor még azt válaszolta, semmi gond, nem hiszi, hogy Kiss Péter éppen ilyen ügygel foglalkozna mostanában (a 2009-es kormányváltás körüli időszakról van szó).
9. Zilahi levelében az áll, a hivatali rendet súlyosan megsértettem, és ezért kellett távoznom. Ellenem indított fegyelmi eljárásról azonban nincsen tudomásom, a hivatalos indoklás szerint pedig megváltozott a hivatal SZMSZ-e, és munkaköröm ezért vált fölöslegessé.
10. E könyv kapcsán a MeH minden, a kötetben írtak szándékaitól fényévnyi távolságra lévő Bartus-féle állítást készpénznek vett. Bartus például az ÉS-ben – más ferdítések mellett – még 2009 szeptemberében is azt írja, a washingtoni nagykövetség szerint „szakmailag elfogadhatatlan” a kötet. A nagykövetség sajtóattaséja szerint viszont a „kötet ismerete fontos az itteni munka szempontjából”.
11. Törzsök elküldi válaszat a Transindexnek. Utólag kiderül, az nem az ő, hanem a Zilahi (Regionak is elküldött) levele.

12. Zilahi levelében ez áll: főigazgató-helyettes. A MeH Nemzetpolitikai Főosztályának nincsen főigazgatója. (<http://www.nemzetpolitika.gov.hu/id-29-vezetok.html>)
13. Zilahi levelében az áll, jómagam kirúgásom kapcsán „politikai ügyet” akarok faragni, és történeti kontextusok kissé zavaros felemlegetése mellett azt is jelzi, „üldözötként” akarom feltüntetni magam.
13. a. Regios cikkben elbocsájtásom kapcsán írva vagyon: „E ponton akár áldozati szerepben tetszelegve szenvedéstörténetbe is kezdhetnék, de nem teszem, hiszen szakmai okok miatt már korábban is megfogalmazódott bennem, hogy eljövök a MeH-ből”.
13. b. Kirúgásom közzlése során maga Zilahi használta azt, hogy „politikai döntés” született, ami éppen a nem szakmai ok színónímája – legalábbis én így értelmeztem.
13. c. Az áldozati szerep talán Törzsökre jellemző, aki (Zilahi kifejezésével élve) „feljelentette” a Heti Válasz hasábjain Kiss Pétert: „...éppen napjainkban Kiss Péter miniszter ugyanúgy távolít el arról a területről, ahol az elmúlt két évtizedben immár legálisan foglalkoztam a kisebbségi ügyekkel, mint ahogy kirúgtak az állásomból párszor a kádári világban. A szokások, a politikai kultúra nem sokat változott.” (<http://heti-valasz.hu/visszhang/nem-mertem-nemet-mondani-23438/>). „Feljelentése” ellenére Törzsök továbbra is a MeH szakállamtitkára által felügyelt, a „Magyar Köztársaság kisebbségpolitikájának tudományos megalapozását” célul kitűző intézet vezetője (is). (<http://www.eokik.hu>)
14. Zilahi levelében az áll „megmosolyogtató”. Szerintem a könyv terjesztésének MeH (Gémesi, Törzsök) és MKI általi akadályoztatása (volt) nevetséges. De azért mosolyoghatunk is! ☺

További sok sikert, Boldog Új Évet és hasonló megalapozottságú, bölcs, következetes döntéseket kívánok a MeH Kisebbség és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkárság felelős vezetőinek!

2009. december 11.

Papp Z. Attila

VÁRI ANDRÁS

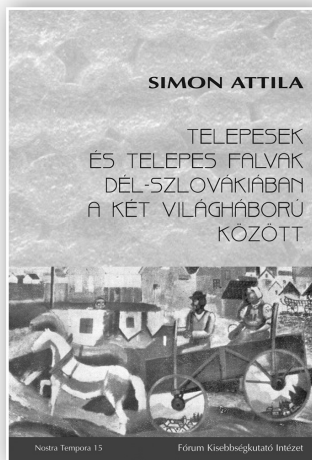
„...Ezt a területet osszuk szét
a mi szlovák földműveseinknek...”*

Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában
a két világháború között.*

Nostra Tempora 15, Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja, 2008, 286 oldal.

Könnyű ezt a könyvet ajánlani – hiszen vannak ugyan hibái, de fontos, nagy forrásfeltárással épülő és értelmesen érvelő munka. A téma központi jelentősége nyilvánvaló – az utódállamokban a magyar nemzeti-ségű lakosság fölszámolásának talán legfontosabb eszközei az ún. földreform és a telepítési politika voltak, melyek hatása máig nyúlik.

Simon könyve logikusan szerkesztett – a szakirodalmi áttekintés (1. fejezet) után a kolonizáció keretét adó cseh-szlovák földreformot, annak tágabb politikai összefüggéseit és eredményeit ismerteti (2. fejezet), majd Dél-Szlovákia szláv kolonizációjának terveit tekinti át (3. fejezet). Ezután a megvalósulás fázisait és aspektusait veszi

* Milán Hodža a parlamenti klubok vezetőinek 1919. február 27–28-i ülésén, idézi Simon Attila itt ismertetett műve 67. oldalán.

sorra négy fejezeten át (4. fejezet: Dél-Szlovákia szláv kolonizációjának első évei, 5. fejezet: Az állami telepítések aranykora, 6. fejezet: Gazdálkodás és élet a kolóniákon, ill. 7. fejezet: A telepítések a politika kereszt-tüzében). Végül a szerző mérleget készít a kolonizációról (8. fejezet), a kötet lezárásaként pedig kitekint a telepítések sorsára a visszacsatolások időszakában (9. fejezet).

A feldolgozott levéltári források magukban is kisebb szenzációkat jelentenek. Simon a minisztériumi források mellett az Állami Földhivatal és a Telepítési Hivatal anyagaiból dolgozott. Ezek terjedelme és részleges rendezetlensége hatalmas munkát követelt a szerzőtől. Ezek segítségével egyrészt hiteles képet adhat az átcsatolt területek betelepítésekkel történő elszlovákosításáról, másrészt e folyamatok irányítóinak szemszögéből is megmutathatja a nagy vállalkozás céljait, terveit, végrehajtását, nehézségeit. Ez nagy eredmény.

Az első résznél, a földreform ismertetésénél viszont kritika érheti a szerzőt. Európában ez már egy jól feldolgozott téma. Ennek ellenére Simon nem tekint ki más közép-európai országokra, így Magyarországra sem. De még a csehszlovák eset ismertetése sem kifogástalan. Szerintem a szerző az általa idézett két német munkánál bővebb figyelmet szentelhetett volna az elcsatolt magyar területek lakosságával lényegében megegyező sorsú németiség egykorú monográfiáiban, de népszövetségi emlékiratok sorában is rögzített, jól adatolt elemzéseinek és álláspontjainak.

Miközben a csehszlovák politikai kontextust találóan és tömören vázolja, a gazdaságpolitikai kérdésekkel szemben némi idegenséget árul el a szerző. Ez az érvelés követését nehezítő formai hibákban is jelentkezik. Például a szöveg közé zsúfolt százalékokat előnyösebb táblázatokba foglalni, még akkor is, ha van már épp elég belőlük – hiszen ez a témából adódik. A táblázatok fejléceit, ahogy az egyes érveket is, kristálytisztán kell megfogalmazni – ám e fejezetben sokszor nem világos, hogy valamilyen állítás az összes földterületre, vagy csak a mezőgazdaságilag művelt területre vonatkozik-e.

A formai kuszaságok mögött más hiba is megbújik – a szerző különösebb mérlegelés nélkül elfogadja az utódállami és baloldali történetírás által immár vagy hetven éve hangoztatott állítását, hogy a földreform magában véve modernizációs lépést jelentett (47. o.). Gazdag irodalom bizonyítja, hogy ez nem így van, még akkor sem, ha föltesszük, hogy az emberek tömegeinek földhétségét a magántulajdon sérelmére is ki kell elégíteni. A birtokviszonyok a gazdálkodásnak csak egyik keret-

rendszerét adják, mások mellett, mint amilyenek például a természet- és gazdaságföldrajzi, közlekedési, piaci, képzettségi és üzemi viszonyrendszerek. Ha a birtokviszonyokat úgy változtatják meg, hogy azok más adottságokkal konfliktusba kerülnek, azt a gazdálkodás eredményessége sínlyi meg. A szükséges adaptáció, összehangolódás a változtatás tárgyai és a változás mozgatói, vagy mondjuk így, a reformátorok és a reform elszenvedői között akkor biztosítható, ha a birtokreform nem forradalmi; azaz – nem a politikai erőközpont által a helyszínre küldött különleges felhatalmazású erők diktatúrájának eredménye és nem gyorsított ütemben zajlik. Ez a feltétel a közép-kelet-európai földreformok egyikében sem teljesült, nem csoda, hogy mindenhol csökkent a teljesítmény. A reformmal létrehozott, ám éppen születési hibájuk okán csökkenő hozamú mezőgazdasági termelőegységek a húszas évek végétől csökkenő árak mellett főleg az eladósodott és életképtelen törpebirtokok sorait gyarapították. Legalább ennyivel ki kellett volna egészítenie Simonnak a földreformot az állítólagos társadalmi igazságtalanságok orvosságaként tekintő, általa reprodukált véleményt („javított a szegény- és kisparsztság helyzetén”, 47. o.).

Másrészt Simon egyértelműen megfogalmazza azt is, hogy a földreform nemzetpolitikai célú volt, fő kárvallottjai pedig – még a németeknél is inkább – a magyarok. Ez részben a Csallóköz és a déli Felvidék mezőgazdasági üzemszerkezetéből adódott, részben abból, hogy a juttatásokból legnagyobb részben kizárták a magyarokat. A később a bécsi döntéssel visszatért területeken (ami nagyjából megfelel a magyar többségű területeknek) például az összes kiutalt föld 19%-át kapták az itt élő magyarok, miközben a terület összes lakosságának mintegy 80%-a volt magyar. Az 1918 előtti teljes magyar területen 1937-ig összesen lefoglalt és tulajdonosának vissza nem juttatott kb. 845 ezer hektárból (46. o.) a Földhivatal 1932-es adatai szerint 29 ezer hektárt kaptak magyar nemzetiségűek, plusz 5 ezer hektárt bérletként művelhettek (59–60. o.), tehát összesen az adott területen lefoglalt és vissza nem juttatott birtokállomány kb. 3%-ának megfelelő nagyságú földet kaptak, a szlovák juttatotknál magasabb megváltási áron.

Az egykorú csehszlovák földbirtok-politika különösen az „idegen” nagybirtokosokat tekintette fölszámolandónak, tehát nem pusztán földtulajdonosként büntette a nagybirtokosokat, hanem az ellenségnépek (német–magyar) tagjaiként. Miközben az állami ellenőrzést kimondó törvény egyértelmű látszólag felső határt szabott a birtokokra (250 ha),

a törvény egy másik paragrafusa kivételt is engedett, az igénybevett birtokok tényleges fölosztására pedig a Földhivatal mérlegelése alapján akár évtizeddel később is sor kerülhetett, addig a birtokot – ismét a földhivatal engedélyei alapján – el is lehetett adni, sőt, szét is lehetett parcellázni. Ugyanakkor a fölosztás, államosítás és más igénybevételek után fennmaradó ún. „maradványbirtokra” 500 ha volt a felső határ, de az egykorú német irodalom szerint sok esetben ezt is jelentősen túllépték. Az objektív jogi norma kulisszája mögött igen széles lehetőséget biztosítottak a földreform kormányzati szempontú, a jogegyenlőségre fittyet hányó lebonyolítására, elsősorban a Földhivatalnak. Arra, hogy ez utóbbi minek alapján járt el, említhető két jellemző, Simon által dokumentált adalék. Egyrészt, hogy a Földhivatal, bár sose hozta nyilvánosságra, folyamatosan statisztikát vezetett a földreform folyamatának nemzetiségi vonatkozásairól (59. o.). Másrészt, hogy a Földhivatal nem a parlament vagy a kormány, hanem megszakítás nélkül a csehszlovák Agrárpárt ellenőrzése alatt állt, dacolva a többi párt kritikájával.

Itt talán lehetett volna egy lépéssel tovább is menni. Azt, hogy a Földhivatal és az Agrárpárt klientúrája kapta a maradékirtokok egész sorát, a szerző leszögezi ugyan (45, 47. o.), de nem időzik e kérdésnél. Joggal, ha azt tekintjük, hogy a „telepítés” fogalmához telep is kell, hogy tartozzon, ha pedig ez áll munkája középpontjában, akkor az egyéni birtokosok cserélődését a maradványbirtokok birtokában tényleg nem kell, hogy figyelemmel kövesse. Másrészt az egykorú német irodalom dokumentálta, hogy az igénybevett nagybirtokokból képzett és (az államot és a szövethatárokat is beleértve) új birtokosoknak juttatott, átlagosan is 100 ha körüli, de egyes esetekben az 500 ha-t is jóval meghaladó ún. „maradványbirtokok” új urai kifejezetten avval a vállalással kapták birtokaikat, hogy mintegy „új cseh vidéki nemességet” képezzenek (a Földhivatal vezetőjének, Karel Viškovskýnak 1924-es nyilatkozata szerint). Evvel együtt azt is vállalták, hogy alkalmazottaikat kicserélik, a munkavállalás feltételül szabják az alkalmazott gyermekeinek csehszlovák iskoláztatását, az ellenségnép intézményeit, ahol lehet rombolják, a szláv mozgalmakat támogatják. Ha tehát az ellenségnépek főszámolásának egyik eleme a telepítés, a másik a maradványbirtokok ilyen, a németek által fölpanaszolt csehszlovákizáló szerepe, akkor a két iker mindegyikére lehetett volna egy-egy pillantást vetni.

Simon Attila azt a rendkívül érdekes megállapítást teszi, hogy a magyar pártoknak a húszas évek első felében a földreformmal szem-

beni, a németekével összehasonlítva gyenge, későn kibontakozó kritikáját (főleg a keresztényszocialistáknál, v. ö. 51–52.) motiválhatta éppen a magyar nagybirtokosok – a csehszlovák Földhivatal viselkedése által táplált – jogos vagy illuzórikus reménye a különalkuk kötésére. Ez bizony könnyen lehet, de jó lenne tovább vizsgálni. Egy olyan világban, ahol már nem abba a kérdésbe torkollnak a „tudományos” viták, hogy a magyar vagy a szlovák szivárvány szebb-e, az egyik legérdekeesebb társadalomtörténeti együttműködés tárgya lehetne a formális, de a valóságot uralni nem képes állami intézmények és az intézményekkel kapcsolatban álló társadalmi csoportok közötti játszmák összehasonlító tanulmányozása. Hiszen a magyar földreform, de az egész gazdaságpolitika végrehajtása kapcsán is egész sor olyan kérdés merül föl, ami a Simon által fölvetetthez hasonló.

A „Dél-Szlovákia szlovák kolonizációjának elképzelései és tervei” c. 3. fejezetben Simon előbb visszatekint az előzményekre, majd vázolja a „kolonizáció alapelveinek megfogalmazását az Állami Földhivatal és a Csehszlovák Nemzeti Tanács testületeiben”. Itt átvesz egy utódállami toposzt, megállapítva, hogy „a nemzetpolitikai szándékú telepítések gyakorlata az újkori magyar állam történetében sem volt ismeretlen.” Ez a megállapítás a gyakorlat szintjén csak korlátozottan érvényes. Ahogy maga Simon is megállapítja, nálunk „a hangzatos szándékok megvalósulásából... szinte semmi sem lett” (63. o.) – de akkor hol is látható a nemzetpolitikai telepítések magyar gyakorlata? A szövegben összemosódik a politikai közbeszéd eldurvulása, amely valóban már a dualizmusban bekövetkezett (v.ö. Beksics szövegeivel), és a kormánypolitika, amely például az 1894-es telepítési törvény kapcsán sok mindennel vádolható, csak éppen nemzeti radikalizmussal nem.

A könyv következő részeiben (4, 5, 6. és 7. fejezet) az elhatározott kolonizációs politika megvalósulásának állomásait írja le Simon. Ez a könyv gerincét jelenti, a hatalmas anyag tömör és logikus földolgozását. Egyik vezető témája a földreform irányításáért folytatott politikai harc, egyrészt a pártok, másrészt csehek és szlovákok között. E harcokba illesztve, arra fölépítve tárgyalja a kolonizáció katonai szempontú alakítását. Ez nem merült ki abban, hogy a volt légionáriusokat különösen preferálták a telepítéseknél, vagy, hogy a légionáriustelepeket a határtérségben a vasútbiztosítás szempontjai szerint helyezték el. E katonai szempontú szervezés odáig is elment, hogy e telepek lakói tagjai voltak az Agrárpárt félkatonai szervezetének, a Parasztlóvasságnak (*Sedliacká*

jazda), lögyakorlatra jártak, otthon is fegyvert tartottak (100. o.), ami kihathatott arra is, hogyan viszonyultak magyar szomszédaikhoz.

Simon nagy munkát végzett a levéltári forrásokban kevésbé tükröződő magántelepítések föltérképezésével. Ez az a terület, ahol a legtöbb új információval szolgál, hiszen erről korábban keveset tudtunk. Ahogy az általa a földreformmal kapcsolatban föltárt új adatok több mint megkétszerezték azokat a számokat, melyek a földreform kapcsán magyaroknak juttatott területet és a kedvezményezett gazdaságok számát mutatják, úgy a szlovákiai telepítések és a telepesek számát is átírják Simon új eredményei, elsősorban a magántelepítések számbavétele kapcsán. Sajnos, ebben a vonatkozásban a kárunkra – az állami telepítések 24 000 hektárnyi területe mellé kb. további 18 000 hektárnyi magántelepítés járult, összesen másfélszer akkora terület, mint amennyit a teljes magyar lakosság mindenféle jogcímen a földreform kapcsán nyert. Erre 3300 cseh, morva és szlovák telepes család jutott, majd húszezer ember (167–168. o.).

A megvalósult kolóniák persze ezer akadállyal küzdöttek, melyeket Simon részletesen be is mutat. Ez végül is természetes, máshol sem volt másként, az életet csak igen erőszakosan lehet a kormányzati elképzelések Prokrasztész-ágyába gyömöszölni. Ennek is betudható, hogy míg az eredeti tervek kb. 80–100 000 hektárra telepítendő 7–20 ezer szláv családról, illetve a mérvadó szlovák politikus, Ivan Daxner 1924-es *Vnutorná kolonizácia na Slovensku* (Belső kolonizáció Szlovákiában) című pamfletjében egyenesen egymillió hektárra telepítendő 100 ezer családról, félmilliónál több emberről szóltak, a kolonizáció fent áttekintett ideiglenes mérlege jóval szerényebb volt. Ám ha lenne a munkában nemzetközi kitekintés, akkor az is látszódná, hogy ez a tervekhez képest szerény megvalósulás is egy viszonylag jelentős eredmény a más országokban elértékhez képest.

A telepítések szándékolt szlovákosító hatásának eredményességét Simon igen differenciáltan értékeli. Szerinte az adott időtávlatban egyértelmű kudarcról lehet beszélni a szlovákosítás vonatkozásában, ekkora volumenű telepítéssel ennyi idő alatt még nem lehetett a szándékolt hatást elérni. De nem veszi szem elől, hogy hosszabb távon, illetve a közvetett hatásokat, pl. a telepítések iskoláinak hatásait tekintve itt olyan alapokat tettek le, melyekre egy ütemmel később tovább építhettek.

Ahogy a csehszlovák telepítések erőszakos gyakorlatáról, úgy az 1938-as magyar visszacsapásról is kereken fogalmaz Simon, minden mentegetés nélkül. A telepítések jogszerűsége ugyanis széles fronton

támadható lett volna, már csak azért is, mert az új viszonyok telekkönyvezése a legtöbb helyen nem történt meg. A finomabb jogi megoldások alkalmazása helyett a telepésekkel, noha többnyire nem állami erőszakkal, de nagyobbrészt a helyi magyar lakosság által kialakított rövid úton (beleértve kirablásukat is) bántak el. A cseheket egyszerűen elkergették, a távolabbról érkezett, illetve a helyi szlovákokból toborzódott telepések némileg több kíméletet kaptak. Ez a szomorú epilógus, melyhez Simon a szlovákok mellett a minisztertanács, az FM és a képviselőház forrásait is fölhasználta, nem hagy kétséget az iránt, hogy a magyar politika alapvető („nemzetpolitikai”) jellegében és legjobb képviselőiben (pl. Teleki) is tükrösen szimmetrikus volt a korábbi csehszlovák telepítési politikával, a vidéki termelőket és közösségeket a nemzeti állam végvidékének, őrlé-lyeinek tekintette.

A könyv érvelésével szembeni eddigi felvetéseket az motiválta, hogy Simon szilárdan megalapoz a folytatásnak és ugyanakkor kedvet csinál kérdései továbbgondolásához, további kutatásokhoz. Ám a kritikai (pl. földreformra vonatkozólag tett) észrevételek figyelembe vételével is csak úgy lehet összefoglalóan értékelni e munkát, hogy egy kiemelkedően fontos téma szakszerű, tömör, könnyen olvasható és láthatóan régi-módi politikai tisztességgel és visszafogottsággal megfogalmazott tárgyalását tartjuk a kezünkben. Arról Simon nem tehet, hogy csak ezt az egy könyvet írta meg, és nem azt a két másikat, melyeknek ötlete éppen az ő nagyarányú forrásföltárásra és elemzésekre alapuló fejtegetései kapcsán a recenzens fejében fölmerült. Ez az egy könyv, úgy ahogy van, maradéktalanul ajánlható, szakembernek és érdeklődő laikusnak egyaránt.

Az elérést megkönnyíti, hogy a mű az Interneten is megtalálható: http://www.foruminst.sk/index.php?p=&t=a&xp=&Data_Id=179&-link=publ/nostratempora/15/nostratempora15,,&MIId=&Lev=-&Ind=5&sword=&sgroup=&publsor=&SearchPubl=&P=index,hu

LÁZOK JÁNOS

Gondolatok egy újabb Sütő-vita lehetőségéről – avagy teljes lehetetlenségéről

Kuszálík Péter: *Purgatórium*.

Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 2009. 225 oldal.

„E könyv csupán vitairat (ha úgy tetszik: perbeszéd), az ítélet nem rám tartozik” – olvasható Kuszálík Péter nemrég megjelent kötetében. A szerző által kezdeményezett képzeletbeli per és a vitairat tárgya a hatalomhoz való viszonyulás, egyrészt Sütő András életművében, másfelől közéleti-politikai szerepvállalásaiban.¹

Kuszálík az utóbbi két évtizedben több hiánypótló könyvészeti munkát tett le az asztalra, köztük Sütő András életmű-bibliográfiáját is.² Ha lesz a sütői életműnek kritikai kiadása, előkészítésében bizonyosan nélkülözhetetlen lesz ez a munka. Összeállítója azonban az életmű kutatóit és monográfusait meredeken felülbírálván megkérdőjelezi Sütő irodalomtörténeti besorolásának eddigi eredményeit. Ezeket a kutatókat, akik a 2005-ben lezajló Földes-vitában is megszólaltak (lásd Ablonczy László, Bertha Zoltán, Görömbei András, Márkus Béla, Cs. Nagy Ibolya írásait a marosvásárhelyi *A Hét* 2005 első félévi számaiban) Kuszálík Péter képletesen védőügyvédeknek tekinti Sütő András „szentté avatási perében”, amelyben szavai szerint „ők az advocatus dei szerepét töltik be, [de] az

¹ A kötetből idézett szövegek pontos lelőhelyét a továbbiakban az idézet után zárójelbe tett oldalszámmal jelezzük.

² Sütő András életmű-bibliográfia. Elérhető <<http://sutoandras.adatbank.transindex.ro/>>. 2010. 01. 05.

objektivitás megőrzése érdekében szükség van az *advocatus diaboli* ra is, aki a terhelő bizonyítékokat sorolja fel.”³

Kuszálík vitairatának súlyos módszertani hibája a választott szerzői-narrátori státus körülhatárolhatatlan és ellentmondásos jellege. Az *advocatus diaboli* fogalom ugyanis jelentését tekintve egymást kizáró elemeket összekapcsoló oximoron. A terminus olyan ügyvédet jelöl, aki a jelölt elleni terhelő bizonyítékokat gyűjt a szentté avatási perekben. Normális perrendtartás esetén ez a feladat az ügyész hatáskörébe tartozik, aki összeállítja a vádiratot, majd ennek alapján javaslatot tesz az ítéletre. A fogalom kettős elnevezése egy másik ellentmondást is jelez: az ismertebb *advocatus diaboli* mellett e szerepkör hivatalos egyházi megnevezése *promotor fidei*, azaz a 'hit előmozdítója'. E második jelentésre játszik rá a vitairat szerzője, amikor önmagukban igaz és hiteles kijelentéseket tesz a töredelmes bűnbánat és a bűnbocsánat megtartó és megerősítő szerepéről (lásd 18., 40., 43–45. old.). Visszatérő gondolatmenete szerint az, aki saját vétkeit és botlásait nem képes (nem hajlandó) beismerni, nem kérhet és nem is nyerhet mindezekért bocsánatot. A vitairat kontextusában azonban ez az eljárás az ügyvédi periratot ügyészi vádirattá minősíti át, hiszen a bűnbánat és a bűnbocsánat ismételt emlegítése ebben a szöveggörnyezetben már eleve a jelölt bűnösségét feltételezi.

A körülhatárolatlan szerzői státus még zavaróbb, amikor Kuszálík – lazán átlépve a saját maga által választott szabályokat – újabb szempontrendszer vezet be, amely vállaltan összeférhetetlen korábbi habitusával: „választott státusom szerint nem lehetek semleges, de tárgyilagos igen. Igyekeztem, hogy ne ragadjon el az indulat, de nem mindig sikerült ” (lásd 27. old.) A szerző itt már pamfletíróként mutatkozik be, aki tudni valóan nem rózsavízzel ír, hanem epével. Utóbb Kuszálík felfüggeszti az eddig ismertetett szerzői nézőpontok érvényességét. Kiderül ugyanis, hogy vele együtt „egy színjáték szereplői és nézői vagyunk egyszerre, [és] a színjáték nem perről, csupán egy vizsgálatról szól” (lásd. 58. old. K. P. kiemelése). Ám a következő oldalon a két dolog „egy pert imitáló színjátékká” mosódik össze, így aztán már érthető – csak nem igazán koherens – hogy e furcsa színjáték ügyvéde a negyedik felvonásban (bocsánat: hozzászólásban) szögre akasztja talárlját, s a páholy első sorából figyelni tovább a színpadi fejleményeket, amelyeknek fő játékmestere szintén ő marad, „parabolikus kis szövegecskék” előadásával (78. old.).

³ Kuszálík Péter: „Tessék vigyáznai: manipulálók!” [interjú] *Krónika*, 2009. október 2.

A vitairat expozíciója kapcsán szót kell még ejtenünk a két bevezető fejezetet lezáró *Kódáról*, amely – az elhelyezés logikájának némileg ellentmondva – a vitairatot összefoglaló végkövetkeztetésnek tűnik. A fehér holló fabulája itt, ezen a kiemelt helyen az eleve tudott, előre elhatározott ítélet hatását kelti. A példabeszéd jellegű szöveg szentencia-szerű formájával is üzen: a vizsgálatot tulajdonképpen nincs is értelme lefolytatni, a végeredmény ismeretes: „a holló nem mosható fehérre. Még akkor sem, ha az a holló kommunista író, újságíró, tollforgató.” (46. old.). A szerző minden bizonnyal fontosnak tartotta ezt a tanulságot bevésni olvasói tudatába: alig három oldallal az első előfordulást követően ugyanis a „parabolikus kis szövegecske” még egyszer elhangzik, a törzsanyagot bevezető írásban.

A kötet ezt tartalmazó egyharmada – mintegy száz oldal – Kuszáliknak a Földes László-vitában megjelent hozzászólásait tartalmazza. A vita a marosvásárhelyi *A Hét* hasábjain, 2005 februárja és júliusa között zajlott (részletes bibliográfiáját lásd az ismertetett kötetben, a hozzászólások töredékes válogatását a *Transindex* erdélyi portálon⁴). A negyedik rész, illetve az ezt követő *Függelék* a Sütő-életrajz kulcsmozzanatait dokumentálja, illetve Sütő András közéleti pályafutását kommentálja.

*

A harmadik részben újraközölt Kuszálik-hozzászólások csapongó menete meglehetősen nehezen követhető a vita egészének kontextusa nélkül. Ha mégis némi rendszer szerint akarjuk áttekinteni az anyagot, elsőként azt a stilizált magánmítoszt szeretném kiemelni, amit Kuszálik szerintem a vitairat eredetmondájának szánt (55. old.) A Sütő Andrástól életrajzi és könyvészeti adatokat kérő bibliográfus visszautasításának történetéről van szó, s a visszautasítás által kiváltott „dacreakcióról”, mint az irdatlan mennyiségű adatgyűjtő munka döntőnek feltételezett indítékáról. (E jelentéktelennek tűnő mozzanatra azért térek ki, mert saját ellenpéldámból tudom: hasonló szituációban milyen sokat jelentett számomra az író segítő gesztusa, hogyan indított el történelmi drámáit elemző szakdolgozatom, majd doktori disszertációm megírásának útján.)

⁴ A Földes László-vita anyagai, 2005. In: *Az „ötvenes évek” és a romániai magyar kisebbség.* (Szerk. Stefano Bottoni.) Elérhető <<http://www.adatbank.ro/belso.php?alk=12&k=52>>[2010. 01. 05.]

Kuszálik megismétli ebben a részben azokat az alapkérdéseket, amelyeket – egy tévéinterjú műsorvezetőjének felvetése alapján – vitairata tartópilléreinek tekint:⁵

- „1. Szembe kell-e nézni minden erdélyi magyar értelmiséginek az 1989 előtti múltjával?
2. Honnan kezdve számítható valaki megalkuvónak?
3. Ki hivatott eldönteni – és milyen kritériumok alapján – közel-múltunk alkotóiról, hogy a szájkosárral kimondott szavak közül melyik volt bátor kiállítás, és melyik alávaló megalkuvás?”

A válaszok kifejtésének koherenciáját eléggé megzavarják azok a logikai törések, amelyek nyilvánvalóan összefüggenek a fentebb már említett, meglehetősen kiszámíthatatlan nézőpont-váltogatásokkal. Kuszálik terjedelmesen és érezhető empátiával idézi Domokos Géza visszaemlékezését azokról az erkölcsi és politikai kompromisszumokról, amelyeknek megítélésében az utókortól Domokos nem megbocsátást kér, hanem történelmi megközelítést (vö. „abból a valóságból kiindulva kell megvizsgálni életünket, tévedéseinket, amiben ezek megtörténtek. Kérlelhetetlenül, de igazságosan⁶). Lényegében ezzel egybehangzóan vélekedik Sütő is a múlttal való szembenézés imperatívszaváról: „... hasznos és szükséges újravizsgálunk az életutunkat, amit cselekedtünk az életünkben; ez nagyon indokolt és kötelező mindannyiunkra. Csakhogy a revíziót nem valami boszorkányüldözés hangulatában végzi el az ember olyan formán, hogy az általánosítás áldozataként egyfajta önostorozásba kezdene [...] az erkölcsi revízió vagy önvizsgálat bármennyire kötelező, a magam esetében csak az én tisztességem viszonylatában tudom elvégezni.”⁷

Az empátia – még pontosabban – a méltányos megítélés igénye Sütőnél is a történelmi megközelítés igénylésével esik egybe. Az általánosított kollektív elmarasztalások történelmietlenségére iskolapélda Kuszálik vitairatának következő kijelentése: „... Sütő nem *félrevezetett* volt, hanem *félrevezető*. Őt és társait azzal bízta meg 1945-ben Pártunk és Kormányunk, hogy a nép lelkébe beledaloljon egy kitalálása pillanatában is hazug ideológiát.” (63. old., K. P. kiemelései)

A korszak egyik legkiválóbb történészszakértője, Ormos Mária szerint a világháború befejezését követően alapvetően más volt a helyzet.

⁵ Kós Anna: A múlt árnyéka. In *Román Televízió Magyar Adása*, 1998. április 6. Idézi Kuszálik, lásd 27, 45, 49.

⁶ Idézi Kuszálik, lásd 11–12.

⁷ Elnémult szirének. Beszélgetés Sütő Andrással. *Művelődés*, 1992. 6. sz. 22–23.

A jobboldal háttérbe szorulásával párhuzamosan „Európán baloldali politikai és eszmei hullám söpört végig, amelynek lényeges meghatározója volt az értelmiség”.⁸ Bár az ezután következő évtized keserves tapasztalatai nyomán általános volt az értelmiségi kiábrándulás, a Sztálin bűneit leleplező Hruscsov-beszédnek a XX. kongresszuson ambivalens volt a hatása: „részben mély kiábrándulást keltett, illetve indított el útjára – állapítja meg Ormos⁹ – részben azonban reményt váltott ki aziránt, hogy az alapjában még mindig jónak, helyesnek és eredményesnek vélt elveket meg lehet tisztítani a rájuk rakódott sztálinista bűnöktől [...] Ez a remény mind Nyugaton, mind Közép-Európában lábra kapott.”

Sajnálatos módon ezek a finom árnyalatok és kontúrok már nem érzékelhetők Kuszáliknak a korszakot ábrázoló „gyorsfelvételein”, mert elfogult beállítáσαι láthatóan rontják a képek történelmi mélységességét. Ennél csak egy fokkal jobb – de még mindig amatőr minőségű – a kötet egészét bevezető történelmi panorámakép.

*

Kuszálik láthatóan nem tud mit kezdeni a Sütő-életmű értékelésével, ezért vitairatában különböző, esetenként homlokegyenest eltérő mód-szereket alkalmaz megközelítésére. A bevezető részben például egymást követő két oldalon találkozhatunk egyrészt az életmű és a sütői közszereplés sommás elmarasztalásával (vö. „már most leszögezhetem, hogy sem az életmű, sem a közéleti szereplések nem indokolják azt a giccse ünneplést, amelyben a Mestert a hatalom részesítette a legkülönbözőbb korokban, a sztálini időktől napjainkig”; lásd 26. old.). Egy bekezdéssel lennebb ugyanolyan magabiztos, de az előzőhöz képest felfüggesztett értékelő gesztus következik, még pontosabban annak egy felső státusból történő sürgetése (vö. „Az életmű reális értékelése még várat magára. Az értékelőktől [...] több tárgyilagosságot várok el ezen a téren”) [értsd: a hatalomhoz való viszonyulás tárgyalása terén] A következő oldalon viszont lefegyverző szerénységű sorok olvashatók egy alsó státusból nyilatkozó szerzőtől, aki eléggé nehezen azonosítható a fentebb idézett kinyilatkoztatások írójával: „nem monográfiát írok és nem kritikát, csupán adatokat szolgáltatok az életmű majdani, árnyaltabb elemzéséhez”.

⁸ Ormos Mária: Az 1950-es évek Keleten és Nyugaton. *Korunk*, 2006. 2. sz. 34.

⁹ Ormos Mária i.m. 36.

Ezt viszont – itt legalábbis – azokra bízna, akiket feljogosít erre egyetemi oklevelük és tudásuk (vö. 27. old.).

Az életmű vizsgálatának módszerei közül Kuszálik a mikrofilológiát műveli a legeredményesebben, lásd például a *Pompás Gedeon* c. Sütő-darab marosvásárhelyi előadástörténetének tisztázását (91–96. old.), a nyolcvanas években Sütőre kimondott szilencium részleges jellegének dokumentálását (168–172. old.) vagy az 1956-os forradalomhoz kötődő marosvásárhelyi közös írói nyilatkozat szövegváltozatainak vizsgálatát. (176–195. old.) A mikrofilológiai jellegű vizsgálódások közül minden kétséget kizáróan a legkényesebb kérdés Sütő András aláírásának hitelessége a Földes László elleni 1958-as feljelentések egyikén. E recenzióknak nem lehet célja az állásfoglalás ebben az ügyben, de egy korábbi és e vitától teljesen független forrás, Izsák József 1985-ös keltezésű visszaemlékezése meggyőző bizonyítékokat szolgáltat az ügy körülményeit és indítékait illetően.¹⁰

Még mindig a mikrofilológia kategóriában maradván: érintettségem okán nem hagyhatom szó nélkül a Sütő korai pályaszakaszára vonatkozó szövegrész kihagyásának jelzését a tizenkettedikes irodalomtankönyvből (vö. az 1993 és 1994-es változatot¹¹). A vonatkozó fejezet szerzőjeként tanúsíthatom: Sütő András e pályaszakasz tankönyvbéli megítélése élénken foglalkoztatta. A jelzett szövegrész kihagyását tréfálkozva, de nyomatékosan kérte az első kiadás megjelenése után, s az igényelt változtatást valószínűleg a tankönyvben feltüntetett szerkesztő végezte el.

*

Módszertanilag ugyancsak elhibázottnak vélem Kuszálik Péter többször megismételt gondolatmenetét élet és mű szétválasztott tárgyalásáról és eltérő szempontok alapján történő mérlegeléséről (lásd 63. és 118. old.). Véleményem szerint az alkotói világgépnek azok az elemei, amelyek más-más konfigurációban állandóan visszatérnek a reprezentatív Sütő-alkotásokban, az alkotó erkölcsi értékrendszerének is pillérei az etikai eszmények szintjén. Ami egy maradandó művet hátrahagyó alkotóból életrajzi tényként egy-két generáció múltán fennmarad, az nem

¹⁰ Izsák József: *Földes László meghurcoltatásának történetéhez*. Elérhető <<http://www.adatbank.ro/inchtm.php?kod=274>> [2010. 01. 05.]

¹¹ Bara Katalin et al.: *Magyar irodalom*. Tankönyv a XII. osztály számára. Bukarest, 1993. 155–166, illetve 1994. 160–171.

a civil mivoltát „lefényképező” életrajzi adathalmaz, hanem személyiségének ez a művekbe zárt, stilizált lenyomata.

Az alkotói személyiség egyik ilyen gondolati-etikai lenyomatának tekintem a hatalmi közvetítés kérdéskörét az életműben. Sütő számára ez a problematika már az ötvenes években lehetőséget teremtett egy visszafogott – a kor cenzúrája által még eltúrt – hatalomkritika megfogalmazására. Néhány novellában, de különösen a *Félrejáró Salamon* (1956) c. kisregényben dokumentálható a szándék: a korabeli törvénysértések kisemberi tragédiáinak jelzése legalább. A novellákban megjelenített igazságtalanságok elkövetői nem a hatalom magasabb szintű képviselői voltak, mindig csak a helyi végrehajtók, a hatalom közvetítői lehettek, s e novellák kötelező *deus ex machina* jelenettel végződtek: a hatalmi hierarchia felsőbb képviselője a helyszínre érkezik, és igazságot szolgáltat a jogtalanságot elszenvedőnek.

A *Félrejáró Salamon* cselekményéből ez a fajta befejezés már sokatmondóan hiányzik. A novelláktól eltérően a jóvátétel nem magától értődően érkezik meg a hatalom felsőbb szféráiból: a jogtalanság áldozata maga kénytelen elindulni érte. Segítői a törvénytelenység megszüntetésében itt már nem fentről lefelé, hanem vele azonos szintről, letről a hatalmi hierarchia csúcsa felé közvetítenek. Egyikük aforizmaszerű tömörséggel a hatalmi közvetítés ambivalenciáját így foglalja össze: „be nehéz az, hogy az embernek fent is, lent is becsülete legyen.”¹²

A hatalmi közvetítés problematikája, mint az alkotói szerep része 1970-ben, az *Anyám könnyű álmot ígér* c. naplórégény révén jelenik meg az életműben. A mű epikus kerettörténete látszólag egyszerű: huzamosabb időre hazalátogat szülőfalujába a narrátor, s az otthon tapasztaltak alapján elérkezettnek látja az időt, hogy az ötvenes éveket, a mindennapos törvénytelenések idejét még közeli, de már meghaladott félmúltként vegye számba. A hazalátogatónak azonban, ha valóban haza akar érni, újra kell csomóznia a távozásakor elszakadt szálakat, és vállalnia kell a szembesülést azzal a hagyományos paraszti világgal, amelyből kétszeresen is kiszakadt: előbb fizikai távozásával, majd szerepvállalásával abban a közéletben, amely gyökeresen felforgatta az otthon maradottak életét.

A naplórégény zárójelenete – a narrátort az év utolsó napján Bukarestbe szólító hivatalos telefonüzenet fikciója – az író helyét valamiféle összekötő szerepkörben jelöli ki a fent és a lent, a kisemberi világ, illetve

¹² Sütő András: *Félrejáró Salamon*. Marosvásárhely, 1956. 39.

a politikum, a hatalmi hierarchia csúcsának székhelye között. Ez a befejezés azonban a narrátornak a saját közvetítői szerepéhez fűződő ambivalens viszonyát is érzékeltetni képes már:

– *Mit hozzak Bukarestből?...*

– *Semmit, fiam. Levegőt.*

– *Frisset! – igazodik anyám is a kívánsághoz.*¹³

Az ekként meghatározott közvetítői státushoz képest döntő fordulat mutatható ki a Sütő-életműben a hetvenes évek középső harmadában, az 1973–76 közötti időszakban. A hatvanas-hetvenes évtizedforduló liberálisabb szakasza után a román kultúrpolitika 1972-es fejleményei (a mini-kulturális forradalom és a homogenizálási program meghirdetése) ekkor már valószínűleg Sütő utolsó illúzióit is szétoszlatták a hatalomközvetítői szerep értelmét illetően.

A kiábrándulás paradigmaváltó hatását az életműben két történelmi dráma jelzi (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*, 1974; *Csillag a máglyán*, 1975). Sütőnek e művekben – ihletett történelmi tárgyválasztásának köszönhetően – sikerült művészileg is érvényesen megtörnie a tabut, és kimondani a hatalom legfelső szintjének mindenkori felelősségét a helyi hatalomgyakorlás, tehát a hatalmi közvetítés visszaéléseiért. E két dráma révén Sütő újradefiniálta a közvetítői szerephez, illetve a hatalmi hierarchia csúcsához fűződő viszonyát alkotói világképében. A hatalomközvetítői szerep újragondolásának legfőbb bizonyítéka az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* jogtudorának paradigmaticus karrierje: Müller Ferenc a cselekmény során Kolhaas védőjéből a lócsiszár halálos ítéletét felolvasó császári ügyész lesz. A felolvasott halálos ítélet a dráma végjátékában nem véletlenül kettőződik meg: Kolhaas halottnak kijáró köszönéssel búcsúzik Müllertől az ítélet felolvasása után: „Legyen neked könnyű a hatalom. Nyugodj békében”.

Kolhaasnak ez a búcsúja a bitófa alatt sokat mondó alkotói gesztus is egyben: Sütő ezzel temeti a hatalomközvetítői szerephez fűződő illúziókat (vö. „Veled már nem találkozunk”). A hatalmi közvetítés fölött mondott ítéletet a második történelmi dráma, a *Csillag a máglyán* Fárelének alakja egy egész politikai-ideológiai rendszer szintjén általánosítja. A Kálvin-Fárel kapcsolat alakulása a drámában azt az önpusztító folyamatot tárja

¹³ Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Naplójegyzetek. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1970. 245.

fel, amelyet egy politikai struktúra magára szabadít, ha ellenőrzés nélkül hagyja önállósulni saját hatalomközvetítői mechanizmusát.

Az 1977-es keltezésű *Káin és Ábel* – mitológiai keretbe helyezve ugyanezt a kérdéskört – azt járja körül, hogyan tehető eszközzé a nyelvi manipuláció révén maga a legfelső égi hatalom is, mihelyt a hatalomgyakorlás öncélúsága dominálóvá válik. *A szuzai menyegző* (1980) a nyelvi-kulturális hódítás és asszimiláció kontextusában gondolja végig ugyanezt a problematikát.

A hetvenes-nyolcvanas években e drámák előadásait sem a nagyközönség, sem a kritika nem a hatalmi közvetítés fentebb jelzett árnyalatai felől közelítette meg (ritka kivételektől eltekintve¹⁴). A művek és előadások korabeli értelmezésében zömmel egy fekete-fehér, ideologikusan redukált értékszerkezet jelenik meg: tragikus hősként magasztosultak fel a hatalom elleni lázadást megjelenítő szereplők az egyértelműen elmarasztalt másik oldal rovására. Ennek az értelmezésnek a drámaiatlanságát a korszakban legtalálóbban Bécsy Tamás jelezte, a *Káin és Ábel* kapcsán, de a két történelmi drámára is vonatkozó érvénnyel: „Megítélésünk szerint ez a két magatartás nincs igazán végiggondolva. A lázadó embert, Káint sohasem lehet az igazi emberi magatartással és életvitellé tenni. A valóság nem létezhet csak kérdésekkel és lázadással.”¹⁵ (Bécsy Tamás kiemelése)

E drámák korabeli fogadtatása és értelmezése kapcsán egyetértően idézhetem Bíró Béla véleményét is, aki szerint a korszakban „a romániai magyar néző számára a hatalom természeténél fogva illegitim, a legfőbb rossz, minden baj örök forrása”,¹⁶ ám a Sütő-drámákban – tehát nem az előadásokban – megjelenő hatalomvízióról szólva kiegészítéseket és árnyalásokat tartok szükségesnek e véleménnyel kapcsolatban.

A Sütő drámák szövegéből ugyanis az én olvasatomban egy olyan hatalomkoncepció bontakozik ki, amely a hatalmat minden közönség létének nélkülözhetetlen részeként és feltételeként látja, nem eleve erkölcstelen és elvetendő rosszként, hanem szükséges eszközként a társadalom működtetésében. Amíg e funkciójának a hatalom megfelelő, a hozzá való autentikus viszonyulás az engedelmességet feltételező

¹⁴ Balázs Sándor: Müller felelőssége. *Korunk*, 1975. 7. sz. 522–526.

¹⁵ Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. *Színház*, 1978. 7. sz. 4.

¹⁶ Bíró Béla: A tragikum tragédiája. In *Uő: A füst árnyéka*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 2003. 285.

kooperálás az egyéni és közösségi lét folyamatossága érdekében. Mihelyt azonban önmagát eszközből öncéllá minősíti át, ugyanaz a folyamatosság már csupán a hatalom radikális felülbírálatával őrizhető meg: az engedelmisség felmondásával és a lázadás kritikájával.

E hatalomkoncepció a Sütő-drámák konfliktusainak ambivalens értékszerkezetében nyilvánul meg, melynek legtömörebb megfogalmazása a *Káin és Ábel* kulcsjelenete. A dráma női főszereplőjének, Arabellának a örök tagadáselv (Káin), illetve az ugyanolyan vak engedelmisség (Ábel) között kell választania, mert isteni küldetése, az emberi lét folytatása őt erre szólítja. Az isteni ajándékként érkező Arabella előbb mindkettőt egyszerre választja, mert egységükben érzékeli őket (lásd paradigmikus kérdését: „A kettő nem egy?”), aztán előbb Ábelhez, majd Káinhoz kötődő kapcsolatában megéli a féloldalas (csak egyiket választó) döntések életidegen következményeit. A dráma végjátékában a testvérgyilkosság az egymást eddig kizáró mentalitásokat egyesítő oximoron.¹⁷ Ez a paradox értékegyesítés menti meg Arabella életét és az alakjához rendelt örök emberi megújulást, a szerelmet, melyet – Sütő mítoszátköltése szerint – Isten a halállal együtt teremtett.

Talán ez a rövid vázlat is érzékeltetni képes, hogy az újragondolás és átértékelés e művek kapcsán egyre sürgetőbb feladatunk, hacsak a Sütő-életmű e csúcsteljesítményeit nem akarjuk mozdíthatatlanul becementezni az első értelmezések ünnepi emlékei alá. Ha élőként akarjuk megőrizni e művek egykori elementáris hatását, be kell látnunk, hogy elmúltak azok a történelmi pillanatok, amikor a *Lócsiszár*, a *Csilag a máglyán* vagy a *Káin és Ábel* előadásai nézők tízezrei számára tették lehetővé a diktatúra tagadásának legalább az illúzióját egy színházi este erejéig. Akkor – Bíró Bélát idézve¹⁸ – talán a közösség fennmaradása múltott ezeken az illúziókon, de ma már banálisnak anakronisztikus lenne egy „román diktatorikus hatalom – magyar áldozatok” szembenállásra allegorikusan rájátszó rendezés.

A Sütő-életműnek azonban létezik egy másik olvasata is, amelynek kulcsa az e drámákban megjelenő ellentétes pólusok paradox azonosságának feltárása, s az erre alapozott újragondolás. Ennek az átértelmezésnek a legkézenfekvőbb kiindulópontja – amint azt fentebb jelezni

¹⁷ A testvérgyilkosság toposzát hasonlóan ambivalens értékegyesítő funkcióval használja Ady *Káin megölte Ábelt* c. versében.

¹⁸ Bíró Béla: A tragikum tragédiája. In Uő. *A füst árnyéka*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 2003. 282.

próbáltam – a hatalmi közvetítés megnyilvánulási formáinak végigkövetése az életműben. Talán ez segítené elő leghatékonyabban annak az ambivalenciának a megértését a Sütő-életrajzban is, amelyet Kuszálik oly vehemensen támad vitáiratóban.

Ez az átértelmező-újragondoló erőfeszítés végre tisztázhatná, hogy a hatalommal szembeni sütői kritika, majd a nyolcvanas évek egyre keményebb ellenzéki állásfoglalásai hogyan függenek össze Sütő hatalomközeliségének előzetes tapasztalataival, miként nyernek abból energiát, merészséget és politikai súlyt, miután – felismerve korábbi hatalomközvetítő szerepének hiábavalóságát – leszámol annak illúzióival.

Kis iróniával és némi fantáziával elképzelhető, hogy Kuszálik Péter vitáirata paradox módon éppen egy Sütő-újraértékelés elindítója lehet azzal, hogy tételesen vállalt elfogultsága életrajz és életmű e dialektikus kettősségére hívja fel – akarva-akaratlanul – a figyelmet. E kritika megírása közben mindvégig Goethe *Faustja* járt eszemben, a zárójelenetnek az a bölcs iróniája, amely a címszereplő lelkét – ama híres alku ellenére – halála után a mennybe emeli, miközben a feltáruuló poklotorokból már feléje csap a purgatórium lángforgataga.

SZÁMUNK SZERZŐI

BINDER MÁTYÁS, kulturális antropológus, doktorandusz
ELTE BTK 19–20. századi Kelet-Európa Történelem
Doktori Iskola, Budapest

GYÖRGY ESZTER, doktorandusz
ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi
Központ Doktori Iskola

DŽELAL IBRAKOVIĆ, szociológus, etnológus
Szarajevói Egyetem Politikatudományi Kar, Sarajevo

LÁZOK JÁNOS, színháztörténész
Művészeti Egyetem Marosvásárhely

NAGY PÁL, történész
Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi
Kar, Romológiai Gyűjtemény, Miskolc–Gödöllő

PAPP Z. ATTILA, szociológus
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest

VÁRADI JÁNOS, történész
Doktorandusz, PTE BTK Történelem Doktori Iskola,
Budapest–Pécs

VÁRI ANDRÁS, történész
Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet,
Budapest–Miskolc

UGO VLAISAVLJEVIĆ, filozófus
Szarajevói Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Sarajevo

ZILAHY LÁSZLÓ, jogász
Miniszterelnöki Hivatal Nemzetpolitikai Ügyek Főosztálya,
főigazgató-helyettes, Budapest

Pro Minoritate

2009/TÉL

KISEBBSÉGI MÉDIATÖRTÉNET

Papp Z. Attila: A kisebbségi sajtó értelmezési keretei

Ambrus Attila: Lapok az erdélyi magyar sajtó történetéből

Neszméri Csilla: A két világháború közötti szlovenszkói sajtó története

Thomas Von Ahn: „Új szellem Szlovenszkón”. Betekintések Szvatkó Pál csehszlovákiai magyar „kulturpolitikai szemlé”-jébe (1937–1938)

Németh Ferenc: Az Ifjúság című lap Symposion melléklete és a Symposion első nemzedéke (1961–1964)

BORÁSZAT A HATÁRON TÚL

Csávossy György: Erdélyi-hegyalja, a borok hazája

Borbély Zsolt Attila: Magyar borászat az elcsatolt területeken

LELET

Virág György: Kiegyensúlyozás

SZEMLE

Tóth Norbert: A jó bornak is kell a cégér! glosszák

(*Borbély Gábor:* Szőlő és bor az Érmelléken. *Partiumi füzetek* 57. szám, Nagyvárad, 2009, 179 oldal)

Bakó Boglárka: „...a zsincsi az egy vicces hely...”, azaz csip-csup történetek egy zsidó közösség életéből

(*Papp Richárd:* *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? – élő humor egy budapesti zsidó közösségben. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009, 201 oldal)*

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Szépfalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

regio@chello.hu

Egy szám ára: 1200 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3650 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

